

कुमारसम्भवम् ।

—०००००—

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तम् ।

महाकवि-श्रीकालिदास-प्रणीतम् ।

वि, ए, उपाधिधारणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितयाव्याख्याया समलङ्कृतम् ।



चतुर्थसंस्करणम् ।

कालिकातानगर्यां

सरस्वतीयन्दे

चित्रितम् ।

५१८८९ ।



विज्ञापनम् ।

—०—

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तस्य अष्टोत्तरभागस्य एतद्देशे
 प्रायशोऽनुपलब्धात्, तद्व्याख्यातृतिष्ठ प्रामाणिकैः कैश्चिदप्यव्याख्या-
 नात् सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसम्भवं काव्यमिति वक्तुमिर्ह्यस्यते ।
 किन्तु १८८४ संवत्सरे मार्सेलसाहेबेन दाक्षिणात्यदेशादेकं
 पुस्तकमाहृतं तत्पुस्तकञ्च काशीविद्यालुधानिधिसभासदैरितोक्तत्वा
 स्वदेशीयपुस्तकेन सह संवादं काशीविद्यालुधानिधि पत्रे
 एतत् सुद्वितमासीत् । एतस्य रघुवंशकृत्कालिदासप्रणीतत्वा-
 प्रणीतत्वाभ्यां सन्देहे यद्यपि विट्ठलशास्त्रिणैव निरणायि ।
 तथापि ततोऽरिक्तहेतुप्रदर्शनेनैतस्य रघुवंशकृत्कालिदासप्रणीतत्वं
 निर्णीयते । तथाहि यदि तेन कविचूडामणिना अन्य-
 खण्डकाव्यवत् सप्तमसर्गान्तमेवदं प्रणीतं स्यात् नाधिकं तदा
 एतस्य कुमारसम्भवनामभागिता न स्यात् प्रत्युत शिवविवाहाभि-
 धेयभागिता स्यात् तावता अन्येन शिवविवाहपर्यन्तस्यैव वर्णनात् ।
 किञ्च सप्तमसर्गान्ते “कौतुकागारभागात्” इत्यभिधानेन कविना
 तदुत्तरं तत्स्थाने वर्णनीयमस्तीत्युपलक्षितं तच्च तावत्पर्यन्तस्यैव अन्य-
 त्वेऽसङ्गतं स्यात् । तथा द्वितीयसर्गे तारकवधोपायज्ञानार्थमेव देवानां
 ब्रह्मसन्निधाने गमनेन तारकवध एव अन्यस्य प्रधानफलतया वर्णनीय
 इत्यपि तद्वर्णनलोकनेन प्रतिभाति । तस्यावर्णनीयत्वे शिवविवाहो-
 पयोगिन्येव कथा देवैः प्रस्ताविता स्यात् । किञ्च तस्य महाकाव्यता
 सर्वैः व्याख्यातभिरङ्गीकृता मङ्गिनाथेन च “आशीर्नमस्किवा वस्तु-
 निर्देशो वापि तन्मुख” इति वस्तुनिर्देशरूपस्य महाकाव्यलक्षणस्या
 भिधानात् महाकाव्यस्य “सर्गेर्द्वादशभिर्युक्तमष्टादशभिरप्युते” ति-
 द्वादशसर्गान्यूनत्वलक्षणप्रतिपादनाच्च तस्य सप्तमसर्गान्तत्वे मङ्गिना-

यादिभिरुक्ता महाकाव्यताऽस्य कथङ्कारं स्यात् । एतत्काव्यस्य
 प्रतिसर्गान्ते च “इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये इत्यादि लिखनं”
 प्रायशः सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते । अतस्तस्य महाकाव्यतारक्षार्थमपि
 अष्टमसर्गाद्यवशेषभागित्वं प्रतीयते । एतेन भोजदेवीयकालिदा-
 सेन अन्येन वा केचित् कृतमुत्तरखण्डमित्याचक्षाणा अपि परास्ताः ।
 “काव्यं यशसेत्येकते” इत्यादि शास्त्रैः स्वयशसाद्यन्यतमाकाङ्क्षयैव
 कविभिः काव्यस्य प्रणयनात् “प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दोऽपि प्रव-
 र्त्तते” इत्याद्यभियुक्तोक्तेषु स्वप्रयोजनाभावे परकीययशःप्रख्यापनाय
 स्वकृतिं परकृतितया स्थापयन्तः तत्काव्यरचने कथङ्कारं प्रवर्त्तेरन्
 कथं वा प्रेक्षायत्तामुपहास्यतां रचयितारो न गच्छेयुः । न च इतरस्य
 कवेर्नाम्ना अन्यनिर्माणं किञ्चित् प्रयोजनं सिद्धोत् येन तदपेक्ष-
 माणस्तथा प्रणयेत् । किञ्च इतरारब्धस्य अन्यनामसाप्ता कवेर्लोक-
 न्तरगमने तत्सम्बन्धिनैव स्वनामख्यापनपुरःसरं सम्पूर्णता नीयते
 यथा कादम्बरीशेषभागस्य पाणकवेरुपरमे तत्पुत्रेण परिपूरणम् ।
 न च भोजदेवकालिदासेन इतरेण वा तत्सम्बन्धिना भवितव्य-
 मित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे नापि तथाकरणेऽपि तस्य स्वना-
 मोक्तेषुः कापि दृश्यते । न च मञ्जिनायादिभिरव्याख्यानादेयोक्त-
 भागस्याप्रामाण्यम् बहूनामपि ग्रन्थानां तेरव्याख्यानादप्रामाण्यपत्तेः ।
 तस्याव्याख्याने कारणञ्च विदुर्लगास्त्रिणा यदुद्धृष्टं तदपि भवितु-
 मर्हेति हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनस्य मातापितोरिवानास्त्राद्यतया तथा
 वर्णनस्याष्टमे सत्त्वेन ततोपेक्षासम्भवात् तत उत्तरग्रन्थस्य तद्भाग-
 साव्याख्यानसम्भवाच्च । अतएव च कुमारसम्भवमाख्यापि तत्र
 सूचिता भवोभूतिर्महिमेति नार्थान्तरं सम्यक् भवः महिमातिशयः
 कुमारस्य महामहिमा यत्नेति व्युत्पत्त्या तत्कृततारकवधरूपमहा-
 महिमवर्णनादस्य कुमारसम्भवनामता प्रसिद्धा सप्तमसर्गान्तस्यैतत्-
 काव्यत्वे तु शिवविवाहनामभागिता स्यादित्युक्तं प्राक् शिशुपाल-
 वधादिवत् तारकवधादिसंज्ञाभागित्वं नास्य शङ्क्यितं शक्यं सम्भव-
 पदस्य तन्त्रोच्चारितन्यायेन उत्पत्तिमहिमातिशयरूपस्यार्थद्वयस्य उभ-

न्यासार्थत्वेन कुमारस्योत्पत्तिमहिमातिशयरूपतारकवधरूपयोर्द्वयो-
रर्थयोर्वर्णनीयतया शिशुपालवधादौ च तदुभयाभावाच्च तद्वत्संज्ञा-
प्रसक्तिरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

उष्णादिष्टौ उज्ज्वलदत्तेन भेरिशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वे “रवः प्रगल्-
भाहतभेरिसम्भवः इति कुमारसम्भवः” इति वदता तत्पद्यस्य कुमार-
सम्भवसम्बन्धित्वं प्रतिपादितं तस्य च एतत्खण्डोचतुर्दशसर्गस्थ-
द्वाविंशत्संख्यकश्लोकतया अस्य ग्रन्थस्य ततः प्राचीनत्वं प्रतीयते,
प्रतीयते चास्य कालिदासकृतत्वं सिद्धान्तकौस्तुभां “शार्वरस्य तमसो
निषिद्धये इति कालिदास इति लिखनात् । तस्य श्लोकस्य च
एतदीवाष्टमसर्गस्याष्टचत्वारिंशत् संख्यकश्लोकत्वादतः सुव्यक्तमस्य
कुमारसम्भवाभिधानत्वं कालिदासस्योक्तत्वं ॥”

अस्मिंश्च खण्डे अष्टमे हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनं, सन्ध्यावर्णनञ्च,
नवमे तयोः सम्भोगस्थानेककालिकतया कुमारोत्पत्तौ विबुध्वाधिक्य-
माशङ्क्य तारकवधाय त्वरमायेन शक्रेण प्रेषितस्य वज्रोः शिवयोः
सङ्क्रमस्थाने कपोतरूपेण प्रवेशवर्णनम्, तथा कपटरूपदर्शनेन
क्रुद्धस्य शिवस्य वज्रिना स्तुत्या कोधोपशमनवर्णनम्, स्तुत्या सन्तोषितं
शिवं प्रति शक्रादेशकथनम्, शिवेन च कुमारोत्पत्तये वज्रौ स्ववी-
र्याधानवर्णनम्, वज्रं प्रति पार्वत्या अभिशापः, दशमे पुनस्तयोः
सम्भोगवर्णनं, नानाविधकौतुकवर्णनञ्च । एकादशे शिववीर्यधारणा-
त्मकेण वज्रिना शक्रोपदेशेन गङ्गाम्भसि तत्तेजःसंक्रमणम् । तथापि
तद्भरं वोढुमसहमानया कत्तिकास्तु तस्य संक्रमणवर्णनम् ताभिरपि
तस्य वीर्यस्य धारणाचासर्थ्यं शरयथे त्यागे तत्रैव कुमारोत्पत्ति-
वर्णनम् । द्वादशे शिवयोस्तद्दर्शनेन स्वात्मवीर्यजतया प्रत्यभिज्ञातस्य
पुत्रत्वेन ग्रहणम्, कुमारस्य कैशोरलीलावर्णनम् । शक्रेण शिवसन्नि-
धाने स्वाभिभवस्य वर्णनम्, तेन चालुक्यमपिना शिवेन षड्दिनदे-
शीयस्यापि पुत्रस्य सैनापत्यार्थं दानाङ्गीकरणम् । चतुर्दशे कुमारस्य
सैनापत्याभिषेकवर्णनम् । पञ्चदशे युद्धार्थं सुरासुरसेनानिर्वाण-
वर्णनम् । षोडशे देवासुरसेनयोर्द्वन्द्वयुद्धवर्णनम् । सप्तदशे तार-

केण सह कुमारस्य युद्धवर्णनम्, तेन च तारकासुरस्य वधः,
इन्द्रादीनां पुनः स्वस्वस्थानलाभ इत्येते पदार्था अत्र वर्णिताः ।

नेपालदेशात् सदा कुमारसम्भवस्य त्रीणि आदर्शपुस्तकानि
अधिगतानि तेषां पाठान्तराणि सस्यक् विविच्य अष्टमसर्गावधि
सप्तदशसर्गपर्यन्तं आत्माणां सुखबोधाय स्वरचितया व्याख्यया समलङ्कृत्य
प्रकाशितम् ।

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य

कुमारसम्भवम् ।

उत्तरखण्डम् ।

अष्टमः सर्गः ।



पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरस्मति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

पाणोति । पाणिपीडनविधेः विवाहविधानात् अनन्तरं परं
शैलराजस्य हिमयतः दुहितुः पार्वत्या इत्यर्थः हरं प्रति भावः कामा-
भिलाषः कामजनितमनोविकारविशेषो वा साध्वसं भयं तयोः परि-
ग्रहात् ग्रहणात् सुगन्धेन उभयोरपि व्याश्रयणादित्यर्थः भावः
स्वभावेऽभिप्राये चेच्छासतात्मजन्मास्मिति विश्वः । निर्विकारात्मके चित्ते
भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । भोतिर्भीः साध्वसं भयमित्यमरः ।
सुगन्धालक्षणमुक्तं दर्पणे । प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ
वामा । कथिता ऋदुश्च माने समधिकलज्जावती सुगन्धेति । वपुः
शरीरं कामदोहदेन मदनाभिलाषेण अथ दोहदमिच्छाकाङ्क्षेत्यमरः ।
मनोहरं मनःप्रीतिकरं बभूव । कामदोहदसुखं मनोहरमिति पाठे
मनोहरं कामदोहदेन सुखमित्यर्थः । सर्गेऽस्मिन् रथोद्धताष्टतं रान्नरा-
विह रथोद्धता लगाविति तल्लक्षणात् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः तदुक्तं
दर्पणे । स्वभावोक्तिर्दुर्द्वयार्थस्वक्रियारूपवर्णनमिति ॥ १ ॥

व्याहृतेति । सा पार्वती व्याहृता उक्ता हरेर्येति शेषः व्याहार
उक्तिर्लपतमित्यमरः । प्रतिवचः प्रत्युत्तरवचनं न सन्दधे न दत्तवती ।

शेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥२॥
 कैतवेन शयिते कुतूहलात् पार्वती प्रति मुखं निपातितम् ।
 चक्षुरन्निषति सस्मितभ्रिये विद्युदाहत मिव न्यमीलयत् ॥३॥
 नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुद्धे तया करः ।
 तद् दूकूलमथ चाभवत् स्वयं दूरमुच्छसितनीविवन्धनम् ॥४॥

अवलम्बितं धृतम् अंशुकं वसनं यस्याः तथाभूता सती गन्तुम् ऐच्छत्
 इच्छति स्म तथा पराङ्मुखी परिवर्त्तितवदना सती शयनं शय्यां
 शेवते स्म शय्यायामशेत्यर्थः । तथापि तादृशप्रतिकूलवर्त्तनेऽपी-
 त्यर्थः पिनाकिनः हरस्य रतये प्रीतये बभूवेति शेषः । अत्रापि सभा-
 पोक्तिस्तथा अनेकक्रियासु एककर्तृत्वात् दीपकं तदुक्तम् अप्रस्तुतप्रस्तुत-
 योर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति
 दर्पणः ॥ २ ॥

कैतवेनेति । पार्वती कैतवेन कपटेन शयिते व्याजसुप्ते इत्यर्थः
 प्रिये हरे कुतूहलात् औत्सुक्यात् सुखं प्रियस्येति शेषः प्रति निपा-
 तितं निजिप्तं चक्षुः सस्मितं समन्दृष्टासं यथातथा उन्निषति नयन-
 विकासं कुर्वतोत्यर्थः तस्मिन्निति शेषः विद्युता आहतमिव प्रतिहत-
 मिव न्यमीलयत् सङ्कोचमनयत् उत्प्रेक्षाबह्वारः भवेत् सम्भावनोत्-
 प्रेक्षा प्रकृतस्य परेषु यदिति दर्पणः ॥ २ ॥

नाभीति । तया पार्वत्या शङ्करस्य नाभिदेशे निहितः अर्पितः
 नीविमोचनार्थमिति भावः करः पाणिः, सकम्पया कम्पमानया सत्या
 रुद्धे प्रतिरुद्धः । अथ च तथापीत्यर्थः तस्याः पार्वत्या दुकूलं वसनं
 स्वयं दूरम् अत्यर्थम् उच्छसितम् उदुषटितं नीविवन्धनं वसनमन्यवन्धनं
 यस्य तथाभूतम् अभवत् सात्विकभावोदयादिति भावः । अत्र वसन-
 रोधेऽपि तत् स्खलनात् विरोधाबह्वारः परिहारश्च सात्विकत्वात्
 उक्तञ्च विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच इति ॥ ४ ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥५॥
 अग्न्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
 वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥
 शूलिनः करतलद्वयेन सा सन्निरुध्य नयने हृतांशुका ।
 तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयन्निविधुरा रहस्यभूत् ॥७॥

एवमिति । सा पार्वती हे आलि ! सखि ! आली सखी वल्लभे-
 भरः । निगृहीतं साध्वसं भयं यत् तद् निर्भयं यथा तथेत्यर्थः
 रहसि विजने शङ्करः सेव्यतां परिचर्यताम् इति सखीभिः विजया-
 दिभिः उपदिष्टं शिञ्जितं प्रिये शङ्करे प्रमुखवर्तिनि सम्मुखोने सती-
 त्यर्थः आकुला सम्भ्रान्ता सती न अस्मरत् सुग्वभावमेवास्मन्तेति
 फलितार्थः ॥ ५ ॥

अपीति । पार्वती अन्तर्ज्ञासनं मदनारिं शङ्करं कथायां सम्भा-
 षण्ये प्रवृत्तये प्रयत्नेनाय अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि अपि प्रश्नतत्परं प्रिये
 किमेतदिति पृच्छन्तमपीत्यर्थः वीक्षितेन नेत्रेण परिवीक्ष्य सकृत्
 निरीक्ष्येत्यर्थः मूर्धकम्पमयं शिरसाञ्जनरूपमित्यर्थः उत्तरं न तु प्रति-
 वचनमिति भावः ददौ ॥ ६ ॥

शूलिन इति । रहसि विजने हृतांशुका अपनीतवसना रतार्थ-
 मिति भावः सा पार्वती करतलद्वयेन पाणियुगलेन शूलिनः हरस्य
 नयने सन्निरुध्य समाच्छाद्य तस्य हरस्य ललाटलोचने भालचक्षुषि
 तृतीयनेत्रे इत्यर्थः पश्यति सति मोघः निष्फलः यत्नः लज्जासंवरणे
 इति भावः । यस्यास्तथाभूता अतएव विधुरा आकुला अभूत् ।
 अत्र तृतीयपादवाक्यस्य हेतुत्वेन कीर्तनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यचिह्न-
 मजङ्कारः । तदुक्तं दर्पणेन, हेतोर्वाक्यपदार्पणे काव्यचिह्नं निगद्यते
 इति ॥ ७ ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् ।
 क्लिष्टमन्त्रयमपि प्रियं प्रभो दुर्लभप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥
 यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमत्रणपदन्नखस्य यत् ।
 यद्रतञ्च सदयं प्रियस्य तत् पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥
 रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।
 नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया शंसितुन्तु हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

चुम्बनेष्विति । चुम्बनेषु अधरदानेन अधरार्पणेन अथवा अधर-
 खण्डनेन दो यच्छेदे इत्यन्नादनट्प्रत्ययः वर्जितं रक्षितमपि खिन्नौ
 स्तनयोर्निर्देयसर्दनालाभेन दुर्लभतौ हस्तौ यत्र तादृशं सदयम् अगादं
 यथा तथा उपगूहनम् आलिङ्गनं यत्र तथोक्तञ्च, सन्नहस्तसदयोप-
 गूहने इति पाठे अदयं निर्देयं मादमित्यर्थः उपगूहने आलिङ्गने
 सन्नहस्तं शिथिलितपाणिं अपीत्यर्थः अतएव क्लिष्टः खिन्नः अपरि-
 तोषादिति भावः मन्त्रयः कामो यस्मिन् तथाभूतं तथा दुर्लभं दुष्करं
 प्रतिकृतं प्रतीकारो यस्य वलात्करणे रसाभासमिवेति भावः तथा-
 विधमपि बधूरतं प्रियासुरतं प्रभोः शङ्करस्य प्रियं प्रीतिजनकम्
 अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥

यदिति । पार्वती प्रियस्य हरस्य हरस्येति पाठान्तरम् अक्षतः
 अदष्टः अधरो यत्र तादृशं यत् मुखग्रहणं मुखचुम्बनं नास्ति त्रणपदं
 क्षतचिह्नं यत्र तथाभूतं यत् नखस्य दानं नखक्षतमित्यर्थः तथा सदयं
 यत् रतं सुरतं तत् विषहते स्म, सेहे इतरत् दष्टाधरचुम्बनादिक-
 मित्यर्थः न विषहते स्मेति शेषः ॥ ९ ॥

रात्रौति । सा पार्वती रात्रिवृत्तं रजनोद्यत्तान्तं प्रियसङ्गविषय-
 मिति भावः अनुयोक्तुं प्रष्टुमुद्यतं सखीजनं ह्रिया लज्जया अप्रगतं
 विनष्टं कुतूहलं कौतुकं रात्रिवृत्तमवश्यौत्सुक्यमित्यर्थः यस्य तथाभूतं
 न अकरोत् रात्रिवृत्तं नाकथयदिति भावः हृदयेन तु मनसा तु शंसितं
 कथयितुं तत्त्वरे त्वरान्विता औत्सुक्यवती बभूवेत्यर्थः । अथवा
 हृदयेन कर्त्तव्या तत्त्वरे त्वरितं भावे लिट् ॥ १० ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
 प्रेक्ष्य विम्बमुपविम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११
 नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
 भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं बधूजनः ॥१२॥
 वासराणि कतिचित् कथञ्चन स्थाणुना रतमकारि चानया ।
 ज्ञातमन्मथरसा ग्रनैः ग्रनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् १३

दर्पणे इति । किञ्चेति चार्थः । दर्पणे सुकुरे परिभोगदर्शिनी
 सम्भोगचिह्नप्रेक्षिणी सा पार्वती पृष्ठतः पृष्ठदेशे निषेदुषः स्थितस्य
 प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य विम्बं ज्ञायाम् आत्मनः स्वस्य अनुविम्बं ज्ञाया-
 समीपे प्रेक्ष्य दृष्ट्वा लज्जया कानि कानि चेष्टाविशेषानित्यर्थः न चकार
 अपितु सर्वाण्येव सलज्जचेष्टानि चकारेत्यर्थः । उपविम्बमिति
 पाठेऽपि स एवार्थः । कानि कान्यपि चकार लज्जयेति पाठेऽपि
 स एवार्थः ॥ ११ ॥

नीलेति । जननी माता मेना तां पार्वतीं नीलकण्ठेन हरेण
 परिभुक्तं यौवनं यस्यास्तथाभूतां विलोक्य समाश्वसत् सन्तोषमियायेति
 यावत् समाश्वसीदित्यपि पाठः । हि यतः बधूजनः कामिनीजनः
 भर्तुः स्वामिनः वल्लभतया प्रियतया मातुः मानसीं शुचं शोकं दुःख-
 मित्यर्थः अस्मति क्षिपति निराकरोतीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण
 विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
 साधर्म्येतेतरेणार्थान्तरन्यासोऽप्यत्र तत इति ॥ १२ ॥

वासराणीति । स्थाणुना हरेण कतिचित् अल्पानीति यावत्
 वासराणि दिवसान् अनया पार्वत्या सहेत्यर्थः रतं सुरतं कथञ्चन
 केनापि प्रकारेण मादंभभावेनेति भावः अकारि कृतम् । अथवा
 अनया कक्ष्यां स्थाणुना सह कथञ्चन रतम् अकारि । अथ सा
 ग्रनैः ग्रनैः क्रमयः ज्ञातमन्मथरसा विदितकामास्तादा सती रतिदुःख-

सखजे प्रियमुरीनिपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।
 मेखलाप्रणयलीलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥
 भावसूचित मद्दृष्टविप्रियं दार्यभाक्क्षणवियोगकातरम् ।
 कैश्चिदेव दिवसै स्तथा तयोः प्रेम गूढ मितरेतराश्रयम् ॥१५॥
 तं यथात्मसदृशं वरं बधूरन्वरज्यत वर स्तथैव ताम् ।
 सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् १६

शीलतां सुरतक्लेशस्वभावतां सुभोच तत्त्वाज क्रमेण स्वयमेव सुरतसुख-
 सैच्छदिति भावः । स्थाणुना पदमकार्थत प्रियेति पाठे स्थाणुना
 हरेण प्रिया पार्वती पदं सम्भोगस्थानमित्यर्थः अकार्थत कते-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥

सखजे इति । सा पार्वती उरसः वक्षसः निपीडनं यस्मिन् तद्
 यथा तथा प्रियं हरं सखजे आलिङ्गिष्व । उरो निपीडितेति पाठे
 उरसि वक्षसि निपीडिता आलिङ्गिता हरेरेति शेषः अनेन हरेण
 प्रार्थितं चुम्बनाद्यर्थमिति भावः सुखं नाहरत् न परावर्त्तयत् । तथा
 मेखला काञ्ची तस्यां यः प्रणयः प्रियता तेन लीलतां चपलतां गतं
 जिह्वुमिति यावत् अस्य हरस्य हस्तं शिथिलं न तु दृढमिति भावः
 रुरोध । काञ्चीदामग्रहणोत्सुकं प्रियहस्तं पूर्ववत् न रुरोधेति
 यावत् ॥ १४ ॥

भावेति । भावेन चेष्टाविशेषेण सूचितं ज्ञापितं भावः सत्ता
 स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्त्रिति मेदिनी । न दृष्टं विप्रियं परस्वरा-
 प्रीतिकरं किमपीत्यर्थः यस्मिन् तादृशं दार्यभाक् सुदृढम् अचलमित्यर्थः
 क्षणवियोगे कातरं क्लेशजनकं तयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः इतरेतरा-
 श्रयम् अत्योन्यविषयं प्रेम कैश्चिदेव दिवसैः तथा तेन प्रकारेण गूढम्
 अन्तर्निविष्टमित्यर्थः दृढमिति पाठे जातमित्यर्थः । तथेत्यत्र तदेति
 पाठे तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तमिति । बधूः पार्वती आत्मसदृशं स्वात्सरूपं तं वरं यथा येन
 प्रकारेण अन्वरज्यत अन्वरञ्जयत् वरः हरः तथैव तेनैव प्रकारेण तां

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिष्यितं युवतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥१७॥

दष्टमुक्त मधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः, ॥१८॥

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥१९॥

वधूम् अन्तरज्यतेति शेषः । हि तया हि जाङ्गवी गङ्गा सागरात् न
अपगच्छतीति अत्रपगा अनिवर्त्तमानेत्यर्थः । सोऽपि सागरोऽपि तस्या
जाङ्गव्या मुखरसे मुखचुम्बनास्वादे एका केवला या दृष्टिः वर्त्तनं तां
भजते इति तथोक्तः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तसु
सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति । तन्मुखैकनिर्णयितरिति पाठे तस्या
मुखे सुखास्वादे एका केवला निर्णयतिः सन्तोषः यस्य तथोक्त इत्यर्थः
॥ १६ ॥

शिष्यतामिति । रहसि विजने निधुवनोपदेशिनः सुरतोपदेशुः
शङ्करस्य शिष्यताम् उपदेश्यतां प्रपन्नया तथा पार्वत्या यत् युवति-
नैपुणं युवतीनां रतिकौशलमित्यर्थः शिष्यितं तदेव गुरुदक्षिणीकृतं
गुरवे शङ्कराय दक्षिणात्वेन दत्तं तत्तत्सुरतकौशलेन गुरुः शङ्करः
तोषित इति भावः ॥ १७ ॥

दष्टेति । अम्बिका पार्वती दष्टमुक्तम् आदौ दष्टं पश्चात् सुक्तं
त्यक्तम् अधरोष्ठं वेदनया व्यथया दंशनजनितयेति भावः विधुतः
कम्पितः हस्तपल्लवः यथा तादृशी मती शीतलेन शूलिनः हरस्य
मौलि चन्द्रशकलेन शिरस्यचन्द्रखण्डेन क्षणं क्षणेनैवेत्यर्थः निरवापयत्
शीतलीचकार ॥ १८ ॥

चुम्बनादिति । शङ्करोऽपि चुम्बनात् पार्वत्या मुखेति शेषः
अलकचूर्णेन केशप्रसाधनचूर्णविशेषेण दूषितं प्रीडितं ललाटजं नयनं
तृतीयनेत्रमित्यर्थः उच्छसन् उदुगच्छन् कमलस्यैव गन्धो यस्य तादृश्या

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखखेदितम् ।

तत्र तत्र विजहार सम्पन्नप्रमेयगतिना ककुब्जता ॥ २१ ॥

मेरुमेत्य मरुदाशुगोचकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरा नन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥

पार्वत्या वदनगन्धवाहिने सुखमारुताय ददौ पार्वतीसुखमारुतेन चूर्ण-
दूषितं नयनं नीरुजं चकारेति यावत् ॥ १९ ॥

एवमिति । वृषध्वजः हरः एवम् इत्यम् इन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः
पथः कामव्यापारस्य सेवनात् वर्त्मन इत्यत्र आत्मन इति पाठे आत्मनः
सखेत्यर्थः । अनुगृहीतः अनुकम्पितः मन्मथः कामो येन तथाभूतः
सन् स्ववपुषा तस्य योजनादिति परिषेव्यति पार्वतीं यदेति पूर्वसुक्त-
मनुसन्धेयम् । शैलराजस्य हिमाद्रेः भवने कृते उभया सह मास-
मात्रं त्रिशद्दिनानीत्यर्थः अवसत् ॥ २० ॥

स इति । स आत्मभूः हरः आत्मजाया दुहितुः पार्वत्या
विरहेण खेदितम् आकुलितं हिमवन्तम् अनुमान्य ततः अनुज्ञां
लब्धेत्यर्थः अप्रमेया अपरिच्छेद्या गतिर्यस्य तादृशेन ककुब्जता वृषेण
तत्र तत्र अभिमतदेशेष्वित्यर्थः सम्पन्नं सञ्चरमाणः विजहार उभया
सहेति अध्याहार्यम् ॥ २१ ॥

मेरुमिति । मरुदिव आशु शीघ्रं गच्छतीति तथोक्तः उच्चा
वृषः यस्य तथोक्तः कृतो सर्वकार्यकुशलः हरः मेरुं सुमेरुं गिरिमेत्य
प्राप्य पार्वत्याः स्तनाभ्यां पुरस्कृतः सत्कृतः मर्दनेन सन्तोषित इत्यर्थः
अथवा पुरस्कृतः सत्कृतान् आश्रयत्वेन सहयेनेति भावः अत्रार्थे किम्
प्रत्ययनिष्पन्नपुरस्कृच्छब्दस्य द्वितीया बहुवचनं बोध्यम् । सुरतेषु यत्
मर्दनं दहनं तत्क्षमान् तत्सहान् हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान् सौवर्ण-
पल्लवच्छेदरूपशय्या इत्यर्थः अन्वभूत् सिंसेवे सौवर्णपल्लवशय्याय शयित्वा
विजहारेति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

पद्मनाभचरणाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।
मन्दरस्य कटकेषु चावसत् पार्वतीवदनपद्मघटपदः ॥२३॥
रावणध्वनितभीतया तया कण्ठसक्तदृढबाहुबन्धनः ।
एकपिङ्गलगिरी जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥२४॥
तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनवनः प्रियाल्लमम् ।
आचचाम स लवङ्गकेसर आटुकार इव दक्षिणानिलः ॥२५॥

पद्मनाभेति । पद्मं नाभौ यस्य तस्य नारायणस्य चरणेन
अङ्किताश्चङ्किता अश्रानः प्रस्तराः येषु तथोक्तेषु नवा अमृतविप्रुषः
सुधाविन्दून् प्राप्तवत्सु समुद्रमन्थनकाले इति शेषः । मन्दरस्य कटकेषु
नितम्बेषु च कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गे रित्यमरः । पार्वत्या वदनमेव
पद्मं तत्र घटपदः भ्रमरः सन् अवसत् भ्रमर इव पार्वतीवदनकमलं
पिबन् तस्यावित्यर्थः ॥ २३ ॥

रावणेति । जगतां गुरुः हरः एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य यक्षैक-
पिङ्गलविलम्बिदपुण्यजनेश्वरा इत्यमरः । गिरी पर्वते कैलासे राव-
णस्य तदानीं दिग्विजयप्रयत्नस्य पुलस्त्यनन्दनस्य ध्वनितेन सिञ्चनादेन
भीतया शङ्कितया कैलाशोद्धारणसमये इति भावः तया पार्वत्या कण्ठे
सक्तं दृढं बाह्वोर्बन्धनं यस्य तथाभूतः सन् विशदाः स्मृत्वा निर्मला
इत्यर्थः शशिप्रभाः कौस्तुभोरित्यर्थः निर्विवेश बुभुजे । कौस्तुभीषु
प्रियया सह विजहारेति भावः ॥ २४ ॥

तस्येति । जातु कदाचित् धूतानि कम्पितानि चन्दनवनानि येन
तथोक्तः चन्दनलत इति पाठे धूताः चन्दनलताश्चन्दनतरयो येन
तथेति विग्रहः एतेन मान्द्यं शैत्यं सौगन्ध्यञ्च व्यञ्जितम् । लवङ्गानां
केशरैः किङ्गल्कैः किङ्गल्काः केशरोऽस्त्रियामित्यमरः सह वर्तमानः
एतेनापि सौगन्ध्यसुक्तम् । दक्षिणानिलः चाटुकार इव तोषामोद-
कारीव मलयस्थल्यां मलयपर्वततटे इतिः सुरतं यस्य तथाभूतस्य तस्य

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
 सा व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥२६॥
 तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।
 नन्दने चिरमयुग्मलोचनः ससृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥२७॥ ।
 इत्यभौममनुभूय शङ्करः पार्थिवञ्च दयितासखः सुखम् ।
 लोहितायति कदाचिदातपे मन्थमादनवनं व्यगाहत ॥२८॥

हरस्य प्रियायाः पार्वत्याः क्लमं सुरतजनितं श्रममित्यर्थः आचक्षाम
 शोषयामास ॥ २५ ॥

हेमेति । सा उमा हेमतामरसेन काञ्चनकमलेन ताडितः
 प्रकृतः प्रियो यथा तथोक्ता, तस्य प्रियस्य कराम्बुभिः करगृहीतजलै-
 रित्यर्थः विनिमीलिते विशेषेण सङ्कोचिते रक्षणे नेत्रे यस्याः तथा-
 विधा तथा मीनानां मत्स्यविशेषाणां पङ्क्तिः आलिः पुनरुक्ता द्वितीये-
 त्यर्थः मेखला रसना यस्याः तथाभूता मीनराजिमध्यवर्तिनीत्यर्थः
 सती तरङ्गिणीं नदीं तरङ्गिणीं शैवलिनीत्यमरः । व्यगाहत विजगाहे
 जलक्रोडा मकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तामिति । अयुग्मलोचनः त्रिलोचनः नन्दने देवोद्याने पुलोम-
 तनयायाः शय्याः पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः अलकाचूर्णकुन्तलाः
 अलकाचूर्णकुन्तला इत्यमरः तेषु उचितैः अभ्यस्तैः अभ्यस्तेऽप्युचितं
 न्याय्ये इत्यमरः पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य कुसुमैः तां पार्वतीं प्रसा-
 धयन् अलङ्कुर्वन् सुरवधूभिः देवाङ्गनाभिः चिरं सुदीर्घकालं ससृहं
 सङ्गणम् रक्षितः दृष्टः । दीर्घकालं नन्दनवने तथा सह विजहारेति
 तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

इतीति । शङ्करः शिवः दयितासखः प्रियासहचरः सन्
 इतीत्यम् अभौमं दिव्यं पार्थिवञ्च सुखम् अनुभूय भुक्त्वा कदाचित् आतमे
 स्मर्यतेजसि लोहितायति आरक्ततामापद्यमाने इत्यर्थः दिवावसान-

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलीक्य भास्करम् ।
 दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २८ ॥
 पद्मकान्तिमरुणतिभागयोः सङ्क्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।
 सङ्घये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्पतिः ॥ ३० ॥
 शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।
 इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्भरास्तवपितुर्व्रजन्वमी ॥ ३१ ॥

समये इति यावत् गन्धमादनस्य पर्वतभेदस्य वनं व्यगाहत प्रविशेश
 क्रीडार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रेति । तत्र गन्धमादनवने काञ्चनशिलातलं सौवर्णपाशाय-
 खण्डम् आश्रयो यस्य तथोक्तः सुवर्णशिलातलासीन इत्यर्थः भास्करं
 सूर्यं नेत्रगम्यं दृष्टिगोचरस्यमित्यर्थः अथलोक्य दक्षिणेतरभुजः वाम-
 हस्तः व्यपाश्रयः यस्यास्तथाभूतां वामाङ्गवर्तिनीमिति भावः सहधर्म-
 चारिणीं प्रियां व्याजहार उवाच ॥ २८ ॥

मम्वेति । हे प्रिये ! असौ अहर्पतिः सूर्यः अरुणो रक्तो
 त्रिभागो तृतीयांशो संख्याशब्दस्य दृष्टिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते यथा
 यतांशः सहस्रांश इत्यादि । ययोस्तयोः तव नेत्रयोरिव पद्मकान्तिं
 कमलशोभां संक्रमय्य संख्याय संघये कल्पान्ते प्रजेश्वरः प्रजापतिः
 जगदिव अहः दिवसं संहरति अत्र गम्योत्पेक्षा ॥ ३० ॥

सीकरेति । अवनते अस्ताभिमुखे इति यावत् विवस्वति भास्करे
 मरीचिभिः स्फुरिष्यैः सीकराणाम् अस्तुकणानाम् सीकरोऽस्तुकणाः
 कृता इत्यमरः । व्यतिकरं सम्पर्कं दूरयति दूरीकुर्वति त्यजतीत्यर्थः
 सति अमी तव पितुः हिमाचलस्य निर्भराः इन्द्रचापेन शक्रपशुपा-
 दः परिवेषः परिधिः वेष्टनमिति यावत् तेन शून्यतां राहित्यं
 व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः निर्भरपतिताः सूर्यकिरणाः शक्र-
 चापवदवभासन्ते इति मतमाश्रित्योक्तमिदम् ॥ ३१ ॥

दृष्टतामरसकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिहृत्तकण्ठयोः ।
 निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥३२॥
 स्थानमाङ्गिकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
 आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहवद्धषट्पदम् ॥३३॥
 पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे ! विवस्वता ।
 लम्बया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥३४॥

दृष्टेति । दृष्टा भक्षितेत्यर्थः तामरस्य रक्तोत्पलस्य रक्तोत्पलं ताम-
 रसमित्यमरः केसराणां किञ्चल्लकानां स्रक् माला पङ्क्तिरित्यर्थः याभ्यां
 तथोक्तयोः विपरिहृत्तौ पराङ्मुखता मितौ कण्ठौ ययोः तथाविधयोः
 क्रन्दतोः रुदतोः निघ्नयोः परस्परराधीनयोः अधीनो निघ्न आयत्ते
 इत्यमरः अन्योन्यमनुरक्तयोरिति यावत् चक्रवाकयोः सरसि अल्पम्
 अल्पकालिकमिति भावः अन्तरं विरहः विरहकालस्य रादिमात्रत्वा-
 दल्पत्वमिति बोध्यम् अनल्पतां दीर्घतानित्यर्थः गतं प्राप्तम् अनु-
 रागिणोरल्पस्यापि विरहस्य दीर्घवत्प्रतीयमानत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

स्थानमिति । दन्तिनः गजाः सल्लकीनां गजप्रियवृक्षविशेषाणां
 विटपाः शाखाः तेषां भङ्गैः खण्डैः वासितम् सुरभितम् आङ्गिकं
 दैनिकं स्थानम् अपास्य त्यक्त्वा आविभातं प्रभातपर्यन्तं यत् चरणं
 देहयात्रार्थमाहार इति यावत् तस्मै वारिरुहेषु कमलेषु बद्धाः
 बन्धनं प्राप्ताः तेषां सङ्कुचितत्वादिति भावः षट्पदाः अमरा यत्र
 तादृशं वारि जलं सकमलजलमिति यावत् गृह्णते आददते ॥ ३३ ॥

पश्येति हे मितकथे मितभाषिणि ! पश्चिमदिगन्तलम्बिना अस्ति
 गच्छतेति भावः विवस्वता सूर्येण लम्बया दीर्घवेत्यर्थः दीर्घवेति कचित्
 पाठः । प्रतिमया प्रतिविम्बेन निर्मितं सरोऽम्भसां सरोवरजलानां
 तापनीयं सौवर्णं तपनीयं श्रातकुम्भमित्यमरः सेतुबन्धनमिव पश्य
 अवलोकय । उत्प्रेक्षाचालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावना-
 लोका प्रकृतस्य परात्मनेति तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।
 दंष्ट्रिणी वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्गुरा इव ॥३५॥
 एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।
 ह्रीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु ! पिबतीव वर्हिणः ॥३६॥
 पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्युक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
 खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत् सरः ॥३७॥
 आविशङ्गिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

उत्तरन्तीति । दंष्ट्रिणः दीर्घदन्तवन्तः वनवराहयूथपाः वन्य-
 शूकराधिपतयः गाढपङ्कं पल्लवम् अत्यसरः वेशन्तः पल्लवश्चात्यसर-
 इत्यमरः विनिकीर्य स्वाधिवासेन दलित्वेत्यर्थः अतिवाहितः अति-
 कान्त आतपः यैः तथाभूताः सूर्यातपक्लेशं परिहरन्त इत्यर्थः दष्टः
 सुखनिष्ठित इति यावत् भङ्गुरः भङ्गशीलः विसाङ्गुर मृणालप्ररोहः
 यैः तथाभूता इव उत्तरन्ति उत्तिष्ठन्ति सरस इति शेषः । अतोत्-
 प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३५ ॥

एष इति । हे पीवरोरु ! स्थूलोरुदेशे ! वृक्षशिखरे वृक्षोपरि
 कृतास्पदः कृतनिलयः जातरूपं सुवर्णं चामीकरं जातरूपमित्यमरः
 तस्य यो रसः जलं तद्वत् गौरं पीतं मण्डलं वर्हं यस्य तादृशः सौर-
 किरणयोगादिति भावः वर्हिणः मयूरः मयूरो वर्हिणो वर्हीत्यमरः ।
 ह्रीयमानं ह्रीयतामापद्यमानम् अहरत्ययातपं दिवावसानसूर्यकिरणं
 पिबतीव । अत्र पिबतीव इति क्रियागतोत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

पूर्वेति । पूर्वभागे पूर्वस्यां दिशि तिमिराणां तमसां प्रवृत्तिभिः
 प्रसरैः विवस्वता सूर्येण हृतम् आतपो जलमिव यत्नोत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥
 आकाशम् एकतः एकस्यां दिशि व्यक्ताः कुटाः पङ्का यस्य तादृशं
 जातमिव अन्यतः अपरस्यां दिशि किञ्चित् दीप्तत्वं शेषवत् जलशेषवदि-
 त्यर्थः सर इव सरोयरमिव भाति राजते उपमालङ्कारः ॥ ३७ ॥

आश्रमाः प्रविशद्यधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥३८॥
वद्वकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥

दूरमग्रपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बभ्रुजीवतिलकेन कन्यका ॥४०॥

आविशङ्गिरिति । आश्रमाः तापसनिवासाः उटजस्य पणेशा-
लायाः पणेशाजोऽस्त्रियामित्यमरः । अङ्गणं चत्वरम् अङ्गणं
चत्वरङ्गिरे इत्यमरः । आविशङ्गिः प्रविशङ्गिः सृगैः तथा मूलेषु यः
लेकः तेन सरसाः स्निग्धा इत्यर्थः तैः वृक्षकैः जुहुतस्मिन् उप-
लक्षिताः उपलक्षणे तृतीया । प्रविशन्त्यः अग्राः श्रेष्ठा धेनवः
स्रवत्सा गावो येषु तथाभूताः तथा उदीरिता उद्दीपिता अग्नयः
दक्षिणार्हपत्न्यहवनीयास्त्र्योः येषु तथोक्ताः सन्तः होमार्थमिति भावः
श्रियं शोभां बिभ्रति दधति ॥ ३८ ॥

वद्वेति । वद्वः कोशो सुकुलीभावः येन तथाविधमपि अवशेषे
कियदंशे इति भावः यत् विवरं क्षिद्रं तेन सह वर्त्तमानं कुशेशयं पद्मं
यतपत्नं कुशेशयमित्यमरः । वसतिं वासस्थानं ग्रहीष्यते षट्पदाय
भ्रमराय प्रीतिपूर्वं सप्रणयम् अन्तरम् अवकाशम् अन्तरमवकाशावधि
परिधानान्तर्निभेद ताट्येष्वित्यमरः । दातुमिव क्षणं तिष्ठति अस-
म्पूर्णसुकुलीभावेनेति शेषः । उत्प्रेक्षाजङ्घारः ॥ ३९ ॥

दूरेति । वारुणी वरुणाधिष्ठिता पश्चिमेत्यर्थः दिक् दूरम्
अत्यर्थं मग्नाः विनष्टा इत्यर्थः परिमेयाः परिमातुं शक्याश्च रश्मयः
किरणाः यस्य तादृशेन अरुणेन रक्तेन भानुना सूर्येण केशरवता
किञ्चलकवता किञ्चलकः केशरोऽस्त्रियामित्यमरः बभ्रुजीवतिलकेन
बभ्रुजीवपुष्परूपललाटभूषणेन मण्डिता अलङ्कृता कन्यकैव भाति
राजते ॥ ४० ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाश्वहृदयङ्गमस्वनैः ।
 भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्णपायिनः ॥४१॥
 सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।
 अस्तमेति युगभुग्नकेसरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥४२॥
 खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
 तत्प्रकाशयति यावदुद्गतं मीलनाय खलु तावतश्रुतम् ॥४३॥

सामभिरिति । सहस्रशः सहस्रं सहस्रं किरणानाम् उष्णाय
 पिबन्तीति तथाभूताः सह चरन्तीति तथोक्ता वृद्धाङ्गुष्ठपरिमिताः
 बालखिल्या ऋषय इत्यर्थः तेषां सूर्यसहचरत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति
 भावः स्यन्दने रथे सौरे इति भावः ये अश्वाः तेषां हृदयङ्गमः मनोरमः
 स्वनो ध्वनिर्येषां तैः सामभिः सामवेदैः अग्नौ परिकीर्णम् अर्पितं तेजो
 येन तथोक्तम् अग्नावोषधीषु च तेजो निधाय रविरस्तं यातीति श्रुतेः ।
 भानुं सूर्यं संस्तुवन्ति । वन्दनैश्च हृदयङ्गमस्वनैरिति पाठे हृदय-
 ङ्गमस्वनैः मनोहरध्वनिभिर्वन्दनैः स्तुतिवचोभिश्च सामातिरिक्तैरिति
 शेषः । संस्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स इति । सोऽयं सूर्यः दिवसं महोदधौ सन्निधाय संस्थाय
 प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । सूर्यकिरणावच्छिन्न नभोभागस्यैव दिवसत्वेन
 तस्य महोदधौ स्थितेरसम्भवादिति बोध्यम् आनताः शिरोधराः येषां
 तथोक्तैः कर्णयोर्ये चामराः तैः पतितैरिति भावः विघट्टिते सङ्कुचिते
 ईक्षणे नेत्रे यैः तथाभूतैः तथा युगेन स्कन्धधार्यरथकाङ्गेन सुग्नाः
 दक्षिणाः केसराः स्कन्धरोमाणि येषां तादृशैः अश्वैः करणभूतैरित्यर्थः
 अस्तम् अस्ताचलम् एति गच्छति । अस्तस्तु चरमः क्षामृदित्यमरः
 ॥ ४२ ॥

खमिति । रवौ संस्थिते अस्तं गते सति खम् आकाशं प्रसुप्त-
 मिव भवतीति शेषः महतः तेजसः गतिः अयस्या ईदृशी वक्ष्यमाण-

सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्धमस्तशिखरे समर्पितम् ।

येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥४४॥

रक्तपीतकपिशः पयोमुचां

कोटयः कुटिलकेशि ! भान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सन्ध्ययानया

वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥४५॥

रूपा, तत् मृच्छातेजः उद्गतम् उदितं सत् यावत् यत् परिमितं
स्थानमित्यर्थः प्रकाशयति दीपयति, च्युतं भट्टम् अस्तमितमित्यर्थः
खलु निश्चितं तावतः तत्परिमितस्य स्थानस्येत्यर्थः मीलनाय अप्रकाशा-
येत्यर्थः भवति ॥ ४३ ॥

सन्ध्यवेति । सन्ध्ययापि अस्तशिखरे अस्ताचलगिरसि समर्पितं
सन्निहितं वन्द्यं रवेः सूर्यस्य वपुः मण्डलमित्यर्थः अनुगतम् अनु-
सृतम् । युक्तञ्चैतदित्याह येनेति येन पूर्वं प्राक् प्रातरित्यर्थः उदये
अभ्युत्थानसमये पुरस्कृता अपि कृता सम्मानिता च, आपदि अस्त-
गमनसमये पुरस्कारिण इतिभावः तं पुरस्कारिणमापन्नमिति भावः
कथं न अनुयास्यति ? अनुगमिष्यति ? अपितु अनुयास्यत्येव तादृशं
जनमनुगन्तुमुचितं सतीनामेष एव धर्म इति भावः । अत्र समेन
कार्येण लिङ्गेन च रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्
समासोक्तिरलङ्कारः समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ ४४ ॥

रक्तेति । हे कुटिलकेशि ! सभङ्गिकुलले ! अमूः पुरतो दृश्य-
माना इति भावः रक्ताश्च पीताश्च कपिशः पिङ्गलाश्च पयोमुचां
सेधानां कोटयः अयमाभाः, त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोः अनया सन्ध्यया
वर्तिकाभिः चित्तशलाकाभिः साधु सम्यक् यथा तथा मण्डिता इव
रञ्जिता इव भान्ति शोभन्ते । अत्र क्रियोत्प्रेक्षा तदुक्तं भवेत् सम्मान-

सिंहकेसरसटासु भूभृतां पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव सान्ध्यमातपम् ॥४६॥

अद्रिराजतनये ! तपस्विनः पावनाम्बुविहितान्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसन्ध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि

प्रसुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो

वल्गुवादिनि ! विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

वनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्वि-
विधा मता । जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपीति ॥४५॥

सिंहेति । हे प्रिये ! इति सम्बोधनपदमूहम् । भानुना सूर्येण
भूभृतां पर्वतानां सिंहकेसरसटासु सिंहानां केसरा इव किञ्चलका इव
याः सटा जटास्तासु, पल्लवप्रसविषु सञ्जातपल्लवेषु द्रुमेषु तरुषु धातूनां
गैरिकादीनां शिखरेषु उपरिभागेषु च सान्ध्यं सन्ध्याकालभवम् स्वातप्रं
स्वतेज इत्यर्थः संविभक्तमिव सस्यक् विभज्य दत्तमिव पश्य अवलोकय ।
यथा कश्चित् निधनसमये स्वजनेषु स्वधनं निधाय न्वियते तथा रवि-
रपि स्वधनभूतं स्वातप्रं सिंहसटादिषु निक्षिप्य अस्तं यातीति
ध्वन्यते । अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४६ ॥

अद्रीति । हे अद्रिराजतनये प्रार्थति ! अमी विधिविदः सार्य-
कालकर्त्तव्याभिज्ञा इत्यर्थः तपस्विनः तापसाः आदृताः आदरवन्तः
यत्नवन्त इत्यर्थः पावनं पवित्रजनकं यत् अम्बु जलं गाङ्गमिति भावः
तेन विहिता कृता अञ्जलिक्रिया तर्पणादिव्यापारः यैः तयाभूताः
सन्तः अभिसन्ध्यं सन्ध्यामभिव्याप्येत्यर्थः शुद्धये पूतये गूढं रहस्यं ब्रह्म
द्यौ इत्येकाक्षरं मन्त्रं गावतीं वा गृणन्ति जपन्ति ॥ ४७ ॥

तदिति । हे वल्गुवादिनि सभुरभाषिणि ! तत् तस्मात् सान्ध्य-

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुर्वधोऽपरा ।
 शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥४८॥
 ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।
 पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥५०॥
 मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने ! सम्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
 किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥५१॥

विधेरवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः सङ्कर्त्तं द्वौ दण्डावित्यर्थः प्रस्तुताय
 प्रकृताय नियमाय सन्ध्यावन्दनविधानायेत्यर्थः मासपि अनुमन्तुम् अनु-
 ज्ञातुम् अहंसि, नात्र त्वया एकाकिन्या स्यादव्यसित्वाह त्वामिति
 विनोदे चित्तरञ्जने निपुणः चतुरः सखोजनः त्वाम् विनोदयिष्यन्ति
 रञ्जयिष्यन्ति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्येति । ततः अनन्तरं शैलराजतनया पार्वती भर्तुः
 स्वात्मिनः वाचि वचने अवधोऽपरा अवमाननार्थिनी भर्तृवचन-
 मण्डवतीति भावः दशनच्छदं ओष्ठं निर्विभुज्य कुटिलयित्वा समीपगां
 सन्निहितं विजयां सहचरीम् अहेतुकं निष्कारणं स हेतुकमिति
 पाठे सकारणम् आललाप वृथावाक्येन आलपितवतीत्यर्थः । अनुज्ञा-
 वचनं न दत्तवतीति भावः ॥ ४९ ॥

ईश्वर इति । ईश्वरोऽपि सर्वाराध्योऽपीति भावः यः सर्वैः
 सन्ध्यायामाराध्यते सोऽपीति अपिशब्दार्थः दिवसात्ययोचितं सान्ध्य-
 मित्यर्थः सन्त्रपूर्वं समन्त्रमित्यर्थः विधिम् अनुष्ठानम् अनुतस्थिवान्
 कृतवान् सन् असूयया ईर्ष्याया अवचनां मौनभावेन स्थितां पार्वतीं
 प्रत्युपेत्य अभ्येत्य पुनः सस्मितं समन्दहामस् आह उवाचेत्यर्थः ॥ ५० ॥

मुञ्चेति । हे अनिमित्तकोपने अकारणकोपनि ! कोपं मुञ्च
 त्यज, सम्यया प्रणमितः प्रणतोक्तः अस्मि, अन्यया नार्थेति शेषः
 न, नाहमन्यनारीसक्त इति भावः चक्रवाकेण समावृत्तिः व्यवहारः

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु ! पूर्वमुज्जिता ।
 सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ! ममात्र गौरवम् ॥५२॥
 तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शैलराजतनये ! अधुना स्थिताम्
 एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥५३॥
 सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।
 सम्परायवसुधासशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्य्यगुज्जितम् ॥५४॥

कान्तासाहचर्य्यरूपेति भावः यस्य तथाभूतम् आत्मनः स्वस्य सहधर्म-
 चारिणं सहचरं मां किं कथं न वेत्सि न जानासि ? ॥ ५१ ॥

निर्मितेष्विति । हे मानिनि ! हे सुतनु शुभाङ्ग ! पूर्वं स्वय-
 म्भुवा ब्रह्मणा निर्मितेषु सृष्टेषु पितृषु अग्निष्वात्तादिषु या तनुः
 सूक्ष्मरूपा सन्ध्या तस्या सहस्रतमावावयवत्वादिति भावः उज्जिता
 त्यक्ता अर्पितेति यावत् सा इयं देवी सन्ध्या अस्तम् उदयञ्च सेवते
 आन्रयति, तेन हेतुना अत्र सन्ध्यायाम् अवश्यपूज्यायामिति भावः
 मम गौरवम् आदरः ॥ ५२ ॥

तमिति । हे शैलराजतनये पार्वति ! तामिमाम् सन्ध्याम् अधुना
 एकतः पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः तिमिराणां तमसां वृद्ध्या आविर्भावेण
 पीडिताम् आद्यतामिति भावः अतएव तटेषु गिरिनितम्बेषु तमा-
 लानां तदाख्यतरुणां माला राजिः तद्वती धातुनां गैरिकाणां रसो
 द्रवः तस्य निम्नगां नदीमिव पश्य अवलोकय । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥५३॥

सान्ध्यमिति । अपरा दिक् पश्चिमेत्यर्थः अस्तमितः विनष्टः
 शेषो यस्य तथाभूतं सान्ध्यं सन्ध्याकालीनं रक्ता लेखा आकृतिरित्यर्थः
 यस्य तथाविधम् आतपं सौरमयूखं सम्परायः सन्ध्यामः तस्य वसुधा
 भूमिः रणक्षेत्रमित्यर्थः तस्याः सशोणितं सरक्तं तिर्य्यक् कर्तुं भावे-
 नेत्यर्थः उत्थितम् उत्पतितम् मण्डलाग्रमिव अवयवाग्रमिव विभर्ति
 धारयति । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५४ ॥

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
 एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने ! विजृम्भते ॥ ५५ ॥
 नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
 लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥
 शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्त्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
 सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्लहत्वमसतां हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥

यामिनीति । हे दीर्घनयने आद्यतनेत्रे ! यामिनी च दिवससं-
 तयोः सन्धिः सन्ध्याकालः तत्सम्भवे सान्ध्ये इत्यर्थः तेजसि सूर्य-
 मयूखे सुमेरुणा व्यवहिते आष्टते सति एतत् निरङ्कुशं निर्बाधमित्यर्थः
 अन्धतमसं गाढं तमः दिक्षुः विजृम्भते प्रसरति । सन्ध्यातीतेति
 भावः ॥ ५५ ॥

नोर्ध्वमिति । ईक्षणानां नेत्राणां गतिः प्रसर इत्यर्थः न ऊर्ध्वं
 न च अधः निम्ने न अभितः, उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः न पुरतः
 अपतः, नापि पृष्ठतः पश्चात्, चलतीति क्रियाध्याहार्या । अतः
 एष लोकः जगत् लोकस्तु भवने जने इत्यमरः तिमिरौघेन अन्धकार-
 निचयेन वेष्टितः आष्टतः सन् निशि रजत्यां गर्भवासे इव उदरमध्ये
 द्रवेत्यर्थः वर्तते तिष्ठति । यथा गर्भस्थाः किमपि न पश्यन्ति तद्वत्
 तिमिराष्टतत्वात् लोका अपीति भावः । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ५६ ॥

शुद्धमिति । शुद्धं निर्मलम् आविलं मलिनम् अवस्थितं स्यावरं
 चलं जङ्गमं वक्त्रं कुटिलम् मार्जवगुणान्वितं सरलञ्च यत् वस्तु इति
 शेषः तत् सर्वमेव तमसा अन्धकारेण समीकृतं तुल्यतां नीतं तस्मात्
 असतां दुर्जनानां हृतं नाशितम् अन्तरं प्रभेदः येन तादृशं सदसदु-
 विवेकरहितमिति भावः सहत्वम् औदार्यं धिक् धिक् निर्भर्त्सन-
 निन्दयोरित्यमरः यत्र गुणागुणविवेको नास्ति तादृशं खलचरित्वं निन्दा-
 भीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः तदुक्तं

नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
 पुण्डरीकमुखि ! पूर्वदिङ्मुखं कैतकैरिव रजोभिराहतम् ॥५८॥
 मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
 त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५९॥
 रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम् ।
 एतदुन्निरति चन्द्रमण्डलं दिग्ग्रहस्यमिव रात्रिनोदितम् ॥६०॥

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनदं
 कार्येण च समर्थ्यते । साधस्येनेतरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति
 ॥ ५७ ॥

नूनमिति । हे पुण्डरीकमुखि ! पद्मनेत्रे ! यज्वनां द्विजानां
 पतिः चन्द्रः द्विजराजः शशधरः इत्यमरः । नूनं निश्चितं शार्वरस्य
 नैशस्य तमसः अन्धकारस्य निषिद्धये निराकरणाय उन्नमति उदेति, यतः
 पूर्वदिशः प्राच्यां मुखं कैतकैः कैतकसम्बन्धिभिः रजोभिः परागैः
 आहतम् आपूरितं व्याप्तमिव दृश्यते इति शेषः । उत्प्रेक्षाबङ्कारः
 ॥ ५८ ॥

मन्दरेति । हे प्रिये ! सतारका तारासहिता निशा मन्दरेण
 तदाख्येन पर्वतेन अन्तरिता मूर्तिर्यस्य तादृशेन मन्दरमन्तर्धाय स्थिते-
 नेत्यर्थः शशभृता चन्द्रेण प्रियसखीभिः समागता सङ्गता त्वं पृष्ठतः
 वचनानृतानि श्रोष्यतेव मया लक्ष्यते दृश्यते । उपमाबङ्कारः ॥ ५९ ॥

रुद्धेति । आदिनक्षयात् दिनावसानपर्यन्तमित्यर्थः रुद्धनिर्गमं
 निष्टतोदयम् उदयरहितमित्यर्थः पूर्वस्यां दिशि दृष्टा तनुः अवयवः यस्य
 तादृशम् एतत् चन्द्रमण्डलं चन्द्रिका एव स्मितं मन्दहासो यस्मिन्
 तद् यथा तथा रात्रिनोदितं निशाप्रकटितमित्यर्थः दिशः प्राच्या
 इत्यर्थः रहस्यं गोप्यं वस्तु उदुगिरतीव प्रकाशयतीव । यथा काचित्
 कुपिता सप्रत्याः रहस्यं केनचित् प्रकाशयति तद्वत् निशा रूपा नायिका

पश्य पक्कफलिनीफलत्विषा विस्वलाञ्छितवियत्तरोम्भसा ।
 विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्बते ॥६१॥
 शक्यमीषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।
 अप्रगल्भयवसूचिकोमलाञ्छेत्तुमग्रनखसम्पुटैः कराः ॥६२॥

सपत्नीरूपायाः प्राच्या रजस्य चन्द्रमण्डलेन प्रकाशयतीति भावः ।
 उपप्रेक्षालङ्कारः । स च रात्रिप्राच्योः सपत्नीव्यवहारसमारोपात्
 समासोक्त्या सङ्कीर्त्यते ॥ ६० ॥

पश्येति । पक्कं परिणतं यत् फलिन्याः तदाख्यतरोरित्यर्थः
 फलिन्यग्निशिखायाञ्च फलिन्यामिति मेढनी । फलं तद्वत् त्विट्
 कान्तिर्यस्य तादृशेन शुभ्रांशुनेत्यर्थः तथा विस्वेन प्रतिविस्वेन लाञ्छितं
 रञ्जितं वियत् अन्तरीक्षं सरसां तडागानाम् उपलक्षणमेतत् जलाशया-
 नामितिभावः अन्धः सलिलं येन तथाभूतेन हिमांशुना चन्द्रेण विप्रकृष्टं
 दूरं गतं विवरम् अन्तरं प्रभेदज्ञानमिति यावत् यस्य तथोक्तं हिमांशु-
 विस्वमेतत् न फलिनीफलमित्यं विवेकरहितमिति भावः चक्रवाकमिथुनं
 चक्रद्वन्द्वं विडम्बते प्रतार्थ्यते । पश्य अवलोकय । सरसि प्रतिविम्बितं
 चन्द्रविम्बं दृष्ट्वा फलिनीफलभ्रमेण चक्रवाकयुगलेन तदुपहृणार्थं गच्छता
 विफलमनोरथेन प्रत्यावृत्त्यते इति भावः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ।
 उपमया अनुप्राण्यते । तदुक्तं सास्यादतस्त्रिंस्तदुबुद्धिभ्रान्तिमान् प्रति-
 भोत्यतेति । सास्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्येक्ये उपमाद्वयोरिति च ॥ ६१ ॥

शक्यमिति । हे प्रिये ! ओषधिपतेचन्द्रस्य ओषधीशो निशा-
 पतिरित्यमरः नवः उदयो येषां तथोक्ताः प्रत्यग्योदिता इत्यर्थः अप्र-
 गल्भा अपरिणता यवानाम् ओषधिविशेषाणां सूचयः अङ्कुरा इव
 कोमलाः नूदवः कराः किरणाः कर्णपूरस्य कर्णभूषणस्य रचनाकृते
 रचनार्थमित्यर्थः तव अग्रा ये नखसम्पुटाः नखावयवा इत्यर्थः तैः
 नखाप्यैरिति भावः क्लृप्तं खण्डयितुं शक्यं चन्द्रकराणामतीव सान्द्रतया
 नखाप्यकृत्तं नख्य सम्भाव्यमानत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । शक्यमित्यत्र

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुमीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥६३॥

पश्य पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं सप्रसादमिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा

जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा

निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

भावे गतम् । अत्र चन्द्रकरोऽतिसान्द्रः येन त्वया इमं खण्डायत्वा
कर्णपूरीकर्तुं शक्यते इति भावः ॥ ६२ ॥

अङ्गुलीभिरिति । हे प्रिये ! शशी चन्द्रः मरीचिभिः करैः अङ्गुली-
भिश्च तिमिरं केशसञ्चयमिव कुन्तलनिचयमिव सन्निगृह्य अपसार्य
कुङ्कुमीकृते सुकुङ्कुमीकृते सरोजे एव अन्यत्र सरोजे इव लोचने यस्य तथा-
भूतं रजनीमुखं निशामुखं चुम्बतीव । अत्रोत्प्रेक्षया उपमया च शशि-
रजन्योर्नायकनायिका व्यवहारसमारोपरूपसमाशोक्तिरलङ्कारः ॥६३॥

पश्येति । हे पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्नवोदितचन्द्रमयूखैः भिन्नम्
अपनीतं सान्द्रं गाढं तिमिरं यस्मात् तथाभूतं नभस्तलम् अन्तरीक्षं
द्विरदानां हस्तिनां भोगेन दलनेन दूषितं प्राक् आविलितं पश्चात्
सप्रसादं प्रसन्नं स्वच्छमित्यर्थः मानसं सर इव लक्ष्यते दृश्यते । उपमा-
लङ्कारः ॥ ६४ ॥

रक्तभावमिति । हे प्रिये ! एष चन्द्रमाः रक्तभावं लौहित्यम्
अपहाय विमुच्य परिशुद्धं विशदं शुभ्रमित्यर्थः मण्डलं यस्य तथाभूतः
जातः । उक्तमर्थमर्थान्तरेण दृढयति विक्रियेति कालदोषेण जाता
विक्रिया विकृतिः प्रकृतेरन्यथाभाव इत्यर्थः निर्मला विशुद्धा प्रकृतिः

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।
 नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोगतिः ॥६६॥
 चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।
 मेखलातरुषु निद्रितान्ममून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥६७॥
 कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति प्रस्फुरन्निरिव पश्य सुन्दरि ! ।
 हारयष्टिरचनामिवांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥६८॥

स्वभावो येषां तथाभूतेषु जनेषु सत्स्वित्यर्थः न खलु नैव स्थिरोदया
 चिरस्थायिनीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ६५ ॥

उन्नतेष्विति । शशिनश्चन्द्रस्य प्रभा उन्नतेषु उन्नतेषु स्थलेषु
 स्थिता, निशातमः नैशं तिमिरं निम्नमेव संश्रयः परं प्रधानं यस्य
 तथोक्तं निम्नगामीत्यर्थः । हि तथाहि गुणदोषयोगतिः व्यवस्थिति-
 रित्यर्थः वेधसा विधिना आत्मनः गुणस्य दोषस्य चेत्यर्थः सदृशी
 उपयुक्ता प्रकल्पिता नूनं निर्द्वारितेत्यर्थः नीचेन सह नीचस्य सङ्कति-
 रुत्तेन सह उच्चस्य सङ्कतिर्विधिव्यवस्थितेति फलितार्थः । अत्रापि
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

चन्द्रेति । गिरिः पर्वतः चन्द्रपादैः चन्द्रमयूखैः जनिता उत्पा-
 दिता प्रवृत्तिः प्रसरणं येषां तथाभूतैः चन्द्रकान्तानां मणिविशेषाणां
 जलविन्दुभिः करणैः मेखलातरुषु नितम्बस्थितेषु निद्रितान् अमून्
 इमानिति वा पाठः शिखण्डिनः मयूरान् असमये निद्राभङ्गातिरिक्ते
 काले बोधयति जागरयति ॥ ६७ ॥

कल्पोति । हे सुन्दरि ! सम्प्रति शशी प्रस्फुरद्भिर्विराजद्भि-
 रंशुभिः किरणैः हारयष्टिरचनां सुकृताहारनिर्माणं कर्तुमिव आगतम्
 उपस्थितं कुतूहलम् औत्सुक्यं यस्य तथाभूत इव कल्पवृक्षाणां
 सुरतरूणां शिखरेषु शिरोदेशेषु वृत्तं इति शेषः पश्य अवलोकय ।

उन्नतावनतभाववत्तया

चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता

भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥ ६८ ॥

एतदुच्छसितपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुसुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

यथा कश्चित् नीलकान्तमौक्तिकयोर्हारकत्वं एकं नीलकान्तं ततो
मौक्तिकमेकं परीपाद्या हारं रचयति, तथा किरणानां वृक्षपत्नान्त-
रालेषु पतनात् चन्द्रस्य मौक्तिकनीलकान्तमणिहाररचनौत्सुक्यसुत्प्रे-
क्षितमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । शशिनि मालाकारव्यवहारसमारोपात्
समासोक्तिं परिपुष्णातीत्यनयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्गः । प्रस्फुरद्भिर-
विकल्पप्रसुन्दरीति पाठे हे अविकल्पप्रसुन्दरि ! यस्याः सौन्दर्यं सन्देहं
नावगाहते सा अविकल्पप्रसुन्दरी तत्सम्बुद्धौ यथार्थसौन्दर्यशालिनी-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

उन्नतेति । हे प्रिये ! गिरेः पर्वतस्य उन्नतावनतभाववत्तया
बन्धुरत्वेन इयं सतिमिरा सात्वकारा उन्नतेषु प्रदेशेषु सम्यक् चन्द्रा-
लोकस्य पतनात् अवनतेषु च अप्रवेशादिति भावः चन्द्रिका बहुभि-
नानाविधाभिभेक्तिभिः रचनाभिरर्पिता जनिता मत्तहस्तिनः भूतिरिव
अङ्गलग्नं भस्मेव भूतिर्भस्मानि सम्पदीत्यमरः । भाति राजते । मत्तेति
विशेषण्येन तादृशहस्तिनः शुण्डादण्डेन स्वाङ्गे भस्मोत्क्षेपणकारित्वं
सूचितम् । उपमालङ्कारः ॥ ६८ ॥

एतदिति । एतत् पुरोवर्तीत्यर्थः उच्छसितम् अतिस्फुटितम्
अत्यन्तमित्यर्थः यथा तथा पीतम् ऐन्दवं चान्द्रं प्रभारसं किरणान्तं
वोढुं धारयितुमक्षममिव असमर्थमिव मुक्तः त्यक्तः षट्पदस्य भ्रमरस्य
विरावो गुञ्जनमिति यावत् येन तथाभूतं भ्रमरगुञ्जनच्छलेन हृषदित्यर्थः

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया

ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके ! बलाद्

व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुत्थितैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तबालकान् ॥ ७२ ॥

एष चारुमुखि ! योग्यतारया युज्यते तरलविम्बया शशी ।

आ निबन्धनात् सम्यक् बन्धनात् सुद्रुणादिति यावत् भिद्यते स्वयं
विदालितं भवति विकसतीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि लट् । अतोऽत्रेच्छा-
लङ्कारः कुसुदे बहिरसपायिनो जठरभङ्गरूपव्यवहारसमारोपात् समा-
सोक्तिं गमयतीति बोध्यम् ॥ ७० ॥

पश्येति । हे चण्डिके अतिकोपने । चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्य-
मरः । शुद्धया विशुद्धया ज्योत्स्नया जनितः उत्पादितः रूपस्य
अवयवस्य संशयः सन्देहः यस्य तथाभूतम् उभयोरपि शुभ्रत्वादिति
भावः कल्पतरुषु लम्बि लम्बमानम् अंशुकं वस्त्रं मारुते वायौ चलति
ब्रह्मति सति बलात् वेगात् विपरिवृत्तम् आन्दोलितमित्यर्थः सत्
व्यज्यते व्यक्तत्वेन अंशुकमेतत् न चन्द्रकर इति प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

शक्यमिति । हे प्रिये ! अधःपतितानि पुष्पाणीव पेशलाः
मृदुलाः तैः पतितपुष्पकोमलैरिति पाठे स एवार्थः । अतएव अङ्गु-
लिभिः उद्धृतैः उद्धर्तुं शक्यैरित्यर्थः एभिः पुरतः दृश्यमानैरित्यर्थः
पत्रजर्जराः पत्रान्तरपतिता इत्यर्थः ये शशिनश्चन्द्रस्य प्रभालवाः कि-
रणविन्दवः तैः तव अलकान् चूर्णकुललान् उत्कचयितुं रञ्जयितुं
शक्यम् । एतेन चन्द्रकिरणस्यातीव सान्द्रत्वसूक्तम् । काचित्तव सखी
एतान् दृष्ट्वा अधःपतितचन्द्रकरान् गृहीत्वा तव केशान् रञ्जयत्विति
परिहासोक्तिरिति भावः ॥ ७२ ॥

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रकृतिजप्रसादयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहिताक्षिचन्द्रिका ॥ ७४ ॥

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते सुखं

मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

एष इति । हे चारुसुखि ! सुवदने ! एष शशी चन्द्रः साध्वसात् नयसङ्गमभयादित्यर्थः उपगतप्रकम्पया कम्पमानया नवदीक्षया नवोदया कन्यया वरः प्रिय इव तरलविम्बया चञ्चलमण्डलतया योग्या अनुकूपा या तारा तया युज्यते सङ्गच्छते सङ्गमेन शोभते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ७३ ॥

पाकेति । चन्द्रविम्बे निहिते अर्पिते अक्षिणो नेत्रे यथा तथोक्ता तत्सम्बुद्धौ हे चन्द्रदशिनीत्यर्थः चन्द्रिका पाकेन परिणत्या भिन्नः वर्णान्तरं गतः यः शरकाण्डस्तृणविशेषावयवस्तद्वत् गौरौ तयोः उल्लसन् स्फुरन् प्रकृतिजः स्वाभाविकः प्रसादः वैशद्यं ययोस्तथाभूतयोस्तव गण्डलेखयोः कपोलयोः रोहतीव प्रस्फुरतीवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

लोहितेति । इयं गन्धमादनस्य अर्द्धेः वनाधिदेवता काननाधिष्ठात्री देवी स्वयं लोहितं रक्तवर्णं यत् अर्कमणिभाजनं सूर्यकान्तमणिप्रातं तत्र अर्पितं स्थापितं कल्पवृक्षमधु सुरतरुपुष्परसं विभ्रती दधाना सती स्थितिमतीं अत्र तिष्ठन्तीं त्वाम् उपागता पानार्थं त्वभ्यं दातुं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

आर्द्रेति । हे विभावसिनि ! ते तव सुखं स्वभावतः आर्द्रं मधुसंयोगादिति भावः यत् केसरं वकुलकुसुमं तद्वत् सुगन्धि समौरभं

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं

किं विलासिनि ! मदः करिष्यति ॥ ७६ ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।

इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

पार्वती तदुपयोगसम्भवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामाम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

तथा मत्ते चपले रक्ते नयने यस्य तथाभूतम् अतः अत्र सुखे लब्धा
वसतिराश्रयो येन तथोक्तः त्वया पीत इति भावः मदः किं गुणा-
न्तरं करिष्यति ? न किमपीत्यर्थः ये ये मदगुणास्ते सर्व एव स्वभा-
वतस्तन्मुखे वर्तन्ते अतः किं मदेन फलमिति भावः ॥ ७६ ॥

मान्येति । अथवा सखीजनः मान्या आदरणीया भक्तिरनुरागो
यस्य तथाभूतः सखीजनादरो माननीयः न त्ववहेषनीय इत्यर्थः
तस्मात् अनङ्गदीपनं कामोद्दीपनकरम् इदं सख्या वनदेवतया नीतं
सध्वित्यर्थः सेव्यतां पीयताम् इतीत्यम् उदारं मनोहरं यथा तथा
अभिधाय अनुनीयेत्यर्थः शङ्करः ताम् अम्बिकां पीयते इति पानं मधु
अपाययत पायितवान् ॥ ७७ ॥

पार्वतीति । पार्वती तस्य मधुनः उपयोगेन पानेन सम्भवः
जननं यस्यास्तथोक्तां मद्यपानजनितामित्यर्थः विक्रियां विक्रितिमपि
आम्रता रसालत्वम् अप्रतर्क्येण अचिन्त्येन विधियोगेन देवगत्या नि-
र्मितां जनितां सतां साधूनाम् उपलक्षणमेतत् सर्वेषामित्यर्थः मनो-
हरां चित्तहारिणीं सहकारतामिव अतिसौरभत्वमिव ययौ प्राप ।
आम्रशूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः । आम्रः स्न-
भावमनोहरोऽपि यथा विधियोगेन सहकारत्वप्राप्त्या अतिमनोहरत्वं
लभते तथा पार्वत्या विक्रितिरपि नितरां हरमनोहारिणी अभूदिति
भावः ॥ ७८ ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितक्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७६ ॥

घूर्णमाननयनं खललक्ष्यं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

तां विलम्बितपनीयमेखलासुद्वहज्जघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसम्भृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥ ८१ ॥

तत्र हंसधवलीत्तरच्छदं जाङ्गवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

तत्क्षणमिति । सा सुवदना सुसुखो पार्वती तत्क्षणं मद्यपाना-
नन्तरक्षण एवेत्यर्थः विपरिवर्तिता विहीना क्षोर्ब्जा याभ्यां तथोक्त-
योः त्यक्तत्वयोरित्यर्थः इक्षुः दीप्तः रागः कामावेश इत्यर्थः याभ्यां
तथाभूतयोः अतएव शयनं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोः मूलिनः हरस्य
मदस्य च द्वयोः वशवर्तिनी अधीना बभूव ॥ ७६ ॥

घूर्णमानेति । ईश्वरः शम्भुः घूर्णमाने नयने यस्य तथोक्तं
खललक्ष्यं कथा यस्य तथाभूतं स्वेदविन्दुभिः सह मदकारणं मोहन-
मित्यर्थः स्मितं सन्दहासः यत्र ताडयन् उभायां सुखम् आननेन न तु
तावत् चिरमित्यर्थः चक्षुषा चिरं पपौ सातिशयादरं ददर्शेत्यर्थः ॥ ८० ॥

बामिति । ध्यानेन योगेन सम्भृता समाहृता विभूतिः सम्पद-
उपभोगसामग्रीत्यर्थः येन तथाभूतः विभूतिभूतिरैश्वर्यमित्यमरः
ईश्वरः शिवः विलम्बितो विशेषेण लम्बमाना तपनीयस्य काञ्चनस्य
मेखला रशना यस्यास्तथोक्तां जघनस्य भारेण गौरवेण दुर्वहं पोदु-
मशक्यामित्यर्थः विशालजघनामित्यर्थः तां पार्वतीम् उद्वहन् गृहं
रहः एकान्ते मणिशिलागृहं प्राविशत् । ध्यानसम्भृतविभूतिभूषित-
मिति पाठे ध्यानसम्भृताभिर्विभूतिभिर्भूषितं सज्जितं मणिशिलागृह-
मित्यस्य विशेषणम् ॥ ८१ ॥

अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न तप्तये ॥ ८३ ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

तत्रेति । तत्र सखिशिलान्दहे प्रियायाः पार्वत्याः सखेति प्रिया-
सखः कान्तासहचर इत्यर्थः हर इति शेषः रोहिणीपतिः रोहिण्या
सहितश्चन्द्र इत्यर्थः शारदं शरत्कालीनम् अश्रमिव मेघमिव निर्जल-
त्वाच्छुभ्रमिति भावः हंसवत् धवल उत्तरच्छदः आस्तरणं यस्य तथा-
भूतं जाङ्गव्या गङ्गायाः पुलिनमिव चारु शोभनं दर्शनं यस्य तादृशं
शीयते अस्मिन्निति शयनं शय्याम् अध्यशेते अधिशिष्ये । उपनाल-
हारः ॥ ८२ ॥

क्लिष्टेति । क्लिष्टाः पर्यस्ता इत्यर्थः केशा यस्मिन् तत् अवलुप्तं
निर्मृष्टं चन्दनं यस्मिन् तथोक्तं व्यत्ययेन विपरीतभावेन अर्पिता नखाः
यत्र तादृशम् अतएव समत्सरं सप्रणयकोपं तथा छिदुरः छेदं गतः
मेखलागुणः काञ्चीसूत्रं यस्मिन् तथाभूतं पार्वत्या रतं सुरतव्यापारः
तस्य हरस्य तप्तये परितोषाय न अभूत् । भोगदृष्ट्याया आतिशय्या-
दिति भावः ॥ ८३ ॥

केवलमिति । ज्योतिषां पङ्क्तिषु नक्षत्रमण्डलीष्वित्यर्थः अवनतासु
अस्तं गतास्त्विति यावत् प्रभातकल्यायां शर्व्यामिति भावः केवलं
प्रियतमायां पार्वत्यां दयालुना अत्यन्तसम्भोगे इयं क्लिष्टा स्यादिति
दयावतेत्यर्थः न तु स्वयमशक्तेनेति भावः तेन हरेण तया कान्तया
प्रतिगृहीतम् आक्लिष्टं वक्षो यस्य तादृशेन वक्षसि प्रियतमां वक्षतेति
भावः सता नेत्राणां निमीलनस्य सुदृशस्य निद्राया इत्यर्थः कुतूहलं
कृतं निद्रितमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैःसमम् ।
 मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुपसि गीतमङ्गलः ॥८५॥
 तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनी दम्पती रचितमानसोर्मयः ।
 पद्मभेदपिशुनाः सिधेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥८६॥

स इति । बुधानां विदुषां स्तवे स्तुत्याम् उचितः स्तवयोग्यः
 बुधैर्देवदृष्टैः स्तूयमान इति भावः उपसि प्रत्युषे मूर्च्छनया स्वरारोहा-
 गरोहक्रमभेदेन परिगृहीताः कैशिका वीणातन्त्रवः यैः तादृशैः
 किन्नरैः देवयोनिभेदैः गीतं मङ्गलं शुभं यस्य तथाभूतः सन् शातकुम्भ-
 कमलानां सुवर्णपद्मानाम् आकरेः समृद्धैः समं सह व्यबुध्यत जाग-
 रितवान् ।

स व्यबुध्यत तथा निशाजगे शातकुम्भकमलाकरः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैः सद्युपगीत मङ्गलः ॥

इति पाठान्तरम् ।

तत्र मूर्च्छनया परिगृहीता वंशी वेशुयैः तथाभूतैः किन्नरैः सद्युपगीतं
 सम्यक् समीपे गीतं मङ्गलं यस्य तथाभूतः स हरः तथा शातकुम्भ-
 कमलाकरः स्वर्णपद्मानिलयः सानसं सर इत्यर्थः समं युगपत् निशा-
 जगे प्रभाते व्यबुध्यतेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥

ताविति । रचिता जनिता मानसस्य सरसः कर्मयस्तरङ्गा येन
 तथाभूतः चलितमानसोर्मय इति पाठे चलिताः कम्पिता मानसस्य
 कर्मयः येनेति स एवार्थः एतेन वायोः शैत्यं सूचितम् । पद्मानां
 भेदस्य दलविचारणस्य पिशुनाः सूचकाः पद्मगन्धवहा इति भावः
 एतेन सान्ध्यं सौरभञ्च सूचितम् । गन्धमादनस्य पर्वतस्य वनान्तमारुताः
 क्षणम् अल्पकालं शिथिलितं त्यक्तम् उपगूहनम् आलिङ्गनं याभ्यां
 तादृशौ तौ दम्पती पार्वतीपरमेश्वरौ सिधिविरे सेवितवन्तः । गात्र-
 स्पर्शेन सुखीचक्रुरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

जह्मूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥

स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताधरम् ।

आकुलालकमरंस्त रागवान् प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ८८

तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदं

मध्यपिण्डितविसूतमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये

नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥

जर्वाति । हरः जह्मूले ये नखमार्गा नखक्षतानीत्यर्थः तेषां
राजिभिः पङ्क्तिभिः तत्क्षणं तद्दर्शनक्षणेनैवेत्यर्थः हृतानि विलोचनानि
यस्य तथाभूतः सन् प्रशिथिलस्य प्रकर्षेण खलत इत्यर्थः वाससः
वसनस्य संयमं संवरणं सञ्चयमिति पाठे स एवार्थः कुर्वतीं प्रियतमां
पार्वतीम् अवारयत् सा वसनेनाङ्गमाच्छादयेति निवारितवान् ॥ ८७ ॥

स इति । रागवान् अतुरागप्रवणः स हरः प्रजागरेण कषाये
कलुषे लोचने यस्य तथोक्तं गाढं यथा तथा दन्तैः परिताडितः क्षतः
अधरो यस्य तथाभूतं गाढदन्तपदताडिताधरमिति पाठे गाढं यथा
तथा दन्तपदैः दशनक्षतैः ताडितः अधरो यस्य तथाभूतम् आकुलाः
व्यत्यस्ता अलकाशूर्णकुलला यस्मिन् तादृशं भिन्नतिलकं निर्मृष्टतिलकं
प्रियामुखं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा अरंस्त ततोऽप पुनर्विजहार वा ॥ ८८ ॥

तेनेति । निशाया अत्यये अवसाने प्रभाते इत्यर्थः निर्मले प्रकटे-
ऽपि तेन हरेण भिन्नः विपर्यस्तः अतएव विषम उत्तरतानत इत्यर्थः
उत्तरच्छदः आस्तरणं यस्य तादृशं मध्ये पिण्डिता मिषिता
विस्तृता छिन्नसूत्रेत्यर्थः मेखला काञ्ची यस्मिन् तथोक्तं तथा चर-
णयोः रागेण अलक्तकद्रवेणेत्यर्थः लाञ्छितं चिह्नितं रञ्जितमिति
वा शयनं शय्या न उज्झितं न त्यक्तम् ॥ ८९ ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षद्विजननं सिधेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥ ६० ॥

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः

शतमगमदूतानां सार्द्धमेका निशेव ।

न च सुरतसुखेभ्यश्छिन्नदृष्टाणी बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेभ्यः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

उमासुरतवर्णनं नाम अष्टमः सर्गः ।

स इति । स हरः दिवानिशं हर्षद्विजनम् आन्दातिशयदं प्रियायाः पार्वत्याः सुखरसं वदनामृतं सिधेविषुः पिपासुरित्यर्थः विजयायाः पार्वतीसख्या निवेदनात् ज्ञापनात् विजयानिवेदित इति पाठे विजयया निवेदितः भवद्दर्शनार्थिनः आगता इति विज्ञापितोऽपीत्यर्थः दर्शनप्रणयिनां दर्शनार्थिनां देवानामिति शेषः अपिरत्राध्याहार्यः । अदृश्यताम् आजगाम न दर्शनं ददौ केवलं प्रेमासक्तौ निवृत्तं तस्यायिति भावः ॥ ६० ॥

समेति । तत्र गन्धमादनादौ सङ्गिनः पार्वतीसङ्गमवत इत्यर्थः शम्भोः समौ तुल्यो दिवसनिशीथौ दिवारजन्यौ यत्र तादृशं सार्द्धम् ऋतूनां शतम् एका निशेव अगमत् सुखातिशयेन तादृशदीर्घकालस्य क्षणिकत्वावगमादिति भावः । समुद्रान्तर्गतः ज्वलनः बाहुवाग्नि- रित्यर्थः तस्य समुद्रस्य जलेभ्य इव सुरतसुखेभ्यः छिन्ना विगता दृष्ट्या यस्य तादृशः विलक्षण इत्यर्थः न च बभूव । भोगदृष्ट्याया आनन्द्यादिति भावः ॥ ६१ ॥

इति अष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

—०—

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
 सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥
 सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
 प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥
 विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषद्विधानमानन्दगतिं मदेन ।
 शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

तथाविधे इति । प्रियायाः पार्वत्या मुखारविन्दे मधु पिवतीति
 तथोक्तः मधुपानरतः भ्रमरभूत इत्यर्थः ईशः शम्भुः तथाविधे पूर्वोक्त-
 प्रकारे अनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसप्रसक्तौ सम्भोगवेश्म क्रीडागृहम् अन्तः
 प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्श । उपजातिवृत्तमत्र सर्गे तदुक्तं
 स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति
 अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति च ॥ १ ॥

द्वाभ्यां पारावतं विगिनष्टि सुकान्तमिति । सुकान्तम् अतिमनो-
 हरं यत् कान्तया मणितं सुरतकूजितं मणितं रतिकूजितमित्यमरः ।
 तस्य अनुकारः अनुकरणं यस्मिन् तद् यथा तथा कूजन्तं स्वन्तम्
 आघूर्णिते रक्ते नेत्रे यस्य तथोक्तम् । प्रस्फारितः विस्तारितः उन्नम्रः
 कदाचित् उन्नतः विनम्रः कदाचिद्विनतः कण्ठो यस्य तथाभूतं मुहु-
 र्मुहुः पुनः पुनः न्यञ्चितः सङ्कुचितस्वारुपुच्छः येन तादृशम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलमिति । विशृङ्खलं शृङ्खलारचितं निगङ्गमून्यमित्यर्थः
 स्नेच्छाचारिणमिति यावत् ईषत् अल्पं पक्षतियुग्मं पक्षमूलद्वयं तथा
 मदेन उल्लासेन आनन्दगतिं द्विधानं पक्षतिः पक्षमूलं स्यादित्यमरः ।

रतिद्वितीयेन मनोभवेन

ऋदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थ-

मिवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥४॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवच्छब्दविहङ्गमग्निम् ।
विचिन्तयन् संविविदे स देवो भ्रूभङ्गभीमश्च रूपा बभूव ॥५॥
स्वरूपमास्थाय ततो हुताश स्वसन्वलत्कम्पकृताञ्जलिः सन् ।
प्रवेपमानो नितरां स्मरारिमिदं वदो व्यक्तमथाध्यावाच ॥६॥

शुभ्रा धवला अंशवः प्रभा यस्य तादृशो वर्णो यस्य तथोक्तं श्वेत-
कान्तिमित्यर्थः । जटिलौ जटायुक्तौ अपपादौ यस्य तथोक्तम् ।
तथा मण्डलकैः मण्डलाकारगतिविशेषेण चरन्तं विचरन्तम् । तं
कपोतं दर्शयन्वयः । त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् ॥ ३ ॥

रतीति । इन्दुमौलिः शिवः तं पारावतं रतिद्वितीयेन कान्ता-
सहचरेण मनोभवेन कामेन प्रविगाह्यमानात् व्याहोद्यमानात् सुधाया
अकृतस्य ऋदात् सरसः नवोत्थम् अभिनवसृष्टितं फेनस्य चयं पुञ्जमिव
वीक्ष्य दृष्ट्वा अभ्यनन्दत् ततोऽपि ॥ ४ ॥

तस्येति । स देवो भवः शम्भुः तस्य पारावतस्य कामपि अनि-
र्वचनीयामित्यर्थः दिव्याम् आकृतिम् अवयवं तदाकृतिसितिपाठे स
एवार्थः । वीक्ष्य दृष्ट्वा विचिन्तयन् ध्यायन् सन् कृद्गना विहङ्गं वि-
हङ्गाकृतिम् अग्निं देवमिति शेषः अन्तः मनसा संविविदे ज्ञातवान् ।
रूपा कोपेन भ्रूभङ्गभीमः भ्रुकुटीभीषणश्च बभूव । असमयोपस्थिते-
रिति भावः ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति । ततः हरस्यान्तः स्वज्ञानानन्तरं हुताशः अग्निः
स्वरूपं निजमूर्तिम् आस्थाय आश्रित्य त्वसन् विभ्यत् बलता प्रबलेन
कम्पेन कृतः अञ्जलिर्येन तथोक्तः तदा नितरामत्यर्थं प्रवेपसारः

असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गोक्तं त्वं विपदो निहंसि ।
 ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो ! त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥७॥
 त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरताट्टूनाम् ।
 रहः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥८॥
 त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्भितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।
 उपागतोऽन्विष्टुमहं विहङ्गरूपेण विद्वन् ! समयोचितेन ॥९॥

प्रकम्पमानः सन् अथ आरारिं हरन् इदं वक्ष्यमाणं वचः व्यक्तं
 प्रकाशं यथा तथा अध्युवाच अभ्युवाचेति वा पाठः । त्वामस्त्वलत्-
 कम्पकताञ्जलिरिति वा पाठे त्वामेन भयेन स्खलन् विभोगं गच्छन्नित्यर्थः
 कम्पेन कृतः अञ्जलिर्येन तथाभूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असीति । हे देव ! एकस्त्वं जगताम् अधीशः अधीश्वरः असि,
 नान्य इति शेषः, त्वं स्वर्गोक्तः स्थानं येषां तेषां देवानामित्यर्थः
 विपदः निहंसि नाशयसि । हे प्रभो ! ततः कारणात् विपत्त्यातादित्यर्थः
 दैत्यवरैः तारकादिभिः विधूताः कम्पिता उपद्रुता इत्यर्थः सुरेन्द्रः
 देवराजः प्रमुखोऽप्यणीयेषां ते देवाः त्वाम् उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

त्वयेति । त्वया प्रियायाः कान्तायाः प्रेमवशंवदेन प्रणया-
 सक्तेन अतएव रहसि एकान्तस्थितेन सता सुरताट्टूनां सुरतमाश्रित्येत्यर्थः
 अवर्धे पञ्चमी ऋतूनां शतं व्यतीये अतिवाहितं बहवः काला व्यतीता
 इत्यर्थः, सुरेन्द्रः शचीपतिः सुरैः देवैः सह तव अवीक्षणेन अदर्शनेन
 आर्तः व्यथितः सन् परम् अत्यर्थं दैन्यं वैक्लव्यं प्राप । व्यतीयेऽत्र
 भवच्चतुर्नामिति पाठे हे अत्र भवन् पूज्य ! इत्यर्थः । त्वदनीक्षणेनेति
 पाठे तव अनीक्षणेन अदर्शनेनेति स एवार्थः ॥ ८ ॥

त्वदीयेति । हे विद्वन् जानन् सर्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः त्वदीयः यः
 सेवावसरः सेवासमयः तं प्रतीक्षन्ते इति तथोक्तैः त्वत्सेवार्थिभि-
 रित्यर्थः शक्रमुखैः इन्द्रादिभिः सुरैः अभ्यर्चितः भवत्सकाशं गन्तुं

इति प्रभो ! चेतसि सम्प्रधार्य
तन्नोऽपराधं भगवन् ! क्षमस्व ।
पराभिभूता वद किं क्षमन्ते
कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥
प्रभो ! प्रसीदाशु सृजात्मपुत्रं
यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।
स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
जगत्त्रयं पाति तव प्रसीदात् ॥ ११ ॥

प्रार्थितः अहं समयोचितेन विहङ्गरूपेण पक्षिच्छद्मनेत्यर्थः त्वाम्
अन्वेष्टुम् उपागतः प्राप्तः ॥ ६ ॥

इतीति । हे भगवन् ! हे प्रभो ! निम्नहानुपहसमर्थ ! इति
चेतसि सम्प्रधार्य सस्यक् विचार्य नः अस्माकं तम् अपराधं कृद्मना
भवद्विहारदेशगमनरूपं क्षमस्व सहस्र । कथं यूयं समयं न प्रतीक्षा-
ञ्जक्रेत्याशङ्क्याह परेति परैः शत्रुभिः अभिभूताः प्रपीडिताः अतएव
शरणार्थिनः त्वार्थार्थिनः अमी देवाः किं कालातिपातं कालविलम्बं
क्षमन्ते सहन्ते ? वद नैव क्षमन्ते इत्यर्थः । आत्तैः कालविलम्बो न
सह्यते इति भावः ॥ १० ॥

प्रभो इति । हे प्रभो ! आशु शीघ्रं प्रसीद प्रसन्नो भव, आ-
त्मनः पुत्रं सृज उत्पादय, असौ सुरेन्द्रः देवराजः यं भवत्सृष्टं पुत्रं
सेनान्यं सेनापतिं प्राप्य आश्रित्येत्यर्थः स्वर्लोकस्य वा लक्ष्मीः श्रीः
तस्याः साम्प्रतं परैर्हृताया इति भावः प्रभुताम् अधिकारित्वं शत्रु-
जयेनेतिभावः अवाप्य अधिगम्य तव प्रसीदात् अनुग्रहात् जगतीं
त्रयं त्रिभुवनमित्यर्थः पाति पालयति भविष्यत् सामोष्ये लब्ध् ।
प्रसीदाथेति पाठे अथ प्रसीदानन्तरमित्यर्थः । स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुता-

स शङ्करस्तामिति जातवेदी-

विज्ञापनामर्थवर्ती निशम्य ।

अभूत्प्रसन्नः परितोषयन्ति

गीर्भिर्गिरिशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः

स तारकारेर्जयिनो भवाय ।

शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय

व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥

युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।

रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमीवभाधात् ॥ १४ ॥

मितिपाठे स्वर्गस्य एकः अद्वितीयः यः लक्ष्मीप्रभुः तस्य भावस्तं
स्वर्गस्यैकाधिपत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स इति । स शङ्करः इति उक्तप्रकारां ताम् अर्थवर्ती सत्यामित्यर्थः
जातदेवसः अग्नेः विज्ञापनां निवेदनं निशम्य श्रुत्वा प्रसन्नः प्रीतः
अभूत् । तथाहि गिरां वाचास् देशाः वागीश्वराः सुवक्ता इत्यर्थः
रुचिराभिः मनोहराभिः गोभिः वाग्भिः देशं प्रभुं परितोषयन्ति प्र-
सादयन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नं चेतो यस्य तथोक्तः स मदनान्तकारः आरारिः
जयिनः जयशीलस्य जयाय शत्रुजयार्थं शक्रस्य सेनाधिपतेः तारकारेः
तारकासुरघातकस्य स्वपुत्रस्येत्यर्थः भवाय जन्मने चेतसि भावि भविष्यत्
किञ्चित् व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान् ॥ १३ ॥

युगान्तेति । अथ चिन्तनानन्तरमित्यर्थः ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगामीत्यर्थः
ब्रह्मधोमासि तेन पार्वतीयोनौ न पतितमिति भावः रेतोवीर्यं यस्य
तथाभूतः स हरः मन्मथरङ्गभङ्गात् कामक्रीडायाः भङ्गादित्यर्थः

अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।

बभार भूम्ना सहसा पुरारिरेतः परिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

त्वं सर्वभक्ष्यो भव भीमकर्मा

कुष्ठाभिभूतोऽनल ! धूमगर्भः ।

इत्थं शशापाद्रितासुता हुताशं

रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव म्लुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

वहन्विरूपं वपुरुग्ररेतश्चयेन वङ्गिः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

परिच्युतं स्वलिप्तं युगान्तकालाग्निमिव अविषह्यं सोढुमशक्यं तत्प्र-
सिद्धम् अनोधम् अव्यर्थं रतान्तरेतः सुरतान्तवीर्यं हिरण्यरेतसि
अग्नौ आधात् निहितवान् ॥ १४ ॥

अथेति । अथानन्तरं रेतोनिधानात्मरमित्यर्थः विशुद्धं पवित्रं
समुज्ज्वलमित्यर्थः आत्मनः देहं सहसा उष्णेन वाष्पानिलेन सुखमारु-
तेन दूषितः मलिनीकृतः अन्तः उपरिभागः यस्य तथोक्तं आदर्शमिव
दर्पणमिव भूम्ना अतिशयेन पुरारेह्यस्य रेतःपरिक्षेपेण वीर्यं सेकेन
कुवर्णं मलिनवर्णं बभार दधौ । कुवर्णमित्यत्र विवर्णमिति पाठा-
न्तरम् ॥ १५ ॥

त्वमिति । अद्रिस्तुता पार्वती रतानन्दस्य सुरतसुखस्य भङ्गात्
नाशात् रेतःस्वबलेनेति भावः रुष्टा कुपिता सती हे अनल ! त्वं
सर्वं खाद्यमखाद्यं वा भक्ष्यं यस्य तथाभूतः भीमं भयङ्करं कर्म यस्य
तथोक्तं कुष्ठेन रोगविशेषेण अभिभूतः प्रपीडितः तथा धूमो गर्भे
अभ्यन्तरे यस्य तादृशः भव इत्यम् अनेन प्रकारेण हुताशम् अग्निं
शशाप अभिशप्तवती ॥ १६ ॥

दक्षयेति । वङ्गिः दक्षस्य प्रजापतेः शापेन क्षयी क्षयरोगवान्
शशीव चन्द्र इव हिमेन शिशिरेण म्लुष्टः दग्धः क्षयित इत्यर्थः

स पावकालोकरुषा विलक्षां स्मरतपास्मैरविनम्बवक्त्राम् ।
 विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥१८॥
 हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्गं हृदयप्रियायाः ।
 द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेनाहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥१९॥

सरोजकोश इव पद्मकोश इव उभयस्य हरस्य उभयः कपर्दी श्रीकण्ठ
 इत्यमरः रेतसां वीर्याणां चयेन सङ्घातेन विरूपं कुत्सिताकारं वपुः
 शरीरं वहन् किलेति प्रसिद्धौ निर्जगाम ततः सम्भोगमृहादिति
 शेषः ॥ १७ ॥

स इति । स हरः पावकस्य अग्नेः आलोकनेन सम्भोगसमये इति
 भावः या रुट् कोपः तया विहतः लज्जश्चिह्नं भाव इत्यर्थः यस्यास्त-
 थोक्तां तथा स्मरतपाभ्यां कामलज्जाभ्यां स्मरं विनम्बं विनतञ्च वक्त्रां
 वदनं यस्यास्तादृशीं गिरीन्द्रपुत्रीं पार्वतीं शृङ्गारः सुरतं गर्भं मध्ये
 वेषां तथोक्तैः मधुरैः मनोहारिभिः वचोभिः विनोदयामास प्रचा-
 दितवान् । पावकालोकरुषेत्यत्र पावकालोकनत इति पाठे पावकस्य
 अग्नेः आलोकनतः दर्शनात् तादृशसमये इति भावः विलक्षां विल-
 ज्जितामित्यर्थः ॥ १८ ॥

हर इति । हरः हृदयप्रियायाः हृदयादपि प्रिया तस्याः प्राण-
 प्रियाया इत्यर्थः अस्याः पार्वत्याः अकलङ्किनः निष्कलङ्कस्य मुखेन्दो-
 र्वदनारविन्दस्य सम्बन्धिनं घनघर्मतोयैः घनानि सान्द्राणि यानि
 घर्मतोयानि प्रसरेद्विन्दव इत्यर्थः तैः विकीर्णं व्याप्तं नेत्रयोरञ्जन-
 मेव अङ्कः कलङ्कः तं द्वितीयस्य उत्तरीयभूतस्येति भावः कौपीनस्य
 स्तम्बलम्बिनो वस्त्रखण्डस्य कौपीनं स्यादधोवस्त्रं योगिनः स्तम्ब-
 लम्बि चेति मेदिनी । चलेन अञ्चलेन प्रान्तदेशेन अहरत् अप-
 नीतवान् । हृदयप्रियाया इत्यत्र सदयं प्रियाया इति पाठान्तरम् ।
 अहरदित्यत्र हरन्निति पाठे परस्त्रोकेनान्वयः कार्य इत्यलम् ॥ १९ ॥

मन्देन खिन्नाङ्गुलिना करेण कम्पेण तस्या वदनारविन्दात् ।
 परामृशन् घर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥२०॥
 रतिस्लथं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलप्रसूनम् ।
 स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥२१॥
 कपोलपाल्यां मृगनाभिचितपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुखाः ।
 स्मरस्य सिद्धस्य जगद्धिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिख ॥२२॥
 रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटङ्गचक्रद्वितयं न्यधातः ।

मन्देनेति । हरः मन्देन लघुप्रचारेण खिन्ना घर्माक्ता अङ्गुलयः
 यस्य तादृशेन कम्पेण वेपथुमता करेण तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दात्
 घर्मजलं परामृशन् अपनयन् सहेलं सविहासं व्यजनानिलेन जहार
 शोधयानास ॥ २० ॥

रतिस्लथमिति । अमृतमूर्तिश्चन्द्रः मौलौ शिरसि यस्य स चन्द्र-
 शेखर इत्यर्थः पारिजातात् उद्भवतीति तथोक्तं यत् पुष्पं तन्मय्या
 स्रजा पारिजातकुसुमसालयेत्यर्थः रत्या सुरतविहारेण स्लथं स्वलित-
 मित्यर्थः अतएव विगलन्ति व्योतन्ति प्रसूनानि पुष्पाणि यस्यात्
 तयाभूतम् अंसावसक्तं स्तम्भविलग्नं तस्याः पार्वत्याः कवरीकलायां
 केशचयं बबन्ध संयमितवान् ॥ २१ ॥

कपोलेति । इन्दुचन्द्रः मुखे शिरसीति यावत् यस्य तथोक्तः
 अथवा इन्दुरियं मुखं यस्य तथोक्तः हरः सुमुख्याः सुवदनायाः
 पार्वत्याः कपोलपाल्यां गण्डलेखायां मृगनाभेः कस्तूर्याः चित्रा मनो-
 हारिणी विविधप्रकारा वा या पत्रावली पत्ररचना तां सिद्धस्य
 अभीष्टविषये सिद्धिं गतस्य कामस्य जगतां विमुह्यते अनेनेति विमोहः
 यः सन्तः तस्य अक्षराणां वर्णानां श्रेणिमिव पङ्क्तिमिव उल्लिखेत्
 द्रव्यकर्षेण लिखितवान् ॥ २२ ॥

रथसेति । स हरः कर्णौ अभि कर्णसमीपे कर्णदीरिति

जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

तस्याः स कण्ठे पिहितस्तनाग्रां

न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि

स्थितस्य गङ्गाधयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥

नखत्रणश्रेणिवरे बबन्ध नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

चलस्वचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

यावत् तस्याः पार्वत्या सुखस्य रथस्य रथभूतस्य ताटङ्गे कर्णाभरण-
विशेषौ एव चक्रौ तयोर्द्वितयं न्यधात् निहितवान् अर्पितवानित्यर्थः
एष विषमेषुः पञ्चशरः पुष्पचापः कुसुमधन्वा कामः जगत् जिगीषु-
र्जेतुमिच्छुः सन् यं पार्वतीसुखरूपं रथं आरोहति भ्रुवसुत्प्रेक्षे ।
ताटङ्कभूषितेन पार्वतीसुखेन कामो जगत् जयतीति सम्भाव्यते इति
भावः उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २३ ॥

तस्या इति । स हरः तस्याः पार्वत्याः कण्ठे पिहितम् आहतं
स्तनयोरस्यं यया तथाभूतां स्तनावरणकारिणीमित्यर्थः मुक्ताफलानां
भौक्तिकानां हारवल्लीं हारयष्टिं न्यधत्त अर्पितवान् । या हारवल्ली
मेरुद्वितयस्य सुमेरुपर्वतद्वयस्य मूर्ध्नि शिरसि स्थितस्य गङ्गाया ओषधु-
गस्य प्रवाहद्वयस्य लक्ष्मीं श्रियं प्राप उवाह । यत्र एकस्य धर्मः कथ-
मन्यत्र गच्छतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धेन लक्ष्मीमिव लक्ष्मीमित्यौपस्ये
पर्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः तदुक्तं सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्
वापि कुलचित् । यत्र विस्वानुविस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ २४ ॥

नखेति । स्मरारिः शम्भुः नखानां व्रणश्रेणिभिः क्षतपङ्क्तिभिः
वरे मनोहरे धरेतिपाठे नखव्रणश्रेणीनां धरे नितम्बविम्बे तस्या इति
शेषः चलं चञ्चलं यत् स्वस्य चेतः चित्तं तदेव मृगः तस्य बन्धनाय

भालेक्षणाग्नी स्वयमञ्जनं स

भङ्क्ता दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाच्याः पुलकीपगूढे

कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे सरोरुहाच्याः किल सन्निवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमच्चालयदिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयज्जीवितवत्तभां सः ॥ २८ ॥

मनोभुवः कामस्य पाशमिव बन्धनरज्जुमिव रथनाकलापं काञ्चीदाम
वबन्ध अर्पितवान् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाग्नाविति । स हरः भालेक्षणं ललाटनेत्रमेव अग्निः
दीप इति यावत् तत्र स्वयम् अञ्जनं कज्जलं भङ्क्ता पातयित्वा स्वाङ्ग-
लाविति भावः नवोत्पलाच्यास्तस्याः पार्वत्याः दृशोः नेत्रयोः साधु
सस्यक् चारु यथा तथा निवेश्य अर्पयित्वा कज्जलेन दृशौ रञ्जयि-
त्विति भावः पुलकैर्लोमाञ्चैः उपगूढे व्याप्ते विशेषेण नीले श्यामले
कण्ठे स्वस्येति शेषः अङ्गुलिम् उज्जघर्ष उदुष्टवान् । यथा कश्चिद्दीप-
कोपरि कज्जलं पातयित्वा स्वस्य कान्ताया नेत्रे रञ्जयित्वा स्वाङ्गुलिं
केशादाबुद्धघर्षति तद्वादिति भावः स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २६ ॥

अलक्तकमिति । इन्दुचूडः हरः सरोरुहाच्याः पद्मनेत्रायाः
पादसरोरुहार्यं चरणारविन्दप्रान्ते अलक्तकं लाक्षारारुगं सन्निवेश्य
लाक्षारारुगेण चरणौ रञ्जयित्वेत्यर्थः स्वस्य आत्मनः मौलौ या गङ्गा
तस्याः सलिलेन हस्तस्य अरुणत्वं अलक्तकरागं अचालयत् चालित-
वान् । अपनीतवानित्यर्थः । इन्दुचूडः इत्यनेन्दु मौलिरिति पाठा-
न्तरम् ॥ २७ ॥

भस्मेति । स हरः भस्मभिर्विभूतिभिरल्लिप्ते आच्छादिते

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा सम्भोगचिह्नं स्वपुर्विभाव्य ।
 त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्भेन बहिर्बभार ॥ २९ ॥
 नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपलृप्तां सस्मिरमादर्शतले विलोक्य ।
 अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुद्भूतविलचभावा ॥ ३० ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र

स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।

स्वकीये वपुषि शरीरे आदर्शतलं दर्पणान्तं विन्द्य परिष्कृत्य विशदी-
 कृत्येति यावत् नेपथ्य लक्ष्म्याः वेशान्वयः परिभावनार्थं परिदर्शनार्थं
 जीवितवृत्तभां प्राणेश्वरीं पार्वतीं सहेलं सविलासं च दर्शयत् अर्पया-
 मासेति भावः । नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमित्यत्र नेपथ्यलक्ष्मी-
 परिभावनार्थमिति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

प्रियेणेति । सा पार्वती प्रियेण हरेण मणिदर्पणे मणिमये
 आदर्शे सम्भोगस्य चिह्नानि नखचतादीनि यत्र तादृशं स्वस्य वपुः
 शरीरं विभाव्य निरीक्ष्य त्रपावती लज्जिता सती तत्र प्रिये हरे
 रोमाञ्चदम्भेन पुलकच्छलेन घनं निविडुषु अनुरागं प्रेस बहिः पाञ्चदेशे
 बभार धृतवती हृदयस्य प्रेस रोमाञ्चव्याजेन प्रकटयामासेति भावः ।
 अपङ्गुतिरलङ्कारः तदुक्तां प्रकृतं प्रतिप्रिध्यान्यस्यापनं स्वादपङ्गुतिरिति
 ॥ २९ ॥

नेपथ्येति । दयितेन प्रियेण हरेण उपलृप्तां विन्वस्तां नेपथ्य-
 लक्ष्मीं अलङ्करणमयं आदर्शतले दर्पणविम्बे संक्षिप्तं समन्दहासं
 विलोक्य उदुभूतः जातः विलचभावः सलज्जभावः यस्यास्तथा-
 भूता सती आत्मानं सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं विद्यते यासां तथोक्तास्तु
 प्रतिप्रियतमास्तु नारीप्रियार्थः मध्ये निर्द्वारे सप्तमी धुर्यं अपर्णी
 अमंस्त मेने ॥ ३० ॥

अन्तरिति । अथ अन्तरं नेपथ्यरचनात् परनिवर्त्यः स्निग्धे

सुसम्पदोपाचरतां कलाना-

मङ्गे स्थितां तां शशिखण्डमौलेः ॥ ३१ ॥

व्यधुर्वह्निर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्चरित्रचारु ।

जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्खस्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां

गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।

प्रणयवत्यौ वयस्यौ सख्यौ विजया जया च आलिः सखी ववस्या चेत्य-
मरः । अन्तः अन्तर्त्तरं प्रविश्य तत्र अन्तर्वेश्मनि शशिखण्डमौलेः
हरस्य अङ्गे उत्सङ्गे स्थितां तां पार्वतीं कलानां कामोपकरण-
विशेषाणां सुसम्पदा शोभनया समृद्धा उपाचरतां सेवितवत्यौ ।

उमां तदोपाचरतां कलाभां दूरे स्थितां तां शशिखण्डमौलेरिति पाठे
तां शशिखण्डः चन्द्रकला मौलौ यस्य तथाभूतस्य हरस्य दूरे शिरो-
व्यतिरिक्ते देशे समीपे इत्यर्थः क्रोडे वा स्थितां कलाभां चन्द्रकला-
सदृशीं ताम् उमाम् उपाचरतामित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

व्यधुरिति । वह्निः वायुप्रदेशे वैतालिका स्तवपाठकाः पिनाकपा-
णैर्हरस्य प्रमोदाय हर्षाय चित्रेण चरित्रेण तदीयेन चारु मनोज्ञं
मङ्गलगानं माङ्गलिकं गीतम् उच्चैः तारस्वरेणत्यर्थः व्यधु चक्रुः
गन्धर्वगणाश्च सशङ्खस्वनं शङ्खवाद्यपुरःसरं जगुश्च गीतवन्तश्च । चित्र-
चरित्रचार्चित्वत्वं चित्रितचारुवेद्यामिति पाठे चित्रिता अलङ्कृता
सुसज्जितेत्यर्थः चारुमनोहारिणी या वेदिः परिष्कृतभूमिस्तत्र
स्थितस्येति शेषः पिनाकपाणेर्विशेषणं स्थिता चेति शेषः वैतालिका
इत्यस्य विशेषणम् । सशङ्खस्वनमित्यत्र सशङ्खध्वनिमिति पाठे स
एवार्थः ॥ ३२ ॥

तत इति । ततः अन्तर्त्तरं नन्दी द्वारि प्रविश्य प्रणतः अथ
प्रणामानन्तरं कताञ्जलिः सन् स्वस्य आत्मनः हरस्येत्यर्थः सेवावसरे

वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी

निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥

महेश्वरो मानसराजहंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

सम्भोगलीलालयतः सहेलं हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेषुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।

प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

यथागतं तान्विबुधान्विसृज्य

प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।

स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य

वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुच्छा ॥ ३६ ॥

परिचर्यासमये आगतानिति शेषः तदा लोकनतत्पराणां हरदर्शनाभि-
लाषुकाणामित्यर्थः सुराणां देवानां गणान् निवेदयामास ॥ ३३ ॥

महेश्वर इति । महेश्वरो हरः तां मानसं चित्तमेव मानसं
सरः तत्र राजहंसीं हृदयविचारिणीमिति भावः अद्वैतनयां पार्वतीं
करे दधानः सन् सम्भोगलीलालयतः सम्भोगलीलागृहात् सहेलं
सखीलं यथा तथा तान् देवान् अभि अभिलक्ष्येत्यर्थः बहिः निर्जगाम
देवानां समीपमागमदित्यर्थः । हर इत्यत्र हसन्निति पाठे महेश्वर-
विशेषणम् ॥ ३४ ॥

क्रमादिति । महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रादयस्ते देवाः शिरसि निबद्धाः
अञ्जलिः यैस्तथाभूताः सन्तः यथा वृद्धक्रमेणेति भावः महेशं शम्भुं
प्रालेयशैलाधिपतेः हिमाद्रेः तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य त्रिभुवनस्य
मातरं जननीं देवीम् उमाञ्च प्रणेषुः नमस्कृतुः ॥ ३५ ॥

यथागतमिति । स वृषाङ्कः हरः तान् विबुधान् देवान् मान-
क्रियया सम्माननेन प्रसाद्य परितोष्य यथागतं विसृज्य प्रस्थाप्य च

मनोऽतिवेगेन ककुब्जता स

प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्तः ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे

विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥

स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो भरुत् सिधेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः

कैलासनाभा कलिताम्बरांशः ।

नन्दिना दत्तभुजः दत्तहस्तावलम्बः सन् शैलपुत्र्या पार्वत्या सह दृष्टम्
अधिरुद्ध प्रतस्थे चचाल ॥ ३६ ॥

मन इति । मनसोऽपि अतिरिक्तो वेगो यस्य तादृशेन ककुब्जता
दृष्टेण गगनमेवाध्वा तस्य अन्तः मध्ये प्रतिष्ठमानः गच्छन् गिरीशः
हरः विहारे क्रीडायां हेलया विहासेन गतिर्येषां तथाभूतैः वैमा-
निकैः खेचरैः साञ्जलिभिः कृताञ्जलिभिः सङ्गिः ववन्दे न सङ्कतः ।
कर्मणि लिट् । गगनाध्वनोऽन्तरित्वत्वं गगनाध्वनीन इति पाठे
गगनमार्गचारीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वरिति । स्वर्वाहिन्या मन्दाकिन्या वारिभिर्यौ विहारः तेन
चरतीति तथोक्तः मन्दाकिनीशीकरवानित्यर्थः एतेनास्य शैत्योक्तिः ।
रतान्ते सुरतावसाने नारीणां यः श्रमः तस्य शान्तिकारी शमयिते-
त्यर्थः एतेन मान्द्योक्तिः, तथा पारिजातस्य प्रसवैः पुष्पैः प्रसङ्ग आ-
शक्तिर्यस्य तथाभूतः एतेन सौगन्ध्योक्तिः । भरुत् वायुः तौ गिरिजा-
गिरीशौ उमामहेश्वरौ सिधेवे परिचरति स्म ॥ ३८ ॥

पिनाकिनेति । पिनाकिना हरेणापि कलितः स्फुटः अम्बरस्य
आकाशस्य अंशः स्कन्धदेशः येन तथोक्तः अम्बरद्वय इति भावः अन्यत्र
कलितः व्याप्तः अम्बरांशः आकाशभागः येन तथाभूतः आकाशमयैक-

धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो
 विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥
 विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
 सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिविम्बमारात् ।
 भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति
 प्रियेषु मानग्रहिता नमस्तु ॥ ४० ॥
 सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्ते-
 चन्द्रस्य चिह्नप्रकारः करोति ।

भूर्त्तिवादिति भावः । अर्द्धः सोमचन्द्रः यत्र सोऽर्द्धसोमो हरः धृतः
 अर्द्धसोमो हरो येन सः हरस्य कैलाशवासित्वादिति भावः अन्यत्र
 धृतः गृहीतः अर्द्धसोमः शशिखण्डः येन तथाभूतः, अद्भुतः विचित्रः
 भोगिनां सुखभोगरतानां भोगः भोग्यं वस्तु इत्यर्थः यत्र तथाभूतः
 देवनिबल्यत्वादिति भावः अन्यत्र अद्भुतः भोगिनः भुजङ्गस्य भोगः
 कायः फणो वा यत्र तथाभूतः भुजङ्गभूषणत्वादिति भावः भूतभोगि-
 भोग इति पाठेऽपि स एवार्थः । विभूतीः सम्पदः धरतीति तथोक्तः
 विविधसमृद्धियुक्तः अन्यत्र विभूतिधारी भस्माद्यतशरीरः भूतिर्भस्मनि
 सम्पदीत्यमरः । कैलासनामा स्फटिकाचलेन्द्रः रजतगिरिः स्व इव
 निजस्वरूपमिव प्रपेदे प्राप्तः । कर्मणि लिट् । उपमाबद्धारः ।
 विभूतिधारीत्यत्र विभूतिधार इति पाठे स एवार्थः ॥ ३९ ॥

विलोकेति । यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्तौ कुक्षे आरात्
 ससीमे स्वं निजं प्रतिविम्बं विलोक्य सिद्धाङ्गनाः परस्याः परकीयायाः
 सपत्न्या इति भावः भ्रान्त्या भ्रमेण इयं सपत्नी वा अन्या कामिनीति
 भ्रमबुद्धेत्यर्थः प्रियेषु प्रतिषु नमस्तु नाहमन्यासक्त इति प्रणतेष्वपीति
 यावत् मानग्रहिताः मानवत्यः सत्यः विमुखीभवन्ति कुप्यन्ति ॥ ४० ॥

सुविम्बितस्येति । यत्र कैलासे सुविम्बितस्य सुष्ठु प्रतिविम्बं

गौर्यार्पितस्यैव रसेन यत्
 कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥
 यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्ग-
 मात्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
 मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
 दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
 निशासु यत् प्रतिबिम्बितानि
 ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
 दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहार-
 मुक्ताभ्रमं विभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥

गतस्य अतएव स्फटिकानाम् अंशुभिः शुभिर्गोपनं यस्य तथाभूतस्य
 उभयोरपि समवर्णत्वात् पार्थक्येनाप्रतीयमानस्येति भावः चन्द्रस्य
 चिह्नप्रकरः कलङ्कनिचयः गौर्यां पार्वत्या अपितस्य कुत्रचिन्निहितस्य
 कस्तूरिकायाः मृगनाभेः शकलस्य खण्डस्य रसेन रागेण लीलां सास्य-
 शोभां करोतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

यदीयेति । यदीयभित्तौ यस्य कैलासस्य भित्तौ करीन्द्राः गज-
 पतयः आत्मानं स्वरूपं प्रतिबिम्बिताङ्गम् आलोक्य दृष्ट्वा मत्तानाम्
 अन्येषां कुम्भिनां गजेन्द्राणां भ्रमतः भ्रान्त्या रुषा क्रोधेन अतिभीमः
 अत्युत्कटः यः दन्तैरभिघातः भित्तिषु ताडनं तेन व्यसनं दुःखं दन्त-
 भ्रमत्वादिजनितं व्यधितामित्यर्थः वहन्ति भुञ्जते अमञ्जानस्य परि-
 णामदुःखजनकत्वादिति भावः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः तदुक्तं
 सास्यादतस्त्रिंशद्बुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोत्येति ॥ ४२ ॥

निशास्ति । यत् कैलासादौ सिद्धवध्वः सिद्धानां देवयोनि-
 विशेषाणां वध्वः अङ्गनाः निशासु रुजनीषु स्फटिकालयेषु स्फटिक-

नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।

अनर्घ्यचूडामणितामुपैति शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥४४॥

समीयिवांसो रहसि स्मरार्त्ता

रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।

एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजो

विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्त्रैः ॥ ४५ ॥

सयहस्येषु ताराकुलानि नक्षत्रचन्दानि प्रतिविम्बितानि दृष्ट्वा रतान्ते
सुरतावसाने च्युतानां त्वुटितानां तारहाराणां ससुज्ज्वलहाराणां
या सुक्ता मौक्तिकानि तेषां भ्रमं नैतास्ताराः प्रतिफलिताः परमस्वाकां
हारमौक्तिकान्येवैतानीति भ्रान्तिं विभ्रति वहन्ति । अत्रापि भ्रान्ति-
सानलङ्कारः ॥ ४३ ॥

नभश्चरोति । नभश्चरोणां स्त्रेचरोणां मण्डनस्य अलङ्करणस्य
विज्ञासस्य वा यः दर्पणः आदर्शः तस्यैव श्रीः शोभा यस्य तथाभूतः
सुधानिधिश्चन्द्रः यस्य कैलासस्य मूर्धनि शिरसि तिष्ठन् उद्यच्छित्तर्यः
शैलाधिनाथस्य गिरीशस्य हरस्य शिवः शोभनः आलयः निकेतनं तस्य
अनर्घ्यः अमूल्यः अचूडामणिः शिरोरत्नं तस्य भावस्ताम् उपैति
प्राप्नोति । अथवा यस्य शैलाधिनाथस्य कैलासस्य मूर्धनि तिष्ठन्
शिवालयस्य हरमन्दिरस्य अनर्घचूडामणिताम् उपैतीति योजना ।
रूपकोपमयोः संवृष्टिः ॥ ४४ ॥

समीयिवांस इति । यत्र कैलासाद्रौ स्मरार्त्ताः कामपीडिताः
सुराः देवाः प्रियाभिः कान्ताभिः सह रहसि विजने रिरंसवः रन्तु-
मिच्छवः अतएव समीयिवांसः सङ्गताः सन्तः एकाकिनोऽपि प्रति-
विम्बभाजः स्फाटिकमिक्तौ प्रतिफलिताङ्गा इत्यर्थः अतएव भूयोभि-
र्वङ्गभिः स्त्रैरिव स्वदेहैरिवेत्यर्थः अन्विताः अलङ्गताः विभान्ति राजन्ते
उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलि-
 र्यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
 शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभि-
 र्मनोहराभिर्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।
 सा नन्दिना वेत्तभृतोपदिष्टमार्गां पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः

सुदन्तुरः शुक्लसुतीक्ष्णतुण्डः ।

भ्रुवोपदिष्टः स तु शङ्करेण

तस्या विनोदाय ननर्त्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥

देव इति । देवः चन्द्रमौलिहरोऽपि गौर्या सह स्फाटिक-
 शैलस्य कैलासस्य शृङ्गे यदृच्छया स्वेच्छया अनारताभिः सन्तताभि-
 र्मनोहराभिः शृङ्गारचेष्टाभिः चिराय चिरं कालं व्यहरत् विज-
 हार ॥ ४६ ॥

देवस्येति । सुष्ठु विभ्रमः विलासो यस्यास्तादृशी श्रीर्यस्या-
 स्तथाभूता सा पार्वती स्मरसूदनस्य कामशत्रोः तस्य हरस्य हस्तं
 समालिङ्ग्य समालिङ्ग्य पुरोगेण अग्रगामिना वेत्तभृता वेत्तधारिणा
 नन्दिना उपदिष्टः प्रदर्शितः मार्गः पन्था यस्यास्तादृशी सती कलं
 मधुरं यथा तथा चचाल भ्रमति अत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चलच्छिखाग्र इति । शङ्करेण हरेण तस्याः पार्वत्या विनोदाय
 आनन्दवर्जनाय भ्रुवा भ्रूचालनशङ्के तेनेत्यर्थः उपदिष्टः नृत्यं कुर्विति
 नियुक्त इत्यर्थः सुदन्तुरः सुष्ठु वह्निर्गतदन्त इत्यर्थः शुक्लं शुभ्रं
 सुतीक्ष्णं तुण्डं वक्त्रं यस्य तथाभूतः भृङ्गी चलन्ति शिखायाणि
 चूडायाणि यस्य तथाविधः तथा विकटः अङ्गानां भङ्गः यस्य तादृशः

कण्ठस्थलीलीलकपालमाला

दंष्ट्राकरालाननमभ्यन्त्यत् ।

प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता

काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४८ ॥

भयङ्करौ तौ विकटं नदन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।

सरागमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५१ ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससम्भ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

सन् ननर्त्त नृत्यं चकार । चलद्विषाण इति पाठे चलत् विषाणं
शृङ्गं यस्य तथोक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

कण्ठस्थलीति । प्रीतेन हृष्टेन प्रभुणा हरेण प्रियस्य दयितस्य
कलत्रस्य कान्तायाः गौर्याः मुदे आनन्दाय नियुक्ता काली कण्ठ-
स्थल्यां कण्ठदेशे लोला चञ्चला कपालमाला सुण्डमाला यस्या-
स्तयाभूता सती दंष्ट्राभिः करालं भोषणम् आननं यस्मिन् तद्
यथा तथा अभ्यन्त्यत् अभितो नृत्यति स्म । नियुक्तेत्यत्र प्रणुचेति
पाठे स एवार्थः ॥ ४८ ॥

भयङ्कराविति । बाला सुग्धा गौरी तौ कालीभ्रातृङ्गणौ भयङ्करौ
तथा विकटं नदन्तौ शब्दं कुर्वन्तौ विलोक्य भयेन विह्वलानि विवशानि
कङ्कानि यस्याः तादृशी सती प्रसह्य बलात् स्वनङ्गशत्रोः सदनारे-
र्हरस्य उत्सङ्गं क्रोडं गाढं तथा सरागं यथा तथा आलिलिङ्ग
आस्निष्टवती । सरागमित्यत्र सरङ्गमिति पाठे सरङ्गं सविवास-
मित्यर्थः ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गेति । ईशः शिवः उत्तुङ्गाभ्याम् उन्नतभ्यां पीनाभ्यां पुष्टा-
भ्यां स्तनपिण्डाभ्यां पीडा यत्र तादृशं ससम्भ्रमं सभयं तस्याः गौर्याः
परिरम्भम् आलिङ्गनं प्रपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणात् पुलकेन लोभाश्वेन

इति गिरितनुजाविलासलीला-
विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

उपगूढः गृहीतः रोमाञ्चिताङ्ग इत्यर्थः स्मरेण कामेन रुद्धः जातः
प्रसदः उक्तासः यस्य तथाभूतः कामोक्लेशित इत्यर्थः समाद् सत्तो
बभूव ॥ ५१ ॥

इतीति । अमृतकरचन्द्रः शिरोमणिश्चूडारत्नं यस्य तथोक्तः
गिरीन्द्रे पर्वतराजे कैलासे वशिभिः जितेन्द्रियैः गणैः प्रसन्नैः सह
कृतवसतिः कृतावस्थानः एष हरः इतीत्यं गिरितनुजाया गौर्या
विलासेन वा लीला विहारः तस्या विविधाभिर्नैकविधाभिर्भङ्गिभिः
प्रकारैः तोषितः प्रीणितः सन् ननन्द आनन्दमलभत । गिरितनुजे-
त्यत्र गिरिस्तुतयेति पाठान्तरं तत्र गिरिस्तुतयेति पृथक् पदं तोषित
इत्यस्य कर्तृकारकं बोध्यम् पुष्पिताया उक्तम् ॥ ५२ ॥

इति नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

—०—

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।
 एष त्वैयम्बकं तीव्रं वहन्वक्लिर्महन्महः ॥ १ ॥
 सहस्रेण दृशामीशो कुक्षिताङ्गं च सादरम् ।
 दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूम्रधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥
 दृष्ट्वा तथाविधं वक्लिमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
 व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कन्दर्पद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥
 स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
 उपाविशत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

आससादेति । एष वक्लिः तीव्रं तीक्ष्णं त्वयम्बकस्य इदं त्वैयम्बकं
 शैवमित्यर्थः सहव सहः तेजः वहन् दधानः सन् सदसि सभायां
 त्रिदशैर्देवैः सह स्थितमिति शेषः सुनासीरम् इन्द्रम् आससाद प्राप ।
 एष इत्यत्र गत्वेति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

सहस्रेणेति । ईशः देवेन्द्रः दृशं नेत्राणां सहस्रेण कुक्षिता-
 ङ्गम् अतएव दुर्दर्शनम् असुदर्शनमित्यर्थः धूम्रं कृष्णलोहितवर्णं धूमितं
 सङ्घातधूमं धूमोद्गारीत्यर्थः मण्डलम् अवयवो यस्य तादृशम् अग्निं
 सादरं ददर्श । कुक्षिताङ्गञ्च सादरमित्यत्र द्युसदां सोऽतिसादरमिति
 पाठे दिवि सीदन्तीति द्युसदः देवाः तेषाम् ईशः सः देवराज इत्यर्थः
 अतिसादरं क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वेति । इन्द्रः वक्लिं तथाविधं विरूपमिति भावः दृष्ट्वा क्षुब्धेन
 व्यथितेन चेतसा कन्दर्पद्वेषिणो हरस्य रोषजं कोपजं किञ्चित् एतत्
 वैक्ष्यमिति शेषः चिरं बहुक्षणं व्यचिन्तयत् चिन्तयामास ॥ ३ ॥

स इति । स वक्लिः विलक्ष्याणि वैक्षतदर्शनेन स्थानानि सुखानि

हव्यवाह ! त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।

इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥

अनतिक्रमणीयात्ते शासनात्सुरनायक ! ।

पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥

अभिगौरीरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।

कालस्येव स्मरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

येषां तथाभूतैः देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् सुरेन्द्रेण सादरम् आदिष्टं निर्दिष्टम् आसनम् उपाविशत् । स विलक्ष्यसुखैरित्यत्र स्ववज्जलसुखैरिति पाठे स्ववत् गलत् जलम् अशु-
वारि यस्मात् तादृशं सुखं येषां तथाभूतैः देवैरित्यस्य विशेषणम् ॥ ४ ॥

हव्यवाहेति । हे हव्यवाह ! अग्ने ! त्वया इयं दुर्दशा दशा कुतः समासादि प्राप्ता इति सुरेन्द्रेण पृष्टः सः अग्निः निश्चस्य वचः वक्ष्यमाणं वाक्यम् अवदत् । दुर्दशेयं दशेत्यत्र सुमहा दुर्दशेति पाठे सुमहती दुर्दशेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अनतिक्रमणीयादिति । हे सुरनायक ! सुरेन्द्र ! अनतिक्रमणीयात् अतिक्रमितुमशक्यात् ते तव शासनात् आदेशाद्धेतोः अहं पारावतं वपुः कपोतशरीरं प्राप्य धृत्वा अतिसाध्वसात् अतिभयात् वेपमानः कम्पमानः सन् अभि गौरि गौर्यामित्यर्थः विभक्तार्थे अव्ययीभावः । रतासक्तं रममाणमित्यर्थः महेश्वरं जगाम । अहं स्मरारातेः मदनारेर्हरस्य कालस्येव स्वं रूपम् अतिभयङ्करमिति भावः आसदम् अपश्यम् । अभि गौरि रतासक्तमित्यत्र अति गौरीरता-सक्तमिति पाठे गौर्याम् अतिशयेन रतासक्तमित्यर्थः । स्वं रूपमहमासदमित्यत्र उपान्तमहमासदमिति पाठे उपान्तं समीपमित्यर्थः युग्मकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा कृद्भविहङ्गं मां सुद्धी विज्ञाय जम्भभित् ! ।

ज्वलज्वालानले होतुं कोपनी माममन्यत ॥ ८ ॥

वचोभिर्मधुरैः सार्धैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥

शरण्यः सकलत्वाता मामत्रायत शङ्करः ।

क्रोधाग्नेज्वलतो आसात्त्रासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

परिहृत्य परीरम्भरभसं दुहितुर्गिरिः ।

दृष्टेति । हे जम्भभित् जम्भासुरारे ! सुष्टु जानातीति सुष्ठुः
सर्वान्तर्यामीत्यर्थः सः हरः कृद्भविहङ्गं कपटकपोतं मां दृष्ट्वा कोपनः
क्रुद्धः सन् मां ज्वलन् यः भालस्य ललाटस्य अनलः अग्निः तत्र होतुं
दग्धुमित्यर्थः अमन्यत इत्येष । जम्भभिदित्यत्र ज्ञानभृदिति पाठे हे
ज्ञानभृत् ज्ञानिन्निति इन्द्रसम्बोधनम् । कोपनी माममन्यतेत्यत्र
कोपतोऽयममन्यतेति पाठे अयं हरः कोपतः कोपात् । अन्यत्
समानम् ॥ ८ ॥

वचोभिरिति । मया विनम्रेण विनतेन सता सार्धैः यथार्थैः
सधुरैः वचोभिः स्तुतः स देवः प्रीतिमान् प्रसन्नः मयीति शेषः अभवत्
तथाहि स्तोत्रं कस्य जनस्य तुष्टये सन्तोषाय न ? अपि तु सर्वस्वैव
तुष्टये भवतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासोऽल-
ङ्कारः ॥ ९ ॥

शरण्य इति । शरण्यः शरण्ये रण्ये साधुः सकलानां जगतां
त्वाता रक्षिता शङ्करः ज्वलतः दीप्यमानस्य क्रोधाग्नेः दुर्निवारतः
निवारयितुमशक्यादित्यर्थः आसात् यस्मात् भयं तस्मात् माम् अत्रा-
यत रक्षितवान् । आसान्त्रासत इत्यत्र आसत्त्रासत इति पाठे आस-
त्त्रासत इति समस्तं पदम् अर्थस्तु स एव ॥ १० ॥

परिहृत्येति । सः महेश्वरः गिरिः दुहितुः पार्वत्याः परीरम्भ-

कामकेलिरसोत्सेकाद् ब्रीडया विरराम सः ॥ ११ ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगद्दाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥

दुर्विषह्येण तेनाहं तेजसा दहनात्मना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥

रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्वाणप्रगुणो भव वासव ! ॥ १४ ॥

इति श्रुत्वा वचो वक्त्रेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

रभसम् आलिङ्गनावेगं परिहृत्य विहाय ब्रीडया लज्जया परपुरुष-
दर्शनजनितयेति भावः । कामकेलौ सुरतव्यापारे यः रसः रागः
तस्य उत्सेकात् उद्देकात् विरराम निवृत्ते ॥ ११ ॥

रङ्गेति । तदा तस्मिन् समये रङ्गस्य सुरतव्यापारस्य भङ्गात्
व्यपगमात् च्युतं स्खलितम् अमोघम् अव्ययं सुदुर्वहं वोढुमशक्यं
त्रिजगतां दाहकं रेतः शुक्रं मम विग्रहं शरीरम् अधि मदात्मनी-
त्यर्थः सद्यः तत्क्षणात् न्यधात् निहितवान् । सुदुर्वहमित्यत्र सुदुर्धर-
मिति पाठे स एवार्थः ॥ १२ ॥

दुर्विषह्येणेति । अहं तेन दुर्विषह्येण सोढुमशक्येन दहनात्मना
अग्निस्वरूपेण तेजसा निर्दग्धम् अतएव दुर्वहम् आत्मनः स्वस्य देहं
वोढुं धारयितुम् अक्षमः संवृत्त इति शेषः ॥ १३ ॥

रौद्रेणेति । हे वासव ! इन्द्र ! रौद्रेण रुद्रसम्बन्धिना अति-
महीयसा महसा तेजसा दह्यमानस्य मम प्राणानां परित्वाणे परि-
रक्षणे प्रगुणः अनुकूलः तत्पर इत्यर्थः भव ॥ १४ ॥

इतीति । विबुधानां देवानामीश्वरः इन्द्रः इति वचः श्रुत्वा

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परान्मृशन् ।

किञ्चित् कृपीटयोनिं तं दिवस्यतिरभाषत ॥ १६ ॥

प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

देवान् पितॄन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां सुखं यतः ॥ १७ ॥

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।

भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥

हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश ! त्वयि जुह्वतः ।

तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥

सनसा वक्त्रेः परितापस्य देहदाहस्येत्यर्थः उपशान्तये हेतुम् उपायं
विचिन्तयामास ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानीति । दिवस्यतिः देवराजः पाणिना अस्य वक्त्रेः
तेजसा रौद्रेणेति शेषः दग्धानि गात्राणि परान्मृशन् स्पृशन् तं
कृपीटयोनिम् अग्निं कृपीटयोनिर्ज्वलन इत्यमरः । किञ्चित् वक्ष्य-
माणं वच इत्यर्थः अभिषत उक्तवान् ॥ १६ ॥

प्रीत इति । हे अग्ने ! त्वं स्वाहास्वधाहन्तकारैः स्वाहाकारैः
स्वधाकारैः हन्तकारैः मन्त्रभेदैः स्वयं प्रीतः सन् देवान् पितॄन् तथा
समुष्यान् प्रीणयसे तर्पयसि, यतस्त्वम् एकः केवलः तेषां सुखम्
असीति अध्याहार्यम् ॥ १७ ॥

त्वयीति । होतारः वाजिकाः त्वयि हवींषि जुह्वति समन्त्रं
प्रक्षिपन्ति, तेन ध्वस्तं नष्टं कल्मषं पापं येषां तथाभूताः सन्तः स्वर्गं
भुञ्जन्ति अतस्त्वं हि त्वमेव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । भुञ्जन्तीत्यत्र भुञ्जते
इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

हवींषीति । हे हुताश ! अग्ने ! तपस्विनः त्वयि मन्त्रपूतानि
हवींषि जुह्वतः अर्पयन्तः सन्तः तपसां सिद्धिं साफल्यं यान्ति प्राप्नु-
वन्ति यतः त्वं तपसां प्रभुः अधीश्वरः ॥ १९ ॥

निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।

ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥

अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।

ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकत् ।

कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

निधत्से इति । त्वम् अर्काय स्वर्याय स्वर्य्य देवोद्देशेनेति भावः
प्रक्षिप्तं हविरित्यर्थः निधत्से तस्मै ददासीति यावत् सः अर्कः पर्जन्यः
जलदः सन् अभिवर्षति ततः वर्षणात् अन्नानि उत्पद्यन्ते इति शेषः,
तेभ्यः अन्नेभ्यः प्रजा लोका जीवन्तीति शेषः तेन हेतुना त्वं जगतः
पिता प्राणकोऽसि उक्तञ्च अग्नौ प्रास्ताहुतिः सस्यगादित्यनुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते दृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । निधत्से इत्यत्र
नयसे इति पाठे स एवार्थः । प्रजास्तेभ्य इत्यत्र प्रजायन्ते इति
इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अन्तश्चर इति । त्वं भूतानां देहिनाम् अन्तश्चरः अन्तर्व्यापी
असि, तानि भूतानि त्वत्तः भवन्ति सम्पद्यन्ते च । ततः कारणात्
त्वं जगतः जीवितभूतः जीवन्तस्वरूपः प्राणदः जीवनदश्चासि । त्वत्तो
भवन्ति चेत्तत्र त्वद् बहुवन्ति चेति पाठे तानि भूतानि त्वत् त्वत्तः
सकाशादित्यर्थः बहुवन्ति तेजस्त्राणि भवन्तीत्यर्थः । ततो जीवित-
भूतस्त्वमित्यत्र त्वत्तो जीवितभूतस्त्वमिति पाठे त्वत्तः सकाशात् जगतः
जीवितभूतस्त्वं प्रायेण जीवनधारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

जगत इति । त्वम् अस्य सकलस्य जगतः एकः केवलः सुख्यो
वा एके सुख्याच्चकेवला इत्यमरः । उपकारकत् उपकारकः असि,
त्वत्तः अन्यः को जनः तत्र जगति कार्यस्य उपादाने साधने प्रगल्भते
समर्थयते शक्नोतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अमीषां सुरसङ्गानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।
 विपत्तिरपि संस्त्राध्योपकारव्रतिनोऽनल ! ॥ २३ ॥
 देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।
 निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥
 गङ्गां तद्वच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ! ।
 कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥
 शम्भोरश्विनो मयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
 त्वत्तः स्मरद्विषो बीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

अमीषामिति । हे अनल ! एकः त्वम् अमीषां सुरसङ्गानां
 देववृन्दानाम् अर्थसमर्थने कार्यसाधने समर्थ इति शेषः, ननु सत्य-
 मेतत् किन्तु विपत्त्यां बाधते इत्यत आह विपत्तिरिति उपकारव्रतिनः
 उपकारपरस्य जनस्य विपत्तिरपि सत्यक् स्त्राध्या प्रशंसनीया प्ररोप-
 कारसाधने विपदपि वरमिति भावः ॥ २३ ॥

देवीति । पूर्वम् अस्माभिः भक्त्या प्रतोषिता प्रसादिता देवी
 भागीरथी गङ्गा निमज्जतः स्नानं कुर्वतः तव उदीर्णम् अत्युत्कटं तापं
 निर्वापयिष्यति नाशयिष्यति ॥ २४ ॥

गङ्गामिति । हे हव्यवाहन अग्ने ! तत् तस्मात् गङ्गां गच्छ
 विलम्बं मा कार्षीः न कुरु । अवश्य कार्येषु कार्येषु क्रियासु क्षिप्र-
 कारिता कृतकारित्वं सिद्धये भवतीति शेषः । विलम्बमित्यत्र विषाद-
 मिति पाठे विषादं दुःखमित्यर्थः । कार्येष्वित्यत्र अर्थेष्विति पाठे स
 एवार्थः ॥ २५ ॥

शम्भोरिति । सैव देवी सुरापगा गङ्गा शम्भोर्हरस्य अश्विनो
 जलमयी मूर्तिः, अतएव त्वत्तः सकाशात् स्मरद्विषः कामशत्रोः
 शिवस्य दुर्धरं दुर्बलं बीजं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

इत्युदीर्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।

तद्विष्टष्टमापृच्छ प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।

तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्लेशनाशिनी ॥ २८ ॥

स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।

उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।

सरागान्धयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

इतीति । सुनासीरः देवेन्द्रः इति वाचम् उदीर्य उक्त्वा विर-
राम । स च चानलः अग्निः तेन सुनासीरेण विष्टष्टः विस्तुतः तं
देवेन्द्रम् अपृच्छ सम्भाष्य स्वर्धुनीं गङ्गामभिप्रतस्थे चलितः । तसा-
पृच्छेत्यत्र तसामन्त्येति पाठे स एवार्थः ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसेति । तेन हिरण्यरेतसा वङ्गिना तीर्णाध्वना गत-
मार्गेण सता सा देवी निःशेषक्लेशनाशिनी अशेषतापनिवारिणी स्वर्ग-
तरङ्गिणी गङ्गा प्रपेदे प्राप्ता । निःशेषक्लेशनाशिनीत्यत्र निःशेषावशि-
नाशिनीति पाठे सर्वपापनाशिनीत्यर्थः ॥ २८ ॥

त्रिभिर्गङ्गां विशिनष्टि स्वर्गत्यादि । स्वर्गस्य आरोहणे निःश्रेणी
सोपानपङ्क्तिः, मोक्षमार्गस्य सुक्तिपथस्य अधिदेवता अभिष्ठात्री देवी ।
उदाराणां मङ्गलां दुरितानां पापानाम् उद्गारस्य प्रसरस्य हारिणी
नाशिनी । दुर्गस्य संसाररूपस्य तारिणी निस्तारकारिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरेति । महेश्वरस्य जटाजूटे कपर्दे वसतीति तथोक्ता,
पापनाशिनी दुरितक्षयकारिणी, सरागाणां विषयाभिन्नापिणाम्
अन्धस्य वंशस्यापि निर्वाणकारिणी मोक्षसाधनी, धर्मधारिणी धर्म-
रक्षिणीत्यर्थः । सरागान्धयनिर्वाणकारिणीत्यत्र सागरान्धयनिर्वाण-

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।

त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥

जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।

आजुहावार्थसिद्धैतं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥

सम्मिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिर्हृन्मदैः ।

ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्तीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥

कारिणीति पाठे सागरान्वयस्य सगरवंशस्य निर्वर्णकारिणी सृक्ति-
दायिनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विष्णुति । विष्णोः पादोदकात् पादसन्निभात् उद्भूता,
ब्रह्मलोकात् उपागता पतिता, तथा त्रिभिः स्रोतोभिः स्वर्गमर्त्य-
मातालगाभिभिरिति भावः भुवनत्रयम् अश्रान्तं सततं पुनाना
पवित्रीकुर्वतीत्यर्थः । पुनानेत्यत्र पुनातीति पाठे पुनाति पवित्री-
करोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जातवेदसमिति । सा भागीरथी सुप्रसादधरेव सुप्रसन्नेव समु-
त्थितैः कर्मय हस्ता इव तैः आयान्तम् आगच्छन्तं तं जातवेदसम्
अग्निम् अर्थसिद्धौ कार्यसिद्धयर्थम् आजुहाव आहूतवती । समुत्थितै-
रित्यत्र समुच्छ्रितैरिति पाठे स एवार्थः । अर्थसंसिद्धौ इत्यत्र अस्य
संसिद्धौ इति पाठे अस्य अग्नेः संसिद्धौ सस्यक् सिद्धये इत्यर्थः ।
सुप्रसादधरेवेति पाठे सुप्रसादादरेवेति पाठे सुष्ठु प्रसाद आदरश्च
यस्यास्तादृशी वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्मिलद्भिरिति । सा सम्मिलद्भिः सङ्गच्छद्भिः कलं मधुरं
कूजद्भिः शब्दायमानैः उन्मदैः सज्जातोक्तासैः मरालैः हंसैः उप-
लब्धिता सती श्रेयांसि शुभानि ददे त्वभ्यमिति शेषः दुःखानि निहन्ति
नाशयामि तवेति तम् अग्निम् अभ्यधात् हंसानां स्तव्याजेव उवा-
चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।

प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥

अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि अमहारिणि ।

स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥

तत्र माहेश्वरं धाम सच्चक्राम हविर्भुजः ।

गङ्गायामुत्तरङ्गायामन्तस्तापविपद्भृति ॥ ३७ ॥

कल्लोलैरिति । स्वर्धुनी गङ्गा प्रीतेव प्रसन्नेव उद्गतैः उत्थितैः
आनन्दादिति भावः तटम् अभिद्रुतैः अभिधावितैः कल्लोलैः तरङ्गैः
तम् अर्वाचीनं जडं रौद्रतेजसा विमूढमिति यावत् जातवेदसम्
अग्निम् अभीयाय उपाजगाम । प्रीतेवेत्यत्र प्रीत्येवेति पाठे प्रीत्या
प्रणयेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् अभ्युपेतः अभितः सञ्जुपेतः गङ्गायेति
शेषः तापार्तः अनलः निममज्ज किलेति प्रसिद्धौ । तथाहि विपदा
परिभूताः आर्त्ता जनाः विलम्बितुं किं व्यवस्यन्ति पारयन्ति ? नैवे-
त्यर्थः येन केनापि प्रकारेण तापशान्तये यतस्ते एवाविलम्बित्वित्यर्थः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अभ्युपेत
इत्यत्राभ्युपेत्येति पाठे अनलः तापार्तः अभ्युपेत्य समीपं गत्वेति
योज्यम् ॥ ३५ ॥

गङ्गेति । सः अनलः कल्याणकारिणि शुभकारिणि अमहा-
रिणि तापनिवारिणि पुण्यानां भारः समूहः विद्यते अस्या इति
पुण्यभारिणी पवित्रकारिणीत्यर्थः तारिणि पाप्मेभ्यः उद्धारिणीत्यर्थः
गङ्गावारिणि गङ्गाजले मग्नः अवगाढः सन् निर्वृतिं सुखं सन्तापा-
भावमित्यर्थः प्राप । पुण्यभारिणीत्यत्र पुण्यकारिणीति पाठः ॥ ३६ ॥

कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तथा ।

निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन् बहु ॥ ३८ ॥

सुधासारैरिवाम्भोभिरभिषिक्तो हुताशनः ।

यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥ ३९ ॥

सा सुदुर्विषहं गङ्गा धाम कामजितो महत् ।

आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥

तत्रेति । हविर्भुजः अग्निः तत्र उत्तरङ्गायां कल्लोबिन्याम्
अन्तस्तापः मनोव्यथा एव विपद् तां हरति नाशयतीति अन्तस्ताप-
विपद्भूतं तस्यां गङ्गायां साहृष्वरं रौद्रं धाम तेजः सञ्चक्राम सन्निदधे ।
अन्ये तु द्वितीयाहं गङ्गाया मिद्धमङ्गायामन्तस्ताप विपद्भूत इत्येवं
पठन्ति तत्र इद्धाः सन्निद्धा दृहन्त इत्यर्थः भङ्गास्तरङ्गा यस्यास्तथा-
भूतायां भङ्गास्तरङ्गा जर्मिर्वैत्यमरः । अन्तस्ताप एव विपद् तया भूतः
अभिभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कृशान्विति । कृशानुरेतसः शम्भोः रेतसि शुक्रे तथा सरिता
गङ्गया आदृते सादरं गृहीते इत्यर्थः हव्यवाहः अग्निः बहु सौख्यम्
आनन्दं वहन् लभमानः ततः गङ्गायाः निश्चक्राम चचाळ । आदृते
इत्यत्राहृते इति पाठे आहृते संगृहीते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सुधेति । अथ अनन्तरं हुताशनः सुधाया अमृतस्य आसारैरिव
धाराभिरिव अम्भोभिर्गाङ्गेयैः सन्निधैः अभिषिक्तः कृतस्नानः अतएव
परां महतीं निर्वृतिं सन्तोषम् आदधत् लभमानः सन् यथागतं
जगाम । अभिषिक्त इत्यत्र परिषिक्त इति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

सेति । सा व्योमवाहिनी आकाशचारिणी गङ्गा सन्दाकिनी-
त्यर्थः दुर्विषहम् असह्यं कामजितः शङ्करस्य महत् धाम वीर्यम्
आदधाना धारयन्ती परोतापं सन्तापम् अवाप प्राप्नवती । गङ्गेत्यत्र
काममिति पाठे कामं सस्यगिति आदधानेति अवापेति च क्रिया-
विशेषणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥

बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः ।

ह्रित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥

तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।

समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥

जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।

जग्मुः षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥

शुभ्रैरभ्रङ्गपैरुर्मिशतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।

कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥ ४४ ॥

वहिरिति । जलजन्तवः जलचराः प्राणिनः आर्ताः व्यथिताः

सन्तः युगान्ताग्नेः कल्पांतानलस्य शिखाशतैः तप्तानीव उष्णानि
अस्या गङ्गाया जलानि ह्रित्वा परित्यज्य वहिः निर्जग्मुः प्रस्थिताः
॥ ४१ ॥

तेजसेति । सा गङ्गा तेन रौद्रेण तेजसा तप्तानि समुदञ्चन्ति

समुत्पतन्ति चण्डानि उग्रानि अतएव दुर्धराण्यपि दुर्बहान्यपि सलि-
लानि बभार धृतवती ॥ ४२ ॥

जगदिति । माघे मासि जगतां चक्षुषि नयनसंक्रमे चण्डांशौ

उष्णकिरणं स्फुर्ये किञ्चित् द्रष्टुं अभ्युदयोन्मुखे प्रत्यूषे इति भावः
षट् कृत्तिकाः तदाख्यनक्षत्रार्धदेव्यः स्नातुं सुरापगां गङ्गां जग्मुः
॥ ४३ ॥

अथ सुरापगां विशिनष्टि चतुर्भिः श्लोकैः शुभ्रैरित्यादिभिः ।

शुभ्रैः अभ्रङ्गपैः गगनसार्थिभिः उर्मिशतैः तरङ्गनिचयैरित्यर्थः स्वर्ग-
निवासिनां देवानां आलोकः दर्शनम् अवगाहः स्नानम् आचमनं
पानम् आदिना स्वर्गनपरिग्रहः एतत् सर्वं कथयन्तीमिव सामवलोक-
कथयत, मास्य अवगाहध्वं मां प्रिवत स्मृयत च इत्येवं तरङ्गहस्तसंज्ञया
वदन्तीमिवेत्यर्थः स्वर्गनिवासिनामित्यत्र स्वर्गमनं सतामिति तथा कथ-

सुस्नातानां सुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।

बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।

योगनिद्रागतैर्योगपट्टबन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

पादाङ्गुष्ठायभूमिस्थैः सूर्यसम्बद्धदृष्टिभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४७ ॥

यन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकमित्यत्र कथयन्तीमिवालोकावगाहा-
चमनादिनेति पाठे आलोकावगाहाचमनादिना सतां साधूनां स्वर्ग-
गमनं कथयन्तीमिव मे मम आलोकादिकं कुर्वन्ति ते स्वर्गं गच्छन्तीति
तरङ्गहस्तसंज्ञया वेदयन्तीमिवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुस्नातानामिति । सुस्नातानां सुखेन कृतस्नानानां सुनीन्द्राणां
देवर्षीणां बलिकर्मणि पूजनक्रियायाम् उचितैः दूर्वाभिरक्षताभिरा-
तपतण्डुलैश्च अन्वितैः युक्तैः पुष्पाणाम् उत्करैः समूहैः बहिः
अलम् अत्यर्थं कीर्णं व्याप्तं तीरं यस्यास्तथाभूताम् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मणः परमात्मनः ध्यानं परं प्रधानं येषां तादृशैः
परमात्मचिन्तनपरैरित्यर्थः योगः जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं परं प्रधानं
येषां तथाभूतैः योगिभिरित्यर्थः ब्रह्मासनम् आसनविशेषः तत्र स्थितैः
योग एव निद्रा अभिनिवेशविशेषः तां गतैः प्राप्तेः तथा योगपट्टं
बध्नन्ति धारयन्तीति तथाविधैः पुरुषैरिति शेषः उपाश्रितां सेविताम् ।
ब्रह्मासनस्थितैरित्यत्र पञ्चासनस्थितैरिति पाठे पञ्चासनम् आसन-
विशेषस्तत्र स्थितैरित्यर्थः । योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगबद्धैरिति पाठे
योगनिद्रां गतैरिति असमस्तं पदम् । भोगिनां भुजङ्गानां भोगैः
शरीरैः बद्धाः युक्तास्तैः कृतसर्पयज्ञोपवीतैरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पादाङ्गुष्ठेति । पादाङ्गुष्ठेन भूमिस्थैः सूर्यभूतलैरित्यर्थः सूर्य-
संबद्धा निहिता दृष्टियैस्तथाभूतैः अनन्यदृष्ट्या सेवितारं निरीक्ष्यमाथै-

अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।
 कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥
 चन्द्रचूडामणिर्यदेवी यामुद्वहति मूर्धनि ।
 यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धयुक्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥
 दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।
 निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रह्लास्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥
 सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सतीम् ।

रित्यर्थः परं ब्रह्म परमात्मानं गृणद्भिः जपद्भिः ब्रह्मर्षिभिः उप-
 सेविताम् अधिष्ठतामित्यर्थः । सूर्यसंविष्टदृष्टिभिरिति पाठे तथै-
 वार्थः ॥ ४७ ॥

अथेति । अथानन्तरं ताः कत्तिकाः दिव्यां नदीं विलोक्य अभ्य-
 नन्दन् सन्तोषमलभन्त, तथाहि एषा पीयूषवाहिनी अस्तनिष्प-
 न्दिनी गङ्गा दृष्टा सती कं जनं न अभिनन्दति ? सर्वमेवेत्यर्थः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । दिव्यां नदीमित्यत्र
 देवीं धुनीमिति पाठे धुनीं नदीं देवीं गङ्गामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

चन्द्रचूडामणिरिति । देवश्चन्द्रचूडामणिः शम्भुः मूर्ध्नि शि-
 रसि याम् उद्वहति धत्ते, तथा यस्या विलोकनं दर्शनं पुण्यं पवित्रं
 ताः कत्तिकाः मुदा आनन्देन तां गङ्गां हृदि मनसि श्रद्धाः विश्व-
 सितपत्यः पूज्येयमिति विश्वासं जग्मु रित्यर्थः ॥ ४९ ॥

दिव्यामिति । ताः कत्तिकाः सुप्रह्लाः अतिविनताः सत्यः मूर्ध्नां
 शिरसा दिव्यां स्वर्गीयां निर्धूतकल्मषां पापनाशिनीम् अतएव
 निर्वाणपददेशिनीं सुक्तिदायिनीं देवीं विष्णुपदीं विष्णु पादोद्भवाम्
 गङ्गां ववन्दिरे प्रणेतुः । दिव्यामित्यत्र दिद्येवि पाठे दिद्य्वा
 भाग्येन । निर्धूतकल्मषां मूर्ध्नेति पाठे निर्धूतकल्मषा भूत्वेति पाठे
 निर्धूतकल्मषा ध्वस्तपापा इति ता इत्यस्य विशेषणम् ॥ ५० ॥

भक्त्यात्र तुष्टुवुस्तां ताः श्रद्धधाना दिवो धुनीम् ॥ ५१ ॥

मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।

प्रक्षालितमलाः सन्तुः सुस्नातास्तपसान्विताः ॥ ५२ ॥

स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।

चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

सौभाग्यैरिति । ताः कत्तिकाः अत्र गङ्गातीरे स्थिता इति शेषः सौभाग्यैः खलु शुभादृष्टैरेव सुप्रापां सुलभां मोक्षस्य प्रतिभुवं दानप्रतिभूस्वरूपामित्यर्थः । सतीं शोभनां दिवः स्वर्गस्य धुनीं नदीं तां गङ्गां श्रद्धधानाः सत्यः तुष्टुवुः स्तुतवत्यः । सुप्रापामित्यत्र सम्प्राप्तिमिति पाठे सत्यक् प्राप्तं लब्धामित्यर्थः । सतीमित्यत्र सतामिति पाठे सतां साधूनां मोक्षप्रतिभुवामित्यन्वयः । दिवो धुनीमित्यत्र सिधेविरे इति पाठे सिधेविरे सेवितवत्यन्वयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सुक्तीति । सुस्नाताः शोभनं यथाविधीति भावः स्नातं स्नानम् अवगाहनं भावे क्तप्रत्ययः । यासां विधिपूर्वकस्नानकारिण्य इत्यर्थः तपसान्विताः तपःपरायणास्ताः कत्तिकाः तत्र गङ्गायां सुक्तिरेव स्त्री तस्याः सङ्गे समागमे यत् दूत्यं दूतकर्म तत् जानन्तीति तथोक्तैः सुक्तिसाधनैरिति भावः विमलैः निर्मलैः जलैः प्रक्षालितमलाः स्व-
कष्टकलुषाः सत्यः सन्तुः स्नानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्नात्वेति । ताः कत्तिकाः परिपचेलिमैः परिपक्वैः भाग्यैः सुलभ्यायां सुप्राप्रायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा मुदा हर्षेण स्वम् आत्मानं बहु यथा तथा चरितार्थं कृतार्थं मेनिरे अमन्यन्त । सुलभ्यायामित्यत्र सुरस्यायामिति पाठे सुरस्यायां मनोहारिण्यामित्यर्थः । चरितार्थं स्वमात्मानमित्यत्र चरितार्थमिवात्मानमिति पाठे आत्मानं चरितार्थमिवेत्यर्थः तन्नु न शोभनं चरितार्थताया वास्तविकत्वेन सम्भावनाया अयुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ ५३ ॥

कथानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।

अमोघं सञ्चचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो बहिरातुराः ।

अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

अमोघं शाश्वतं बीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।

तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

कथानुरेतस इति । अथ गङ्गायाम् अवगाहनाद्धेतोः तासां प्रस्थां कृत्तिकानाम् अभिकलेवरं कलेवरेषु शरीरेषु विभक्तार्थे अव्ययी-
भावः । सद्यः तत्क्षणात् कथानुरेतसः शम्भोः अमोघम् अव्यर्थं
रेतः शुक्रं सञ्चचार प्रविशेत्त्यर्थः ॥ ५४ ॥

रौद्रमिति । ताः कृत्तिकाः रौद्रं शैवं दहनात्मकम् अग्निमयम्
अतएव सुदुर्धरं सुखेन धर्तुमशक्यं धाम तेजः दधानाः सत्यः विषाम्बुधौ
विषसागरे मग्ना इव परितापम् अवापुः प्राप्तवत्यः ॥ ५५ ॥

अक्षमा इति । दुर्वहं वोढुमशक्यं तद्धाम वोढुमक्षमाः अशक्ताः
अतएव आतुराः व्यथितास्ताः कृत्तिकाः अन्तर्ज्वलन्तम् अग्निं दधाना
इव धारयन्त्य इव अम्बुनः जलात् बहिः निर्ययुः उत्तस्थुरित्यर्थः ।
अन्तस्ता इत्यत्र अन्तस्थमिति पाठे अन्तस्थं शरीरान्तधारिणमित्यर्थः
॥ ५६ ॥

अमोघमिति । तासां कृत्तिकानाम् अभ्युदरम् उदरेषु विभक्तार्थे
अव्ययीभावः । सद्यः अवगाहनकणेनैवेत्यर्थः नद्या गङ्गाया उज्झितं
परित्यक्तं महत् अमोघम् अव्यर्थं दीप्तं ज्वलत् शाश्वतं रौद्रं बीजं
स्थितं सत् गर्भत्वं कुक्षिस्थजोवत्वम् आगमत् प्राप । नद्योज्झितमि-
त्यत्र नद्यां स्थितमिति पाठः । दीप्तमित्यत्र तीव्रमिति वा पाठः ॥ ५७ ॥

सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।
 विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया क्रिया ॥ ५८ ॥
 ततः शरवणे सार्धं भयेन ब्रीडया च ताः ।
 तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥
 ताभिस्तवाप्तकरकलाकोमलं भासमानं
 तद्विचित्रं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।
 स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्यर्धमानैरमानै-
 र्वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरगुरुस्यर्धयेवाजनीव ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
 कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ।

सुज्ञा इति । सुज्ञाः सुष्ठु ज्ञानवत्यः तत् तेजः वोढुं धारयितुम्
 अक्षमाः ताः कृत्तिकाः गर्भभूतं विज्ञाय सद्यः तत्क्षणं भर्तृभिया
 पतिभयेन लज्जया च गाढम् अत्यर्थं विषादम् अदधुः अगमन् ॥ ५८ ॥
 तत इति । ततः अनन्तरं ताः कृत्तिकाः शरवणे तत्त्वत्वे शराख्य-
 त्वणकानने भयेन भर्तुरिति शेषः ब्रीडया लज्जया च सार्द्धं सङ्घं तत्
 गर्भजातं गर्भस्थजीवमित्यर्थः उत्सृज्य त्यक्त्वा स्वान् गृहान् अभि-
 निर्ययुः अभ्यगच्छन् । सार्द्धं भयेनेत्यत्र शापभयेनेति पाठे शापभयेन
 भर्तुरभिसम्प्रातभयेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ताभिरिति । ताभिः कृत्तिकाभिः तत्र शरवणे विचित्रं विचित्रम्
 अस्तुतकरस्य चन्द्रस्य कलेव कोमलं स्फुटलं भासमानं जलोपरि तिष्ठ-
 दित्यर्थः अभिनभो गर्भं गगनान्तरे इत्यर्थः विभक्तार्थे अव्ययीभावः ।
 अभ्युज्जिहानैः अभ्युत्थिनैः दिनपतिशतस्यर्धमानैः शतसूर्यातिशयि-
 भिरित्यर्थः अमानैः अपरिमितैः स्वैः निजैः तेजोभिः तथा षड्भिर्वक्त्रैः
 वदनैः उपलक्षितं सत् स्मरहरः शिव एव गुरुः पिता तस्य स्यर्धयैव

एकादशः सर्गः ।

—:—

अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समग्रैः प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।

तं पाययामास सुधातिपूर्णं सुरापगा स्वं स्तनमाशु मूर्त्ता ॥ १ ॥

पिवन् स तस्याः स्तनयोः सुधौघं

क्षणक्षणं साधु समेधमानः ।

प्रापाकृतिं कामपि षड्भिरेत्य

निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥

जिगीषयैवेत्यर्थः अजनीव उदपद्यतेव पितुः पञ्चाननत्वादिति भावः ।
दिनपतिशतस्यर्द्धमानैरित्युपमाया अजनीवेत्युत्प्रेक्षाया द्वयोरनपेक्षतया
स्थितेः संसृष्टिः । उक्तञ्च मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते
इति । मन्दाक्रान्ताष्टतः, मन्दाक्रान्तास्वधिरसनगैर्भौ मनौ तौ ग
युग्ममिति ॥ ६० ॥

इति दशमः सर्गः ।

—

अभ्यर्थमानेति । समग्रैः सर्वैः प्रह्वैः विनतैः सुरेन्द्रप्रमुखैः
इन्द्रादिभिर्विबुधैः देवैः उपेत्य उपगम्य अभ्यर्थमाना प्रार्थ्यमाना अनु-
बध्यमानेत्यर्थः सुरापगा मन्दाकिनी मूर्त्ता मूर्त्तिमती सती आशु शीघ्रं
तं सुतं सुधातिपूर्णम् असृतरसं स्वं स्तनं पाययामास । स्वं स्तन-
माशु मूर्त्तित्वत्वं स्तनमाशु धात्रीति पाठे धात्री उपमाता सती
स्तनं पाययामासेति सम्बन्धः । सर्गोऽस्मिन् उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

पिवन्निति । सः अर्भकः तस्याः सुरापगायाः स्तनयोः सुधौघम्

भागीरथीपावककृतिकानामानन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।
 तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत्परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥३॥
 अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।
 नभो विमानेन विगाहमानो मनोतिवेगेन जगाम तत्र ॥४॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विहृ-

चेतःप्रमोदी गलदश्रुनेत्रौ ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ

षड्भाननं षड्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

अमृतचयं पिबन् क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं साधु सम्यक् समेधमानः संवर्द्ध-
 मानः तथा षड्भिः कृतिकाभिः एव आगत्य निषेव्यमाणः लाल्य-
 मानः सन् कामपि अनिर्वचनीयाम् आकृतिं प्राप खलु प्राप्तवानेव ।
 षड्भिरेत्येतत् षड्भिरेवेति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

भागीरथीति । आनन्दवाप्त्रेण आकुलानि पूर्णानीत्यर्थः लोच-
 नानि यासां तथाभूतानां भागीरथी च पावकश्च कृतिकाश्च तासां
 तं दिव्यं नन्दनं पुत्रम् उपात्तुं प्राप्तुं परस्परं प्रौढतरः अतिप्रबलः
 विवादः विरोधः समायं पुत्रः समायं पुत्र इत्येवंरूप इति भावः
 आसीत् ॥ ३ ॥

अत्रान्तरे इति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे शिवः पर्वतराजपुत्र्या
 गौर्या समं सह स्वैरविहारहेतोः यथेच्छविहारार्थं मनोजवेन
 विमानेन देवयानेन नभः आकाशं विगाहमानः सञ्चरन् तत्र भागी-
 रथीतीरे जगाम ॥ ४ ॥

निसर्गेति । गिरिजागिरीशौ गौरीहरौ निसर्गेण स्वभावेन
 यत् वात्सल्यं स्नेहः तद्वशात् विष्टब्धः विशेषेण दृष्टिं गतः चेतसः
 प्रमोदो ययोः तयोक्तौ अतएव गलन्ति अश्रूणि वेभ्यः तादृशानि
 जेलाणि ययोस्तथाभूतौ सन्तौ षड्दिनजातमात्रं तं षड्भाननम्

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं
 कोऽसौ शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
 कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो
 मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥
 स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः
 षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।
 पुत्रो ममायं न तवायमिलं
 मिथ्येतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।

अपश्यतां दृष्टवन्तौ । निसर्गवात्सल्यवशाद्विष्टब्धचेतः प्रमोदौ इत्यत्र
 निसर्गवात्सल्यविष्टब्धचेतः पृथु प्रमोदाविति पाठे निसर्गवात्सल्येन
 विष्टब्धः चेतसः पृथुर्मेढान् प्रमोदः ययोस्तादृशावित्यर्थः । षड्दिन-
 जातमात्रमित्यत्र तद्द्विजातमात्रमिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

अथेति । अथानन्तरं देवी गौरी शशिखण्डमौलिं चन्द्रशेखरम्
 आह अत्रवीत् कः असौ पुरस्तात् अप्रतः दिव्यवपुः शिशुः दृश्यते इति
 शेषः । अथवा कस्य धन्यतमस्य अतिभाग्यवतः पुंसः अयमिति शेषः,
 भाग्यवतीषु धुर्या अप्रगण्या अस्य माता का ? कोऽवावित्यत्र को-
 ऽयमिति पाठः । मातास्येत्यत्र माता चेति पाठः ॥ ६ ॥

स्वर्गापगेति । असौ स्वर्गापगा मन्दाकिनी, अयम् अनलः
 एताश्च षट् कृत्तिकाः अयं मम पुत्रः, नायं तव, इत्यं कलहायमानाः
 कलहं कुर्वन्त्यः सत्यः किं कथं मिथ्या इति वैलक्ष्यम् । विसंवादम्
 उदाहरन्ति कथयन्ति ? । मिथ्येति वैलक्ष्यमित्यत्र मिथोऽतिवैलक्ष्य-
 मिति पाठे मिथः परस्परम् अतिवैलक्ष्यम् अतिविसंवादं यथातथे-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥

एतेष्विति । हे ईश ! अखिलत्रिलोकीतिलकायमानं समस्त-

अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥

श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

जगत्त्रयीनन्दन एष वीरः

प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।

कल्याणि ! कल्याणकरः सुराणां

त्वत्तोऽपरस्थाः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥

देवि ! त्वमेवास्य निदानमास्ते सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

त्रिभुवनललाटरत्नभूतम् इदम् अपत्यं पुनः एतेषु कृत्तिकादिषु मध्ये
कस्य ? अथापि अथवा देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु मध्ये अन्यस्य
कस्य ? ॥ ८ ॥

श्रुत्वेति । चन्द्रचूडः शिवः कौतूहलिन्याः कौतूहल्यः हृदय-
प्रियायाः गौर्या इति वाक्यं श्रुत्वा विमला स्मितस्य कल्याणस्य
श्रीरस्य तथाभूतः ईषद्वयमित्यर्थः सान्द्रेण निविष्टेन प्रमोदोदयेन
आनन्दोदयेन यत् सौख्यं सुखसन्तानः तस्य हेतुभूतं कारणमित्यर्थः
वचः वाक्यम् अवोचत उक्तवान् । वाक्यमित्यत्र वाचमिति पाठान्तरम्
॥ ९ ॥

जगत्त्रयीनन्दन इति । हे कल्याणि ! जगतां त्वया नन्दनः
आनन्दवर्द्धनः एष सुराणां देवानां कल्याणकरः वीरः प्रवीरमातुः
प्रकटवीरजनन्याः तवैव नन्दनः सुतः अस्ति भवति, एष सर्गः
अपत्यरूपा रूटिरित्यर्थः त्वत्तः अपरस्थाः नाय्याः कथं सम्भवतीति
शेषः । नायसन्तत्याः कस्या अपि तनयस्तवैवायमिति भावः । प्रवीर-
मातुस्तव नन्दनोऽस्तीत्यत्र प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽयमिति पाठे हे
प्रवीरमातः ! कथं तव नन्दन इति योजना ॥ १० ॥

देवीति । हे देवि ! जगतां मङ्गलाय याणि मानानि तेषां

सत्त्वं त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यते एव रत्नम् ॥ ११ ॥
 अतः शृणुष्वावहितेन वृत्तं बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।
 संक्रान्तमन्तस्त्रिदशापगायां ततोऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥
 गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।
 बभूव तत्रायमभूतपूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
 अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।

हेतोस्तदर्थमित्यर्थः अस्य शिरोः सर्गे दृष्टौ त्वमेव निदानञ्च आदि-
 कारणम् आद्यो उपविषसि, भवसीत्यर्थः तथाहि त्वमेव रत्नाकरे एव
 रत्नं युज्यते इति सत्त्वं विचारयस्व अवधारयेत्यर्थः । निदानमाद्यो
 इत्यत्र निदानमाद्ये इति पाठे हे आद्ये साध्वि ! इति सम्बोधनम्
 ॥ ११ ॥

अत इति । अतः कारणात् अवहितेन अवधानेन भावे ज्ञा-
 प्रत्ययः । वृत्तं विवरणं वृत्तान्तमित्यर्थः शृणु, मया अग्नौ यत् बीजं
 तेजः निहितं, तत् त्रिदशापगायां मन्दाकिन्याम् अन्तः संक्रान्तम्
 अम्बिनेति शेषः, ततः तस्याम् अवगाहे सति कृत्तिकासु संक्रान्तमिति
 काकाक्षिगोत्रकन्यायेन सम्बन्धः । ततोऽवगाहे इत्यत्र ततो विगाहे
 इति पाठे स एवार्थः ॥ १२ ॥

गर्भत्वमिति । तत् अमोघम् अव्ययं बीजं गर्भत्वम् आप्तं प्राप्तं
 कुलित्यजीवरूपेण परिणतमित्यर्थः । ताभिः कृत्तिकाभिः एतत्
 गर्भरूपेण परिणतं बीजमित्यर्थः शरस्तम्बम् अधि शरवणोपरोत्यर्थः
 न्यधायि निहितं तत्कृतमित्यर्थः । तत्र अयम् अशेषचराचरस्य समस्त-
 स्थावरास्थावरमयजगत इत्यर्थः अभूतपूर्वः पूर्वम् अभूतः महोत्सवः
 महानन्दभूत इत्यर्थः पुत्र इति शेषः बभूव । तदमोघमित्यत्र यद-
 मोघमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अशेषेति । हे अशेषविश्वप्रियदर्शनेन सर्वजन-
 त्व-

अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि ! स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निधेहि ॥ १४ ॥

अथेति वादिन्यमृतांशुमौली शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।

सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥

किरीटवद्वाञ्छलिभिर्नभःस्थै-

र्नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।

विमानतोऽवातरदात्मजं तं

ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

स्वर्गापगापावककृतिकादीन्

कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

सुदर्शनेन एतेन पुत्रेण त्वं सुपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्या
अमयीरसीति शेषः तस्मादलं विलम्ब्य विलम्बेनालं विलम्बं मा
कुर्वित्यर्थः स्वपुत्रं निजतनयम् उत्सङ्गतले क्रोडदेशे निधेहि गृहाणो-
त्तर्यः । स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निधेहीत्यत्र सुपूर्णमुत्सङ्गतलं विधेहीति पाठे
सुपुत्रिणीनां धुर्या त्वम् अशेषविश्वप्रियदर्शनेन एतेन उत्सङ्गतलं सुपूर्णं
विधेहि कुरु इति योजना ॥ १४ ॥

अथेति । अमृतांशुमौली चन्द्रचूडे इति वादिनि साति समस्तस्य
चराचरस्य धात्री शैलेन्द्रपुत्री पार्वती सद्यः तत्क्षणं रभसेन सवेगेन
उत्कटेनेत्यर्थः सान्द्रप्रमोदेन अतिहर्षेणेत्यर्थः सुपीनं स्फीतं गालं
यस्यास्तथाभूता तथा किरीटेषु बद्धा अञ्जलयो यैस्तयोक्तैः नभःस्थैः
खेचरैः सत्वरैः त्वरावद्भिः नाकिलोकैः देवदन्तैः नमस्कृता सती
विमानतः देवयानात् अवातरत् तम् आत्मजं पुत्रं ग्रहीतुम् उत्-
कण्ठितं मानसं यस्यास्तथाविधा अभूच्च । अथेतीत्यत्र तथेतीति
पाठान्तरम् । नाकिलोकैरित्यत्र नाकिलोकैरिति पाठे स एवार्थः
॥ १५ ॥ १६ ॥ युग्मकम् ।

स्वर्गापगोति । स्वर्गापगा सुरनदी पावकः अग्निः कृतिकादयश्च

हित्वोत्सुका तं सुतमाससाद

पुत्रोत्सवे माद्यति का न हर्षात् ॥ १७ ॥

प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।

परिस्मृशन्ती करकुङ्मलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलङ्घायतरङ्गितायाः ।

विहृदवात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

तान् कृताञ्जलीन् भूयः अतिशयेनेत्यर्थः आनमतः प्रणमतः अपि हित्वा अनभिनन्द्येति भावः उत्सुका सती तं सुतम् आससाद जगाम तथाहि का नारी पुत्रोत्सवे हर्षात् न माद्यति ? सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । भूय इत्यत्र भूञ्जेति पाठे च एवार्थः । हित्वोत्सुका तमित्यत्र हित्वा सुकान्तमिति पाठे सुकान्तं सुमनोहरमिति सुतमित्यस्य विशेषणम् । केवलं क इति पुंलिङ्गनिर्देशः कापि ॥ १७ ॥

प्रमोदेति । सा पार्वती प्रमोदवाष्पेण आनन्दाश्रुणा आकुले लोचने यस्यास्तथाभूता सती अग्रतोऽपि स्थितमिति शेषः तं पुत्रं क्षणं न ददर्श । किन्तु करकुङ्मलेन करकलिकया परिस्मृशन्ती सती किमपि अनिर्वचनीयम् अपूर्वं पूर्वमनुभूतमित्यर्थः सुखान्तरं सुखविशेषं प्राप अनुभवभूतम् । करकुङ्मलेनेत्यत्र करकुङ्मलाभ्यामिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयेति । शिशुः सुष्ठु विस्मयेन आनन्देन च विकस्वरायाः प्रफुल्लितायाः गलन् स्रवन् वाष्पाणां तरङ्गः अश्रुजलप्रवाहः जातः अस्या इति तथोक्तायाः इतोऽस्य जाते इति इतच्प्रत्ययः । विहृदः विशेषेण वृद्धिं गतः वात्सल्यरसः स्नेहरसः उत्तरः प्रधानं यस्यास्तथाविधायाः देव्या गौर्यां दृशोर्गोचरयोः गोचरतां हृदिविषयतां जगाम प्राप । सुविस्मयानन्दविकस्वराया इत्यत्र च विस्मयानन्दविकस्वराया इति पाठे च इति शिशुरित्यस्य विशेषणम् ॥ १९ ॥

तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।
 सा नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणंक्षणं तृप्यति कस्य चेतः ॥२०॥
 विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
 नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुखज्जतलं निनाय ॥२१॥
 स्वमङ्गमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
 तमेकमेषा जगदेकवीरं बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥२२॥

तमिति । सा पार्वती क्षणं तं सुतम् ईक्षमाणा पश्यन्ती सती
 विनिमेषं निमेषान्तरम् ईक्षणानां नेत्राणां सहस्रमाप्तुं प्राप्नुम् ऐच्छत्
 इच्छति स्म । क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं नन्दनस्य आलोकनं दर्शनान्वेव
 मङ्गलानि तेषु कस्य जनस्य चेतः मनः तृप्यति परितोषमेति ? न
 कस्यापीत्यर्थः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । सा
 नन्दनालोकनमङ्गलेष्वित्यत्र सुनन्दनालोकनकौतुकेनेति पाठे सुनन्दनस्य
 सुपुत्रस्य आलोकने दर्शने यत् कौतुकम् औत्सुक्यं तेन इति करणे
 द्वेता वा तृतीया ॥ २० ॥

विनम्रेति । गौरी विनम्राणां चरणपतितानामित्यर्थः देवा-
 सुराणां पृष्ठं गच्छतः स्मृशत इति तथोक्ताभ्यां पाणिसरोरुहाभ्यां
 करपङ्कजाभ्यां नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं पूर्णचन्द्रमनोहरं तं सुतम्
 आदाय गृहीत्वा स्वम् उत्सृज्यतलं क्रोडदेशं निनाय । नवोदयसित्यत्र
 सहोदयादिति पाठे महान् उदयः सहोदयः तस्मात् द्वेतोरित्यर्थः
 ॥ २१ ॥

स्वमिति । इन्दुवक्त्रा चन्द्रमुखी एषा गौरी तं जगताम् एकवीरं
 सुधानिधानमिव अमृतनिधिमिव तमेकम् आत्मनः स्वस्य नन्दनं स्वम्
 अङ्गं क्रोडम् आरोप्य नीत्वा पुत्रिणीनां पुत्रवतीनां धुरि अग्रे पूज्या
 जाननीया बभूव । तमेकमेषा जगदेकवीरमित्यत्र तमेकदेवं जगदेक-
 देवीति पाठे जगताम् एका अद्वितीया मुख्येत्यर्थः देवी तम् एक-
 अद्वितीयं देवं नन्दनमित्यस्य विशेषणम् ॥ २२ ॥

निसर्गवात्सल्यरसौषसिता सान्द्रप्रमोदादृतपूरपूर्णा ।

तमेकपुत्रं जगदेकमाताभ्युत्सङ्गिनं प्रस्रविणी बभूव ॥ २३ ॥

अशेषलोकत्रयमातुरस्याः पाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।

सुरस्रवन्त्याः किल कृत्तिकाभिर्मुहुर्मुहुः ससृहमीत्यमाणः ॥ २४ ॥

सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्गमौलेः कलत्रमेकेन सुखाश्रुजेन ।

तस्यैकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात्षड्वदनीं चुचुब्ब ॥ २५ ॥

निसर्गेति । जगतामेका अद्वितीया माता जननी गौरी निसर्गेण स्वभावेन यः वात्सल्यरसौषः स्नेहरससमूहः तेन सिक्ता आर्द्रा तेत्यर्थः तथा सान्द्रेण घनेन प्रमोदादृतपूरेण आनन्दादृतप्रवाहेण पूर्णा अतएव उत्सङ्गिनं क्रोडस्थितं तम् एकपुत्रम् अभि प्रस्रविणी दुग्ध-वर्षिणीत्यर्थः बभूव । अभ्युत्सङ्गिनमित्यत्र सोत्सङ्गिनमिति पाठे सा जगदेकमातेत्यस्य विशेषणम् । तम् एकपुत्रं प्रतीति अध्याहार्यम् ॥ २३ ॥

अशेषेति । पक्षां मातृणाम् अपत्यमिति पाण्मातुरः स बालकः सुरस्रवन्त्या देवतया गङ्गया कृत्तिकाभिश्च सङ्गःसङ्गः पुनःपुनः ससृहं साभिलाषम् अस्माकं स्तन्यं पिबत्वयं बालक इत्याभिलाषसहितम् ईक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् अशेषलोकत्रयमातुः त्रिजगज्जनन्याः अस्या गौर्याः स्तन्यसुधां पयोधरादृतम् अधासीत् प्रपौ । घटपाने इत्यस्य लुङिऋपम् । किलेति प्रसिद्धौ । सुरस्रवन्त्या किलकृत्तिकाभिरित्यत्र सुरस्रवन्त्यानलकृत्तिकाभिरिति पाठे सुरस्रवन्त्या अनेनेन अग्निना कृत्तिकाभिश्च ससृहम् ईक्ष्यमाण इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

सुखेति । मृगाङ्गमौलेः वन्द्यशेखरस्य कलत्रं कान्ता गौरी सुखाश्रु-पूर्णेन आनन्दाश्रुसंश्लेनेन एकेन सुखाश्रुजेन वदनकमलेन तस्य सुतस्य एकस्मात् नालात् उद्गतानामुत्थितानां पद्मानां पद्मानां लक्ष्मीरिव लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तादृशीं पक्षां वदनानां समाहारः षड्वदनी तं क्रमात् चुचुब्ब चुम्बितवती । सुखाश्रुपूर्णेनेत्यत्र सुखाश्रुपूर्णेनेति पाठे स एवार्थः । तस्यैकनालोद्गतेत्यत्र तस्यैकनालोद्गतेति पाठे एकस्मात्

हैमी फलं हेमगिरेर्लतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।

पूर्वेव दिङ् नूतनमिन्दुमाभातं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥

प्रीतात्मना सा प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।

कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररुढ-

रोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।

अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा

तस्यासु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

नाभात् उद्गमो येषां तथोक्तानि पञ्चानि पञ्चानि तेषां लक्ष्मीरिव
लक्ष्मीर्यस्यास्तथोक्तानित्यर्थः । एकनाबोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीमिति प्राप्ता-
दिकः पाठः षड्वदनीमित्यस्य पञ्चपद्मलक्ष्मीयोगस्यायुक्तत्वात् प्रत्युत
षट्पद्मलक्ष्मीयोगस्यैव वक्तव्यत्वात् तस्मात् एकनाबोद्गतपञ्चषट्क-
लक्ष्मीति पाठः साधुतया युज्यते इति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ २५ ॥

हैमीति । हेमगिरेः कनकाद्रे हैमो काञ्चनमयी लता फलमिव
हैममिति शेषः, नाकनदी स्वर्गगङ्गा विकस्वरं प्रफुल्लं पद्ममिव,
तथा पूर्वा दिक् नूतनं नवोदयम् इन्दुमिव पार्वती तं नन्दनम् आद-
धाना सती आभात् शुशुभे । हैमीत्यत्र हैममिति पाठे हैमफल-
मित्यस्य विशेषणम् ॥ २६ ॥

प्रीतात्मनेति । सा पार्वती प्रीतात्मना प्रसन्नमनसा प्रयतेन अव-
हितेन शशिशेखरेण हरेण दत्तः हस्तावलम्बः यस्यास्तथाभूता कुमा-
रम् उत्सङ्गतले क्रोडदेशे दधाना धारयन्ती सती अभ्रंलिहम् अत्युच्चं
विमानं देवरथम् आरुरोह । सा प्रयतेनेत्यत्र सुप्रयतेनेति पाठान्तरम्
॥ २७ ॥

महेश्वर इति । महेश्वरोऽपि आत्मजवत्सलत्वात् पुत्रवात्सल्यात्
हेतोः प्रसदेन हर्षेण प्ररुढः सङ्गातः रोमोद्गमः रोमाञ्चः यस्य

दत्त्वा नया नेत्रसुधैकपात्रं पुत्रं पवित्रं सुतया तथाद्रेः ।

संश्लिष्यमाणः शशिखण्डधारी विमानवेगेन गृहञ्चगाम ॥२६॥

अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकामरम्यम् ।

महोत्सवाय प्रमथप्रसुख्यान् पृथून् गणान् शम्भुरथादिदेश ॥३०॥

तथाभूतः सन् भूधरनन्दनायाः पार्वत्याः अङ्गात् क्रोडात् उपादत्त
जम्पाह तं पुत्रमिति शेषः । सा पार्वती तस्य महेश्वरस्य अङ्गतः
क्रोडात् उपादत्तेति सम्बन्धः तु पुनः सोऽपि तस्याः पार्वत्याः अङ्गा-
दिति शेषः उपादत्तेति क्रियवान्वयः । अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा
तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वादित्यत्र अकाण्डमादत्त तमङ्गतः स
तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वादिति पाठे स महेश्वरः सौम्यः सुदर्शनः
य आत्मजः तस्य वत्सलत्वात् तस्या भूधरनन्दनायाः गौर्याः अङ्गतः
क्रोडात् तं पुत्रम् अकाण्डं सहसा आदत्त गृहीतवान् ॥ २८ ॥

इत्येति । शशिखण्डधारी चन्द्रशेखरो हरः अनया अद्रेः
सुतया गौर्या नेत्रसुधाया एकमद्वितीयं पात्रं तथा पवित्रं पुत्रं
दत्त्वा संश्लिष्यमाणः समालिङ्गमानः सन् विमानवेगेन गृहं जगाम ।
दत्त्वा नयेत्यत्र दधानयेति तथाद्रेरित्यत्र तथाद्रेरिति पाठे तथा अद्रेः
सुतया नेत्रसुधैकपात्रमित्यत्र नेत्रसुधैकसत्वमिति पाठे नेत्रसुधाया एकं
सत्वं यज्ञम् उत्सवरूपमित्यर्थः पवित्रं पुत्रं दधानया धारयन्त्या
सत्या संश्लिष्यमाण इत्यन्वयः । गृहमित्यत्र गृहानिति बहुवचनान्तं
पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

अधिष्ठित इति । अथानन्तरं शम्भुः तुङ्गे उन्नते स्फाटिक-
शैलस्य कैलासस्य शृङ्गे निकामरम्यं निजं धाम गृहम् अधिष्ठितः
सन् प्रमथाः प्रसुखाः प्रधानानि येषां तथोक्तान् पृथून् सहतः गणान्
स्ववर्गान् महोत्सवाय आदिदेश आज्ञापयामास । निजं धाम
निकामरम्यमित्यत्र निजे धामनि कालरम्ये इति पाठे कालेन रम्ये
मनोहरे निजे धामनि गृहे अधिष्ठित इत्यन्वयः प्रमथप्रसुखानित्यत्र

पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां गणः समग्री वृषवाहनस्य ।

गिरीन्द्रपुत्रास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संवदते विधातुम् ॥ ३१ ॥

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि

सन्तानशाखिप्रसवाञ्चितानि ।

उच्चिच्छिपुः काञ्चनतोरणानि

गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रसर्पस्तंदधीश्वराणा-

मथामराणामिव मध्यलोके ।

प्रमथान् स नाथ इति गणान् शम्भुरथादिदेशेत्यत्र महिम्ना स्वसदा-
दिदेशेति पाठे स नाथः हरः स्वस्य सदा हर्षेण प्रमथान् गणान्
महिम्ना साहाय्येन महासमृद्धौ त्वर्थः महात्सवाय आदिदेशेत्यन्वयः
॥ ३० ॥

पृथुप्रमोद इति । अथ आदेशानन्तरं पृथुर्महान् प्रमोदो हर्षो
स्य तथोक्तः प्रगुणः अलुक्कलः समग्री गणानां गणः प्रमथवर्गः
वृषवाहनस्य हरस्य गिरीन्द्रपुत्र्याः गोव्यांश्च तनयस्य पुत्रस्य जन्मनि
उत्सवं विधातुं कर्तुं संवदते प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

अथ सप्रभिमहोत्सवं वर्णयति स्फुरदित्यादिभिः । गणाः
प्रमथाः स्फटिकालयेषु स्फुरन्तीभिर्मरीचिभिः किरणैः क्षुरितं व्याप्तम्
अम्बरम् आकाशं यैः तादृशानि सन्तानशाखिनां देवतस्विशेषाणां
प्रसवेः पुष्पैः पुष्पमाळाभिरिति यावत् अञ्चितानि शोभितानि वराणि
उत्कृष्टानि काञ्चनतोरणानि सौवर्ण्यवह्निद्वाराणि उच्चिच्छिपुः उत्-
क्षिप्रवन्तः उत्तोलितवन्त इत्यर्थः । गणा वराणोत्यत्र गणाश्चक्षानीति
पाठे चक्षानि चक्षुषानि स्फुरन्तीत्यर्थः काञ्चनतोरणानीत्यस्य विधे-
षणम् ॥ ३२ ॥

दिक्ष्विति । अथ काञ्चनतोरणोत्क्षेपानन्तरं दिक्षु आशासु
प्रसर्पन् विस्तारं गच्छन् तदधीश्वराणां तासां दिशामधिपतीनाम् अम-

महोत्सवं शंसितुमाहतीऽन्यै-

र्दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

सम्भावितानां गिरिराजपुत्रग गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

सुमङ्गलोपायनपात्रहस्ता-

स्तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।

निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि

निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्गालिङ्गोर्ध्वकेष्वप्सरसी रसेन ।

सुसन्धिवन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

राणां देवानाम् इन्द्रादीनां सम्बन्धी पटीयान् महान् धीरः गम्भीरः

पटहः वाद्यभेदः अन्यर्देवभृत्यैरित्यर्थः आहतस्ताडितः सन् मध्य-

लोके भूतले महोत्सवं शंसितुमिव दध्वान ध्वनिं चकार ॥ ३३ ॥

महोत्सवे इति । तत्र महोत्सवे गृहे समागतानां गिरि-

राजपुत्र्या सम्भावितानां सत्कृतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणां मङ्गल-

गीतकानि मङ्गलमङ्गीतानि अभवन् ॥ ३४ ॥

सुमङ्गलेति । सुमङ्गलानाम् उपायनानाम् उपटौकनानां पा-

त्राणि हस्तेषु बासां तथोक्ताः अभ्युपेताः उपस्थिताः मातरः ब्राह्मी-

त्यादयः दूर्वाक्षताणि मूर्ध्नि गिरिमि वाञ्छकस्येति शेषः मातृवत् मातर-

इव तं गिरिजातनूजं कुमारं स्वम् रङ्गं क्रोडं निन्युः नीतवत्यः ।

मातृवदभ्युपेता इत्यत्र मातृवदभ्युपेत्येति पाठे अभ्युपेत्य समागम्ये-

त्यर्थः ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सिति । अङ्गालिङ्गोर्ध्वकेषु अङ्गम आलिङ्ग्य स्वम्

कक्षं तेषु तदाख्ये त्वत्यर्थः तूर्येषु वाद्यभेदेषु सुमन्द्रं गम्भीरं यथा तथा

ध्वनत्सु ननृतुः सत्सु अप्सरसः रसेन अतुरागेण वाञ्छकस्तेहेनेत्यर्थः

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु-

राशा विधूसो हुतभुग्दिदीपे ।

जलान्यभूवन्विमलानि ततो-

त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चै-

र्गृहोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

दिवौकसां व्योम्नि विमानसङ्घा

विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रससुः ॥ ३८ ॥

सुष्ठु सन्निवन्धः स्वरसंयोगवन्धः यत् तद्वृत्तं सुष्ठुत्तं सुरचितं यत्
गीतं तदनुगं तदनुक्तमित्यर्थः तथा भावेन रत्नादिना रसेन शृङ्गारा-
दिना अनुविद्धं सुसङ्गतं यथा तथा नन्दतुः नृत्यं चक्रुः । सुष्ठुत्त-
गोतानुगमित्यत्र सुतन्त्रीगीतानुगमिति पाठे सुतन्त्र्या गीतेन अनुगम्
अनुगतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वाता इति । तत्र उत्सवे सद्यः तत्क्षणं वाताः वायवः
सौख्यकराः सुखसर्गा इति भावः सन्तः ववुः वहन्ति स्म, आशा
दिग्ः प्रसेदुः प्रसङ्गा निर्मला बभूवुः । हुतभुक् अग्निः विधूसः धूस-
मून्यः सन् दिदीपे प्रज्ज्वाळ । जलानि विमलानि निर्मलानि अभू-
वन् अन्तरीक्षम् आकाशं प्रससाद प्रसन्नमभूत् ॥ ३७ ॥

गम्भीरेति । गृहोद्भवाः ईश्वरगृहे वाद्यमाना इत्यर्थः दुन्दुभयः
तदास्त्ववाद्यभेदाः गम्भीरेण शङ्खध्वनिना मिश्रं यथा तथा उत्तैः
प्रणेदुः दध्वतुः । तथा व्योम्नि अन्तरीक्षे दिवौकसां देवानां विमान-
सङ्घाः देवयाननिचयाः पुष्पप्रचयान् विमुच्य अभिष्टब्धेत्यर्थः प्रससुः
विचेरुः । गृहोद्भवा इत्यत्र दिवि भ्रुवा इति पाठे दिवि स्वर्गे
भ्रुवाः यथायांः अन्वर्थनामानः दुम् दुमिति शब्दकारिण इति
भावः । विमुच्य पुष्पप्रचयानित्यत्र विमुञ्चतां पुष्पचयानिति पाठे
पुष्पचयान् विमुञ्चतां वर्षतां दिवौकसामित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवे सम्मदयाञ्चकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

ततः कुमारः सुमुदां निदानैः

स बाललीलाचरितैर्विचित्रैः ।

गिरीशगौर्योर्हृदयं जहार

मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥

महेश्वरः शैलसुता च हर्षात्

सतर्पमेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तानि मुखानि सूनो-

र्मनोहराणि क्रमशश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥

इत्यमिति । महेशाद्रिसुतयोः हरपार्वत्योः सुतस्य इत्थं जन्मोत्सवः एतत् अशेषं समग्रं चराचरं स्थावरजङ्गमं विश्वं जगत् सम्मदयाञ्चकार समानन्दयत् । परं केवलं तारकस्य असुरराजस्य श्रीः चकम्पे किल कम्पितवत्येव ॥ ३९ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स कुमारः सुमुदां शोभनानन्दानां निदानैः हेतुभूतैः विचित्रैः विविधैः बाललीलाचरितैः बाल्यक्रीडावृत्तानैः गिरीश गौर्योः हरपार्वत्योः हृदयं जहार आनन्दयामासेत्यर्थः । तथाहि हृद्या मनोहारिणी बालकेलिः बाल्यलीला किमु मुदे न ? आनन्दायन लोकेत्येति शेषः अपि तु सर्वस्यैव मुदे भवतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । सुमुदां निदानैरित्यत्र स मुदो निदानैरिति पाठे स कुमारः मुदः हर्षस्येत्यर्थः । स बाललीलाचरितैरित्यत्र स्वबाललीला ललितैरिति पाठे सस्य बाललीलाया ललितैश्चरितैरित्यर्थः ॥ ४० ॥

महेश्वर इति । महेश्वरः शैलसुता पार्वती च हर्षात् आनन्दात्

कचित् खलङ्गिः कचिदखलङ्गिः

कचित्प्रकम्पैः कचिदप्रकम्पैः ।

बालः स लीलाचलनप्रयोगै-

स्तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूस्रः ।

मुहुर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गगतस्ततान् ॥ ४३ ॥

गृह्णन्विषाणे हरवाहनस्य

सृशन्नुमाकेसरिणं सलीलम् ।

स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रं

कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

एकेन सुखेन स्वनोः पुत्रस्य अजातदन्तानि मनोहराणि सुखानि सततं
सदृशं गाढं यथा तथा क्रमशः चुचुस्व ॥ ४१ ॥

कचिदिति । स बालः शिशुः कचित् खलङ्गिः कचित् अखल-
ङ्गिः कचित् प्रकम्पैः कम्पनसहितैः कचित् अप्रकम्पैः कम्परहितैः
लीलया चलनप्रयोगैः सञ्चरणव्यापारैः तयोः पित्रोः मातापित्रोः
गौरीहरयोः मुदम् आनन्दं वर्धयति स्म । स लीलेख्य स लीलमिति
पाठे सलीलं सवितासमित्यर्थः । वर्धयति स्म पित्रोरित्यत्र कन्दल्या-
ञ्चकारेति पाठे कन्दल्याञ्चकार अवीष्टधटित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहेत्विति । अहेतुना अकारणेन हासेन क्षुरितः शोभितः
आननेन्दुः सुखचन्द्रः यस्य तथोक्तः गृहाङ्गणेषु गृहचतरेषु यत्
क्रीडनं तेन धूलिधूस्रः रेणुरूपित इत्यर्थः तथा मुदः पुनःपुनः
अलक्षितार्थम् असङ्गतार्थं किञ्चित् यत् किञ्चिदित्यर्थः वदन् अङ्गगतः
स बालकः तयोर्मातापित्रोः मुदम् आनन्दं ततान् विस्तारयामास
॥ ४३ ॥

गृह्णन्विषाणे । स बालः हरवाहनस्य दृषमस्य विषाणे गृह्णे गृह्णन्

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तत्यजीगणत्रात्ममुखं प्रसार्य ।

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्गः शैशवसौग्धमैशः ॥ ४५ ॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदान्त्रोऽङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।

दन्तानुपात्तं रभसी बभूव सुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥ ४६ ॥

शम्भोः शिरोऽन्तःसरितस्तरङ्गा-

न्विगाह्य गाढं शिशिरान्रसेन ।

आक्रमन् उमायाः केशरिणं सिंहं बाह्वनमिति शेषः सलीलं सृष्टुं
गृह्णन् तथा भृङ्गिणः स्तब्धतरुं अतिस्तब्धं शिखायं कर्षन् आच्छि-
पन् सन् प्रितोः गौरीगिरीशयोः प्रसदाय आनन्दाय बभूव । उमा-
केशरिणं सलीलमित्यत्र उमाकेशरिणः सटालोरिति पाठे उमाकेश-
रिणः सटालीः जटापङ्क्तौः सृष्टञ्जित्यनेन सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

एक इति । तस्य महेशस्य अङ्गः क्रोडस्यः द्वयस्यापत्यम् ऐशः
उरुतः शैशवेन सौग्धं सौन्दर्यं यस्मिन् तद् यथा तथा आत्मसुखम्
आत्मना सुखम् उरगच्छेति भावः प्रसार्य विस्तार्य महेशस्य कण्ठे
य उरगः भुजङ्गः कालारूप इति भावः तस्य दन्तपङ्क्तिम् एकः नव
द्वौ दश पञ्च सप्त अजीगणत् संख्यातवान् । आत्मसुखमित्यत्र मञ्जु
सुखमिति पाठे मञ्जु मनोहरं सुखं स्वमिति शेषः । शैशवसौग्ध-
मित्यत्र शैशवसुग्धमिति पाठे स एवार्थः ॥ ४५ ॥

कपर्दीति । कुमारः कपर्दिनः शिवस्य कण्ठान्ते गलदेशे यत्
कपालदाम नृकपालमाला, तस्य आननकोटरेषु सुखगह्वरेषु अङ्गुलिं
प्रवेश्य सुक्ताफलभ्रान्तिकरः सौक्तिकभ्रमवानित्यर्थः सन् दन्तान् कपाल-
स्यानिति भावः उपात्तुं गृहीतुं रभसी वेगवान् यत्नवानित्यर्थः
व्यय इति यावत् रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । बभूव सुक्ताफलभ्रान्ति-
कर इत्यत्र सुक्ताफलभ्रान्तिकरानिति पाठे सुक्ताफलभ्रान्तिकरान्
दन्तानित्यस्य विशेषणम् ॥ ४६ ॥

शम्भोरिति । स कुमारः शिशिरान् शीतलान् शम्भोः शिरो-

स जातजाद्यं निजपाणिपद्म-

मतापयङ्गालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥

किञ्चित्कलं भङ्गुरकन्धरस्य

नमज्जटाजूटधरस्य शम्भोः ।

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन

चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।

मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

ऽन्तःसरितः मूर्ध्नि स्थितनद्याः शिरश्चारिण्या गङ्गाया इत्यर्थः तरङ्गान्
रसेन आनन्देन गाढं यथा तथा विगाह्य जातं जाद्यं शैत्यं यस्य
तादृशं निजपाणिपद्मं भालविलोचनाग्नौ ललाटनेत्रानले व्यतापयत्
उष्णं चकार । स जातजाद्यमित्यत्र सञ्जातजाद्य इति पाठे सञ्जात-
जाद्यः शीतलदेह इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् कलं मधुरं यथा तथा भङ्गुरा
कन्धरा पीया यस्य तथोक्तस्य नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरतीति
धरः तस्य शम्भोर्हरस्य प्रलम्बमानं मुकुटभूतम् इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्रं
कौतुकेन चिरं चुचुम्बे किल । भङ्गुरकन्धरस्य नमज्जटाजूटधरस्येत्यत्र
भङ्गुरकण्ठे रस्य नमज्जटाजूटधरस्येति पाठे भङ्गुरे कण्ठे नमत् यत्
जटाजूटं तस्य धरः तस्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्थमिति । गिरिजागिरीशौ इत्थम् एवंप्रकारैरित्यर्थः मनोभि-
रामैः शिशोः शैशवकेलिवृत्तैः बाल्यलीलाचरितैः मनसः विनोदे एकः
अद्वितीयः यः रसः स्वाद् इत्यर्थः तत्र प्रसक्तौ सन्तौ कदाचित् दिवा-
निशं न अविदतां दिवारात्रं कुतो गतमिति न विज्ञातवन्नावित्यर्थः ।
मन इत्यत्र मुदेति पाठे मुदा हर्षेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविवेष्टितं
ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
अलभत परां बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभुर्यया ॥५०॥
इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कुमारोत्पत्तिर्नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरश्वैः क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं पत्नीव तृष्णातुरितः पयोदम् ॥१॥

इतीति । इति इत्थं बहुविधं ललितललितम् अतिमनोहरं
सान्द्रानन्दं मनोहरं बालक्रीडाया विचित्रम् अद्भुतं विवेष्टितं
विहारम् आचरत् विदधत् स कुमारः षष्ठे दिने परां महतीं बुद्धिं
प्रज्ञां नवं यौवनञ्च अलभत प्राप, यथा बुद्ध्या स विभुः समर्थः सन्
सकलं समग्रं शास्त्रं शस्त्रञ्च विवेद किल ज्ञातवानेव । बुद्धिसिन्धुत्वं
वृद्धिमिति पाठे वृद्धिम् अभ्युदयमित्यर्थः । विभुर्ययेत्यत्र विभोरपीति
पाठे विभोः पितृहरात् शास्त्रं शस्त्रमपीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इति एकादशः सर्गः ।

अथेति । अथ कुमारस्य विद्याशिञ्जानन्तरं क्रूरस्य असुरस्य
तारकस्य उपद्रवेण अत्याचारेण दुःखित आत्मा यस्य तथाभूतः

दृष्टारिसन्तासखिलीकृतात् कथञ्चिदभोदविहारमार्गात् ।
अवातताराभि गिरिं गिरीशगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

सङ्क्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य

मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

पिनाकिनोऽध्यालयमुच्चचाल

शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ॥ ३ ॥

पुलोन्नः तदाख्यस्य अतुरराजस्य पुत्री शची तस्या दयितः प्रियः देव-
राज इत्यर्थः तृष्णया पिपासया आतुरितः क्लिष्टः पत्नी पत्नी चातक
इत्यर्थः पयोदमिव मेघमिव अशेषैः समस्तैः त्रिदशैः देवैः सह अन्ध-
कारिं हरं प्रपेदे प्राप । पत्नीव तृष्णातुरित इत्यत्र तृष्णातुरचातक-
वदिति पाठे स एवार्थः । उपमाबङ्गारः । उपजातिवृत्तमस्मिन्
सर्गे ॥ १ ॥

दृष्टारोति । स इन्द्रः दृष्टात् अरेस्तारकात् यः सन्तासः तेन
खिलीकृतात् रुद्धीकृतात् अन्धोदानां मेघानां विहारः विचरणं तस्य
मार्गात् अन्तरीक्षादित्यर्थः गिरीशस्य गौर्यास्य पदन्यासेन विशुद्धं
पूतं गिरिं कैलासम् अभि कथञ्चित् अतिकष्टेन भयेनेति भावः
अवाततार अवारोह । दृष्टारिसन्तासखिलीकृतादित्यत्र दृष्टासु-
रत्वासखिलीकृतादिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

सङ्क्रन्दन इति । अथ अवतरणानन्तरं सङ्क्रन्दनः इन्द्रः सङ्क्रन्दनो
दुःखप्रवणस्तुरापाण्यमेघवाहन इत्यमरः । मातलये स्तूताय दत्तः
हस्तो येन तथाभूतः सन् मातलिहस्तमवलम्बमान इत्यर्थः मेघात्मनः
मेघरूपिणः स्यन्दनतः रथादित्यर्थः मेघवाहनत्वादिति भावः अवं-
तीर्य शुचौ यीप्से पिपासाकुलितः अन्धः जलं यथा पिनाकिनः
शिवस्य आलम्बम् उच्चचाल गतवान् । पिनाकिनोऽध्यालयमित्यत्र
पिनाकिरस्यालयमिति पाठे पिनाकिनः रथम् आलयमावासमित्यर्थः ।

इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
 आत्मानमप्येकमनेकधा स व्रजन्विभीरास्यदमाससाद ॥ ४ ॥
 विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
 स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्सीधाङ्गणद्वारमनङ्गशलोः ॥ ५ ॥
 ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
 प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

पिपासाकुलितो यथास्म इत्यत्र पिपासाकुलवज्जबोधनिति पाठे स
 एवार्थः । उपमाबह्वारः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । अथ अनन्तरं स इन्द्रः स्फटिकाद्रिभूमौ कैलास-
 तले इतस्ततः व्रजन् गच्छन् प्रतिविम्बभाजं प्राप्तप्रतिविम्बम् आत्मा-
 नम् एकमपि अनेकधा अनेकमित्यर्थः विलोकमानः पश्यन् सन् विभोः
 शङ्करस्य आस्यदम् आवासम् आससाद प्राप । इतस्ततोऽप्येतत्
 इतस्ततोऽपीति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

विचित्रेति । स इन्द्रः विचित्राणां नानाविधानां चञ्चुतां
 स्फुरतां मणीनां रत्नानां भङ्गिभिः रचनाभिः सङ्गः सञ्चयः यस्य
 तथोक्तं बह्वरत्नरचितमिति यावत् अतिचण्डम् अतिविकटं सौवर्णदण्डं
 हेमयष्टिं दधता नन्दिना अधिष्ठितम् अनङ्गशलोः हरस्य सौधाङ्गण-
 द्वारं हस्यचत्वरद्वारम् अध्यतिष्ठत् प्राप ॥ ५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य सद्यः
 तत्क्षणं कक्षे भुजाधस्तले आहितः निहितः हेमदण्डो येन तथाभूतः
 सन् सुगौरवेण सुसत्कारेण प्रतोषयामास प्रकर्षेण सन्तोषयामास
 स्वयं गत्वा ईश्वरस्य हरस्य शशंस निवेदयामास च । शशंस स्वय-
 मीश्वरस्येतत् सदो मण्डलमीश्वरस्येति पाठे सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य
 नीत्वेत्यर्थः ईश्वरस्य सदो मण्डलं गृह्यं गत्वा सुगौरवेण प्रतोषयामास
 देवराजागमननिवेदनेनेश्वरमिति शेषः ॥ ६ ॥

भ्रूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।

प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सदस्य ॥७॥

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गिरिष्ठैर्गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।

अधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥८॥

कपर्दमुद्वज्जमहीनमूर्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।

दधानमुच्चैस्तरमिवधातोः सुनेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

भ्रूसंज्ञयेति । अनेन जगतामीश्वरेण भ्रूसंज्ञया भ्रुवस्त्राजन-
सङ्केतेन कृता अभ्यनुज्ञा अनुमतिः सुरेन्द्रप्रवेशायेति भावः यस्य तथा-
भूतः नन्दी पुरोगः अग्रगामी सन् तं सुरेन्द्रं सुरैः देवैः समं सह
अस्य जगदीश्वरस्य सत् शोभनं सदनं गृहं प्रवेशयामास । भ्रूसंज्ञया-
नेनेत्यत्र तेनेति पाठान्तरम् । सदस्येत्यत्र हरस्येति पाठान्तरम् ॥७॥

स इति । स सहस्रनेत्रः इन्द्रः चण्डिभृङ्गिमुखैः गरिष्ठैः
महदुभिः विविधस्वरूपैः नानाविधरूपैः अनेकैर्गणैः सह रत्नमय्यां
संसदि सभायाम् अधिष्ठितम् आसीनं शिवम् आलुलोके ददर्श ।
रत्नमय्यामित्यत्र रत्नवत्यानिति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥

अथ त्रयोदशभिः शिवं विशिनष्टि कपर्देत्यादिभिः । उल्लसद्भिः
स्फुरद्भिः अहीनां भुजगानाम् इनाः स्वासिनः वास्तुकिप्रभृतयः
तेषां मूर्ध्नि शिरःसु यानि रत्नानि तेषाम् अंशुभिः किरणैः भासुरं
समुज्ज्वलम् उद्वज्जम् उत्क्षिप्तं संयतं कपर्दं जटाजूटं दधानं धारय-
न्तम् उच्चैस्तरम् अतिशयेन उन्नतम् । अतएव इद्धाः दीप्ता धातवः
गैरिकादयः यत्र तथाभूतं सुनेरुशृङ्गस्य कश्चिनाचलस्य समत्वं साह-
स्यम् आप्तं प्राप्तम् । कपर्दमुद्वज्जमहीनमूर्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भि-
रित्यत्र कपर्दमूर्ध्नि स्थितमहामूर्ध्नि रत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरिति पाठो
उल्लसद्भिः कपर्दस्य मूर्ध्नि शिरसि अग्रे इत्यर्थः । तिष्ठन्तीति
तथोक्तानां महाहीनां महानागानां मूर्ध्नि रत्नानाम् अंशुभिः भासुरं
समुज्ज्वलमिति शिवविशेषणम् ॥ ९ ॥

विभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।

गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥

गङ्गातरङ्गप्रतिबिम्बितैः स्वैर्बह्मभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्हिमद्योतितमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥

भालस्थले लोचनमेधमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।

युगान्तकालोचितहव्यवाहं मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥

विभ्राणमिति । उत्तुङ्गा प्रवृद्धास्तरङ्गमाला यस्यास्तथोक्तां जटाजूटतटं कपर्ददेशं भजन्तीं सञ्चरन्तीमित्यर्थः शरदभ्रशुभ्रैः शारदीयमेघधवलैः स्वफेनैः तस्य शिवस्य उत्सङ्गजुषं क्रोडस्थितां गौरीं सपत्नीमिति भावः हसन्तीमिव त्वं पत्युर्हृत्सङ्गवर्तिनी, अहन्तु शिरश्चारिणी अतस्त्वत्तोऽतिवक्त्रभाहं भर्तुरिति उपहसन्तीमिव गङ्गां विभ्राणं धारयन्तम् ॥ १० ॥

गङ्गेति । गङ्गायाः शिरश्चारिण्या इति भावः तरङ्गेषु प्रतिबिम्बितैः प्रतिफलितैः स्वैः निजावयवैः बह्मभवन्तं तथा तुषारगौरैः हिमशुभ्रैः चलद्भिः स्फुरद्भिः मरीचीनां मयूखानां प्रचयैः समूहैः हिमस्येव द्योतः दीप्तिः जातोऽस्येति तथोक्तं हिमवत् द्योतमानमित्यर्थः सुधांशुं चन्द्रं शिरसा उद्वहन्तम् । चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्हिमद्योतितमित्यत्र चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारैर्गौरैर्हिमद्योतिनमिति पाठे तुषारैः शीतैः गौरैर्धवलैः चलन्मरीचिप्रचयैः दिक्षु उद्योतिनं दीप्यमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भालस्थले इति । एधमानं वर्द्धमानं धाम तेजः यस्य तादृशम् अधरीभूते निर्जिते रवीन्दुसूच्यां चन्द्रमसौ एव नेत्रे जगत इति भावः येन तथोक्तं युगान्तकाले कल्याणसङ्कटे उचितः अभ्यस्तः निर्गलित इति भावः हव्यवाहः अग्निर्यस्मात् तथाविधं मीनध्वजस्य

स्ववद्वया कण्ठिकयेव नील-
 माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्याः ।
 नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या
 कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १३ ॥
 महार्हैरनाञ्चितयोरुदारं
 स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।
 कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्या-
 मुपासितं कुण्डलयोश्छलेन ॥ १४ ॥
 कालार्दितानां त्रिदशासुराणां
 चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।

कामस्य लोपणं दहनं लोचनं तृतीयमिति भावः आदधानं धारयन्तम्
 ॥ १२ ॥

स्ववद्वयेति । गौर्याः कुतुकेन इच्छयेत्यर्थः स्नेह आत्मना वद्वया
 परिहितया नीलमाणिक्यमय्या कण्ठिकयेव कण्ठाभरणेनैव नीलस्य
 कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या विकसन्त्या सङ्ख्या कान्त्या सुविराजमानम् ।
 स्ववद्वयेत्यत्र स्ववद्वया इति गौर्या इत्यत्र गौर्येति पाठे गौर्यां कर्त्यां
 स्ववद्वया सुष्ठु परिहितया गणे निहितयेति यावदित्यर्थः । सुवि-
 राजमानमित्यत्र च विराजमानमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

महार्हेति । महार्हैरनैः सहामूल्यमणिभिः अञ्चितयोः उदु-
 भासितयोः स्फुरत् प्रभामण्डलं ययोस्तादृशयोः कुण्डलयोः कर्णा-
 लङ्कारविशेषयोश्छलेन कर्णयोः स्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्र-
 सूर्याभ्यां समन्तात् उपासितं सेवितम् । उदारं महान्तम् । उदारं
 स्फुरत् प्रभामण्डलयोरित्यत्र उदारस्फुरत् प्रभामण्डलयोरिति पाठे
 उदारं यथा तथा स्फुरत् प्रभामण्डलयोरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कालार्दितानामिति । कालेन अर्दितानां निहतानां त्रिदशा-

महम्महेभाजिनमुद्गताम्-

प्रालेयशैलश्रियमुद्गन्तम् ॥ १५ ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।
नरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

सुराणां देवदैत्यानां चितारजोभिः चिताभस्त्राभिः परिपाण्डुराणि
श्वेतीकृतानि अङ्गानि यस्य तथोक्तं सहत् वृहत् सहेभस्य गजासुरस्य
अजिनं चर्म उद्गन्तं दधानम् अतएव उद्गन्तम् उदितम् अम्भं मेघः
यत्न तथाभूतः यः प्रालेयशैलः हिमाद्रिः तस्येव श्रीः शोभा यस्य
तादृशम् ॥ १५ ॥

पाणीति । पाणौ स्थितं ब्रह्मकपालं ब्रह्मणः कपालमेव पात्रं
यस्य तथोक्तं पुरा किल ब्रह्मणः कन्यायां जातासुरागस्य विरूपं
चेष्टितमालोक्य भगवान् शङ्करस्तस्य पञ्चानां सुखानामेकं चिच्छेद ।
ततस्तच्छिरस्तस्य हस्ते लग्नमासीत् ब्रह्महत्या च तं देवसंभावत् । स
तु देवः कथञ्चिदपि ब्रह्महत्यामतिक्रमितमशक्नुवन् त्रिभुवनं वभ्राम ।
ततो भगवतो नारायणस्य परामर्शेन वाराणसीं जगाम, ब्रह्महत्या तु
वाराणसीं गन्तुं नाशकत् । हस्तलग्नं शिरश्च तदानीं हस्तात्
पपात । ततः प्रभृति तत् ब्रह्मकपालं स्वायत्तं जातम् । तेन च
भगवान् हरो भिक्षालकरोत् । तच्च तस्य भिक्षापात्रत्वेन प्रसिद्ध-
मासीदिति पौराणिकी कथात्वालुसम्भेदा । वैकुण्ठभाजापि विष्णुनापि
का कथा अन्यैर्देवैरिति अपिशब्दार्थः । निषेव्यमाणम् आराध्यमा-
नम् । नराणाम् अस्थिखण्डान्येव आभरणानि यस्य तथाभूतम् ।
रणे संयामे यः अन्तः अवसानं निधनमित्यर्थः वीराणामिति भावः
तस्य मूलं साधनमित्यर्थः उच्चैः सहत् त्रिशूलं कलयन्तं धारयन्तम् ।
वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणमित्यत्र वैकुण्ठकङ्कालकरालकायमिति पाठे
वैकुण्ठस्य नारायणस्य कङ्कालेन अस्त्रा करालः भीषणः कायो देहः
यस्य तथाभूतं सर्वसंहारकत्वात्तस्येति भावः । नरास्थि खण्डाभरण-

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
 उन्नीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधाभरौघाप्तवल्ग्वसंज्ञाम् ॥ १७ ॥
 सलीलमङ्गस्थितया गिरीन्द्रपुत्र्या नवाष्टापदवक्त्रिभासा ।
 विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
 दृप्तान्वकप्राणहरं पिनाकं महासुरस्त्रीविधवत्वहेतुम् ।

मित्यत्र सुरास्थिकण्ठाभरणं सुराणां देवानाम् अस्थीन्येव कण्ठाभर-
 णानि गलमाल्यानीत्यर्थः यस्य तथाभूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरातनीमिति । मुकुटं शिरोभूषणभूतं यदिन्दुश्चक्रः तस्मात्
 वर्षन् गलन् यः सुधाभराणाम् अमृततृचयानाम् ओषः प्रवाहः तस्मिन्
 व्याप्तवेन सन्तरणेन तत्सङ्गेनेत्यर्थः लब्धा संज्ञा चैतन्यं यया तथोक्ताम्
 अतएव पुनः आश्वसन्तीम् उज्जीवन्तीं ततश्च उच्चैर्गीतः वेदो यया
 तथाभूतां पुरातनीं पूर्वकालीनां ब्रह्मकपालानां मालां स्रजं युगे युगे
 बहूनां ब्रह्मणां संहारकत्वादिति भावः कण्ठे उद्वहन्तं धारयन्तम् ।
 उद्गीतवेदमित्यत्र उद्गीर्णवेदामिति पाठे स एवार्थः । मुकुटेन्दु-
 वर्षत् सुधाभरौघाप्तवल्ग्वसंज्ञामित्यत्र मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघसंज्ञावनलव-
 संज्ञामिति पाठे मुकुटेन्दोः वर्षन् यः सुधौघः अमृततृचयः तस्य संज्ञा-
 वनेन सङ्गेन लव्संज्ञामित्यर्थः ॥ १७ ॥

सलीलमिति । सलीलं सविलासं यथा तथा अङ्गस्थितया
 उत्सङ्गवर्त्तिन्या नवा या अष्टापदवक्त्रिः स्वर्णलता तस्या इव भाः
 कान्तिर्यस्या स्तादृश्या गिरीन्द्रपुत्र्या गौर्यां परिस्फुरन्त्या परितः
 विकसन्त्या अचिररोचिषा विद्युता शरदभ्रखण्डमिव शारदं मेघमिव
 विराजमानम् । नवाष्टापदवक्त्रिभासेत्यत्र नवाष्टापदवल्ग्वभासेतिपाठे
 नूतनकाञ्चनसमकान्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

दृप्तेति । दृप्तः यः अन्धकः तदाख्योऽसुरः तस्य प्राणहरं
 प्राणनाशनं महासुराणां याः स्त्रियः तासां विगता घवाः पतयः
 यासां तासां भावः विधवात्वं वैधव्यमित्यर्थः तस्य हेतुं साधनम्

करेण गृह्णन्तमगृह्णन्त्यैः पुरास्मरप्लोषणकैलिकारम् ॥ १९ ॥

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचितम् ।

अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्दीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥

शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।

नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥

अन्यैः अगृह्णन्तं यहीतुमशक्यं पिनाकं स्वं धनुः करेण गृह्णन्तं
तथा पुरा पूर्वं स्मरस्य कामस्य प्लोषणं दहनमेव कैलिः क्रीडा तं
करोतीति तथोक्तं कामनिस्तूदनमित्यर्थः । महासुरस्त्रीविधवात्व-
हेतुमिति पाठे तथैवार्थः । अगृह्णन्त्यैरित्यत्रासङ्गमूलमिति पाठे
असङ्गं केनापि सोढुमशक्यं मूलं यस्य तथाभूतमित्यर्थः । पुरास्मर-
प्लोषणं कैलिकारमित्यत्र पुरास्मरप्लोषणं कैलिकारमिति पाठे पुरास्म-
राणां त्विपुरवासिनामसुराणां प्लोषणकैलिकारं दहनकैलिकार-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

भद्रासनमिति । काञ्चनं सौवर्ण्यं पादपीठं यस्य तथोक्तं महार्ह-
र्हाणां महामूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिभिः रचनाभिः चित्रं
विवित्ररूपं भद्रं शुभभासनम् अधिष्ठितं तथा चन्द्रमरीचिगौरैः
चन्द्रकिरणधवलैः चमरैः वालव्यजनैः गणाभ्याम् उभयपार्श्वयोः
स्थिताभ्यामिति भावः उद्दीज्यमानं सेव्यमानमिति भावः ॥ २० ॥

शस्त्रास्त्रेति । शस्त्रास्त्रयोर्विद्यानाम् अभ्यसने शिक्षायाम्
एका केवला आसक्तिरनुरागो यस्य तथाभूते अनवरतं शस्त्रविद्यां
अस्त्रविद्याञ्च अभ्यस्यतीत्यर्थः सविस्मयैः असम्भवमेतत् षड्दीनजात-
स्वार्भकस्येति चमत्कृतैरित्यर्थः गणैः प्रमथवर्गैः एव्य उभेत्य सुदृष्टे
सुनिरीक्षिते तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन तदधिष्ठात्रेति भावः
नीराज्यमाने दीपमालया सेव्यमाने इति यावत् कुमारे सानन्दं
यथा तथा निर्दिष्टे निहिते दृशौ नेत्रे येन तादृशं सादरं कुमारं

तथाविधं शैलसुताधिनाथं
 पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
 आसीत् क्षणं क्षोभपरो नु कस्य
 मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि ॥ २२ ॥
 विकस्वराभोजवनश्रिया तं
 दृशां सहस्रेण निरीक्ष्यमाणः ।
 रोमालिभिः स्वर्गपतिर्वभासे
 पुष्पोत्कराकीर्णं इवाम्बुशाखी ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत् कृतार्थोऽतितरां महेश्वरः ।

पश्यन्तमित्यर्थः । नीराज्यमाने स्फटिकाचलेनेत्यत्र संवीक्ष्यमानेऽस्विकयाञ्चलेनेति पाठे अस्विकया गौर्यां अञ्चलेन वसनप्रान्तेन संवीक्ष्यमाने वायुसञ्चालनेन सस्यक् सेव्यमाने इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तथाविधमिति । पुलोमपुत्रीदयितः शचीपतिः तथाविधं पूर्वोक्तप्रकारं शैलसुताधिनाथं पार्वतीनाथं निरीक्ष्य क्षणं क्षोभपरः सम्भ्रान्तचित्त इत्यर्थः आसीत् तथाहि तु भोः धाम्नां तेजसां धाम्नि निक्षये कस्य जनस्य मनः न हि क्षुभ्यति ? न क्षोभं गच्छति ? अपि तु सर्वस्यैव मनः क्षोभः जायते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विकस्वरेति । स्वर्गपतिरिन्द्रः विकस्वरं प्रफुल्लं यत् अम्बोजवनं पद्मवनं तस्यैव श्रौर्यस्य तथाभूतेन दृशां चक्षुषां सहस्रेण तम् ईश्वरं निरीक्ष्यमाणः पश्यन् पुष्पाणाम् उत्करेण समूहेन आकीर्णः आम्बुशाखीव रमालतरुविव रोमावलिभिः रोमाञ्चैः उपलक्षितः सन् बभासे शुशुभे । रोमालिभिः स्वर्गपतिर्वभासे इत्यत्र सर्वाङ्गनेत्रोद्युधतिर्वभासे इति पाठे सर्वेषु अङ्गेषु नेत्राणि यस्य तथाविधो द्युपतिः दिवस्यतिरिन्द्र इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दृष्टेति । महेश्वरः दृशां चक्षुषां सहस्रेण महेशं दृष्ट्वा अतितरां

सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपमिव प्रियाकोपकरं विवेद ॥२४॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरन्दरः प्रेक्ष्य धृतास्तशस्त्रम् ।

महेश्वरोपान्तिकवर्त्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥२५॥

श्रीनीलकण्ठ ! द्युपतिः पुरोऽस्ति

त्वयि प्रणामावसरं प्रतीच्छन् ।

सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र !

दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश ! ॥ २६ ॥

अतिशयेन कतार्थः अभूत् अथो महेशदर्शनानन्तरं सर्वेषु अङ्गेषु
जातम् उद्भूतं विरूपमिव विरुद्धरूपमिव अतएव प्रियायाः शय्याः
कोपकरं स्नानजनकं तत् रोमहर्षणमिति शेषः विवेद जज्ञे । सप्ततो-
सम्बन्धात् रोमाञ्चोऽयमिति शङ्काकलितत्वादिति भावः । कतार्थोऽ-
तितरं महेश्च इत्यत्र कतार्थः खलु तेन शक्रः इति पाठे शक्र इन्द्रः
तेन दृशां सहस्रेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं पुरन्दर इन्द्रः कनकाद्रिसारं सुमेरु-
गिरितुल्यवत्तं धृतानि शिखितानि अस्त्राणि शस्त्राणि च येन तादृशं
कुमारं महेश्वरस्य उपान्तिके समीपे वर्त्तमानं प्रेक्ष्य अवलोक्य मनसा
शत्रोस्त्वारकस्य जयाशां जेष्यामि शत्रुमित्येवं रूपां प्रत्याशां बबन्ध
धृतवान् ॥ २५ ॥

अथ युग्मेन देव मनुजूलयन्नाह श्रीति । हे श्रीनीलकण्ठ !
द्युपतिः देवराजः त्वयि प्रणामस्य अवसरं समयं प्रतीच्छन् प्राप्तु-
मिच्छन्नित्यर्थः पुरः अग्रतः अस्ति तिष्ठति हे त्रिनेत्र ! हे महेश !
अत्र सहस्रनेत्रे इन्द्रे दृष्ट्वा दर्शनदानेनेत्यर्थः प्रसादप्रगुणः प्रसादप्र-
वणः प्रसन्न इत्यर्थः भव । प्रणामावसरं प्रतीच्छन्नित्यत्र प्रणामावस-
रञ्च पृच्छन्निति पाठान्तरम् । प्रसादप्रगुण इत्यत्र प्रसादप्रवण इति
पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

इति प्रवद्वञ्जलिरेत्य नन्दी

निधाय कक्षामभि हेमवेतम् ।

प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णु-

रथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥

पुरा सुरेन्द्रं सुरसङ्घसेव्यं

त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।

प्रीत्या सुधासारनिधारिणेव

ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।

स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

इतीति । अथ नन्दी हेमवेतं स्वर्णदण्डं कक्षाम् अभि-
प्रकोष्ठे निधाय प्रकर्षेण वद्धः कृतः अञ्जलिः येन तथाभूतः पुरतः
एव आगत्य प्रसादपात्रं भविष्णुः सन् स्मरारातिं हरम् इति उक्त-
प्रकारां वाचम् उवाच ॥ २७ ॥

पुरेति । ततः नान्दिवाक्यानन्तरं त्रिलोकसेव्यः त्रिभुवनवन्द्यः
त्रिपुरासुरारिः शम्भुः प्रीत्या स्नेहेन सुधानाम् आसारः धारासम्पातः
धारासम्पात आसार इत्यमरः । तं निधारयति वर्धतीति तथोक्ते-
नेव विलोकनेन दर्शनेन सुरसङ्घसेव्यं सुरष्टन्द वन्दनीयं सुरेन्द्रं पुरा
प्राक् अनुजग्राह प्रथमं दृष्टिदानेनानुगृहीतवानित्यर्थः । पुरा सुरेन्द्र-
मित्यत्र सुदा सुरारिमिति पाठे सुदा चर्षेण असुराणाम् अरिं शत्रु-
मिन्द्रमित्यर्थः । त्रिलोकसेव्य इत्यत्र त्रैलोक्यसेव्य इति पाठान्तरम् ।
सुधासारनिधारिणेत्यत्र सुधासारविसारिण्येवेति पाठे तथैवार्थः ॥ २८ ॥

किरीटेति । स्वर्गैकवन्द्यो देवः शचीपतिः जगतामेकवन्द्यं तं
देवदेवम् आनमितेन अतएव किरीटस्य सुकुटस्य कोटिभ्यः अपेभ्यः
च्युताः पतिताः पारिजातस्य पुष्पोत्कराः कुसुमचया यस्य तादृशेन

अनेकलोकैकनमस्त्रियार्हं
 महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।
 भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः
 पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ २० ॥
 सुभक्तिभाजामधि पादपीठं
 प्रान्तक्षितिं नञ्जतरैः शिरोभिः ।
 ततः प्रणमः पुरतो गणानां
 गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ २१ ॥
 गणोपनीति प्रभुणीपदिष्टे
 नृपासने हेममये पुरस्तात् ।

भूमीं शिरसां प्रणमाम । किरोटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणेत्यत्र
 किरोटकोटिच्युतपारिजातपुष्पेण भक्त्येति पाठान्तरम् । जग-
 देकवन्द्यमित्यत्र जगदेकदेवमिति पाठान्तरम् । तं देवदेवं प्रणमाम
 देव इत्यत्र नमाम देवः सहस्रनेत्र इति पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

अनेकेति । स त्रिदशानां देवानामीश्वरः अनेकलोकानां सर्व-
 जगतामेक नमस्त्रियार्हम् एकवन्द्यं तं महेश्वरं भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थ-
 तायाः मनोरथसिद्धेः परमं पवित्रं पात्रभाजनं बभूव ॥ २० ॥

सुभक्त्येति । ततः इन्द्रप्रणामानन्तरं सुभक्तिभाजाम् अतिभक्ति-
 मतां सुराणां गणाः गणानां प्रमथानां पुरतः अत्यतः पादपीठस्य
 चरणासनस्य प्रान्तक्षितिम् अन्तिकभूमिम् अधिकृत्येत्यर्थः नञ्जतरैः
 अतिशयेनावन्तैः शिरोभिः क्रमतः यथाक्रमं पुरारिं गच्छुं प्रणमः
 प्रणतवन्तः ॥ २१ ॥

गणोपनीते इति । सुरेन्द्रः प्रभुणा हरेण उपदिष्टे निर्दिष्टे
 गणोपनीते प्रमथानीते हेममये सौवर्णे नृपासने पुरस्तात् प्रभुसमक्ष-
 मित्यर्थः उपविश्य प्रसदं प्रकटम् आनन्दं प्राप, हि तथाहि प्रभु-

प्रापोपविश्य प्रमदं सुरेन्द्रः
 प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥
 क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन
 सम्भाविताः सस्मितमीश्वरेण ।
 उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता
 दृगोचरे तस्य सुराः-समग्राः ॥ ३३ ॥
 अथाह देवी बलवैरिमुख्यान्
 गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेताः ।
 कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्
 ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥

प्रसादः कस्य जनस्य मुदे आनन्दाय न ? सर्वस्यैवानन्दाय भवतीत्यर्थः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासालङ्कारः । प्रभुणोप-
 दिष्टे इत्यत्र प्रभुणोपदिष्ट इति पाठे प्रभुणा हरेण उपदिष्टः इतो
 निषीदेति दत्ताभ्युद्यत इत्यर्थः । नृपासने इत्यत्र शुभासने इति
 पाठान्तरम् । प्रसदमित्यत्र प्रसदमिति पाठे तथैवार्थः ॥ ३२ ॥

क्रमेणेति । अन्येऽपि समग्राः सुराः ईश्वरेण सस्मितं विलोक-
 नेन सम्भाविताः सस्मानिताः अतएव तोषविशेषं हर्षातिशयमाप्ताः
 सन्तः क्रमेण तस्य ईश्वरस्य दृगोचरे समक्षमित्यर्थः उपाविशन् ।
 सुराः समग्रा इत्यत्र पुरः समेता इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

अथाहेति । अथ सर्वेषालुपवेशनानन्तरं देवः शङ्करः बलवैरी
 बलासुरशत्रुरिन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तान् गीर्वाणवर्गान् देवगणान्
 कृताञ्जलीकान् असुरैरभिभूतान् निर्जितान् अतएव ध्वस्ता विलुप्ता
 श्रोः येषां तथाभूतान् तथा श्रान्तानि क्लान्तानि विप्रस्थानीत्यर्थः
 सुखानि येषां तथाविधान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा करुणया रूपया आर्द्रं चेतः
 यस्य तथाभूतः सन् आह अब्रवीत् । गीर्वाणवर्गानित्यत्र गीर्वाण-

अहो वतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो ! वीरवरायुधानाम् ।
हिमोदविन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३५॥
स्वर्गौकसः ! स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।
चिह्नं चिरोढं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥३६॥

सुखानिति पाठे गोर्वाणसुखान् देवश्रेष्ठानित्यर्थः । असुराभिभूतान्
ध्वस्तश्रियः श्रान्तसुखानित्यत्र असुरैर्विधूतान् ध्वस्तप्रियाण् शीर्णसुखा-
निति पाठे असुरैः तारकादिभिः विधूतान् भ्रंशितान् । ध्वस्तानि
विनष्टानि प्रियाणि स्रच्छन्दविचारादीनि येषां तान् । शीर्णानि
जीर्णानि सुखानि येषां तथोक्तान् इति पर्यवसानम् ॥ ३४ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यम् । हे दिवौकसः देवाः !
वीरैर्विद्यन्ते कास्यन्ते इति वीरवराणि वीरैः स्मृह्णीयानीत्यर्थः
आयुधानि अस्त्राणि वज्रादीनीति यावत् येषां तादृशानाम् अतएव
अनन्तपराक्रमाण्याम् असीमसामर्थ्यानां वः युष्माकं सुखानि हिमोद-
विन्दुभिः शिशिरवारिविन्दुभिः ग्लपितस्य ग्लानिं नीतस्य पद्मस्य
दैन्यं दौर्गत्यं किं कथं दधते धारयन्ति ? वत खेदे एवंपापान् युष्मान्
दृष्ट्वा खेदं गतोऽस्मीति भावः ॥ ३५ ॥

स्वर्गौकस इति । हे स्वर्गौकसः स्वर्गवासिनः ! स्वपुण्यराशौ
निजपुण्यपुञ्जे सुमहत्तमेऽपि समधिकेऽपि अक्षयेऽपीत्यर्थः सति किं
कथं स्वर्गात् परिच्युताः भ्रष्टाः ? यूयमिति शेषः तु किन्तु एते यूयं
निजाधिपत्यस्य स्वपदस्य चिरोढं चिरगृहीतं चिह्नं क्लृप्तचामरादिकं
न परित्यजध्वं न परित्यजथ । चिह्नधारणेऽपि कथं पदभ्रंश इति
भावः । न तु इत्यत्र वतेति पाठे एते यूयं चिरोढं निजाधिपत्यस्य
चिह्नं परित्यजध्वं परित्यक्तवन्त इत्यर्थः अतीति लोटप्रयोग आत्मने-
पदञ्च महाकविप्रयोगात् सोढव्यं वत खेदे एतद्दर्शनेन खेदमनुभवा-
मीति भावः ॥ ३६ ॥

दिवौकसो ! देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।

यूयं कुतः कारणतश्चरध्वं महीतले मानभृतो महान्तः ॥ ३७ ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तदैवतं धाम निकामरम्यम् ।

कस्मादकस्मान्निरगाद्भवद्गश्चिरार्जितं पुण्यमिवापचारात् ॥ ३८ ॥

दिवौकसो ! वो हृदयस्य कस्मात्

तथाविधं धैर्यमहार्थमार्याः ! ।

अगादगाधस्य जलाशयस्य

ग्रीष्मातितापादिवशादिवान्धः ॥ ३९ ॥

सुराः ! सुराधीशपुरःसराणां

समीयुषां वः सममातुराणाम् ।

दिवौकस इति । हे दिवौकसः ! कुतः कारणतः कस्मात् हेतोः
मानभृतः मानवन्तः महान्तः यूयं देवगृहं विहाय परित्यज्य मनुष्य-
साधारणताम् अवाप्ताः सन्तः महीतले चरध्वं चरथ ? ॥ ३७ ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमिति । अन्येषां साधारणं सत्सिद्धं न
भवतीत्यनन्यसाधारणसिद्धं निकामरम्यम् अतिमनोहरं तत् उच्चैरुन्नतं
चिरार्जितं दैवतं देवसम्बन्धि धाम स्थानं अपचारात् पापानुष्ठानात्
पुण्यमिव भवदुभयः कस्मात् अकस्मात् सहसा निरगात् भ्रष्टमित्यर्थः
॥ ३८ ॥

दिवौकस इति । हे आर्या मान्या दिवौकसः ! वो युष्माकं
तथाविधं अलोकसामान्यमिति यावत् अहार्थं हृदयस्य धैर्यम्
अगाधस्य अतलसर्गस्य जलाशयस्य ग्रीष्मस्य अतितापादिवशात् अन्ध-
द्भ्रजलमिव कस्मात् अगात् विनष्टम् ? ॥ ३९ ॥

सुरा इति । हे सुराः ! सुराधीशः देवराजः पुरःसरो वेषां तथो-
क्तानाम् अजय्यानामाति भावः समं युगवत् समीयुषां समागतानां

तद्ब्रूत लोकत्रयजित्वरात् किं

महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य निषेद्धुमेकोऽहमलंभविष्णुः ।

दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ४१

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।

सान्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥ ४२ ॥

ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद् लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥ ४३ ॥

आह्वराणां विक्लवानां वः युष्माकं लोकत्रयस्य त्रिभुवनस्य जित्वरात्
जेतुः महासुरात् तारकतः तारकात् विरुद्धं विरोधः किं ? तत् ब्रूत
कथयत ॥ ४० ॥

पराभवमिति । एकः केवलः अहं तस्य महासुरस्य पराभवं
निषेद्धुं निवारयितुम् अलं भविष्णुः समर्थो भवामि । तथाहि महा-
म्बुदात् महासेधात् अन्यः अपरो जनः वनानां दावानलेन यः प्लोषः
दाहः स एव विपत्तिः आपद् तां हरते किम् ? हर्तुं शक्नोति
किम् ? नैवेत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः तदुक्तं प्रतिवस्तूपमा सा
स्याद् वाक्ययोगस्य सास्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दि-
श्यते पृथगिति । महाम्बुदात् किं हरते वनानामित्यत्वारण्यस्य
हर्तुं जलदात् प्रभुः किमिति पाठे जलदात् सेधादन्यः अरण्यस्य
दावानलप्लोषविपत्तिं हर्तुं प्रभुः समर्थः किम् ? नैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इतीति । मन्मथमर्दनेन कामशासनेन हरेण इति दैरिते
कथिते सति सुरेन्द्रप्रमुखाः सुराः आश्वसन्तः आश्वासं लभमाना इत्यर्थः
सान्द्रैः निविडैः प्रमोदाश्रुभिः हर्षवाष्पैस्तरङ्गितेषु आश्रुतेषु मुखेषु
सत्वरं सद्यः श्रियं शोभाम् उल्लासमित्यर्थः दधुः धृतवन्तः ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां

ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।

भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्सर्वज्ञ सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥

दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।

तदीशतामाप्तवता निरस्ता वयं दिवोऽमी वद किं न वेत्सि

॥ ४५ ॥

विरामे अवसाने लब्धे प्राप्ते अवसरे सुरेन्द्रः जगाद उक्तवान् । युक्त-
ञ्चैतदित्याह अवसरे समये प्रयुक्ताः उक्ता वाचः फलाविष्टः फलपूर्णः
यः सहोदयः तस्मै ध्रुवं निश्चितं भवन्ति । फलं साधयन्ति खल्वि-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

ज्ञानप्रदीपेनेति । हे सर्वज्ञ सर्वान्तर्यामिन् ! यत् किञ्चित् वस्तु
भूतम् अतीतं भवत् वर्तमानं भावि भविष्यच्च, तत् सर्वं तमोपहेन
मोहान्धकारध्वंसिना अविनश्वरेण अक्षयेण अस्खलिता अक्षीणा
प्रभा यस्य तादृशेन ज्ञानप्रदीपेन तत्त्वज्ञानरूपालोकेन तव गोचरं
विदितम् ॥ ४४ ॥

दुर्वारैरेति । दुर्वारेण निवारयितुमशक्येन दोष्णोर्वाहोरुद्यमेन
बलविक्रमेणेत्यर्थः दुःसहः दुर्धर्षः तेन ईशतां त्रिलोकाधिपत्यम् आप्त-
वता प्राप्तेन अतएव अमराणां देवानां घस्मरेण भक्तकेण जेत्येति
भावः तारकेण अमी वयं दिवोऽपि स्वर्गादपि यत् निरस्ता निरा-
कृताः, तत् किं न वेत्सि न जानासि वद आप्तु जानास्वेव सर्वज्ञ-
त्वादिति भावः । दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेनेत्यत्र दुर्वारदोर्दुर्मदुःसहे-
नेति पाठे दुर्वारः यः दोष्णो दुष्टो मदः तेजः तेन दुःसहः तेन ।
तदीशतामाप्तवतेत्यत्र तदीश नत्वात्मपदादिति पाठे वदेत्यत्र वतेति च
पाठे ननु सम्बोधने, ननु ईश ! अमी वयम् आत्मपदात् यत् निरस्ताः
तत् किं न वेत्सि ? तव सर्वज्ञतया एतद् ज्ञाने अस्मदुपेक्ष्यं खेद-
करमिति भावः ॥ ४५ ॥

विधेरमोघं स वरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।

सुरानशेषानहकप्रमुख्यान् दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥४६॥

स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।

सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुरः स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥४७॥

अहो ततोऽनन्तरमद्ययावत् सुदुःसहां तस्य पराभवार्त्तिम् ।

विप्रेहिरे हन्त हृदन्तशल्यमाज्ञानिवेशं त्रिदिवौकसोमी ॥४८॥

विधेरिति । स तारकः विधेः ब्रह्मणः सकाशात् अमोघम्
अव्यर्थं वरप्रसादं प्रसन्नतया दत्तं वरमित्यर्थः आसाद्य प्राप्य सद्यः तत्
क्षयं जगतां जिगीषुः जयाभिलाषी तथा दोष्णोर्वाङ्मोर्दण्डेन प्रतापेण
चण्डः अतितीक्ष्णः सन् अहं प्रमुख्यः प्रधानं वेषां तथोक्तान् अहक-
प्रमुख्यान् अशेषान् सर्वान् सुरान् तृणाय मनुते गणयति । स वर-
प्रसादमित्यत्र सुवरप्रसादमिति पाठे सुवरप्रसादं शोभनं वरप्रसादमि-
त्यर्थः । सुरानशेषानहकप्रमुख्यान् दोर्दण्डचण्ड इत्यत्र सुरान् स
जम्भारिमुखान् प्रचण्डदोर्दण्डचण्ड इति पाठान्तरम् अर्थस्तु सुगम
एव ॥ ४६ ॥

स्तुत्येति । पुरा पूर्वम् अस्माभिः स्तुत्या उपासितेन आराधितेन
पितामहेन नः अस्माकम् इति निरूपितं निर्वृत्तरितं किं तदित्याह
सेनापतिरिति स्मरारातेः हरस्य सुतः संयति संधामे सेनापतिः सन्
एतम् दैत्यं तारकं पुरा निहन्ति हनिष्यतीत्यर्थः निकटागामिके
पुरेत्वमरः पुरा योगे भविष्यदर्थे लट्प्रयोगः ॥ ४७ ॥

अहो इति । अहो अव्यर्थं ततोऽनन्तरं ततः प्रभृति ब्रह्मणो
वरदानादारभ्येति यावत् अद्य यावत् एतत्कालपर्यन्तम् अमी त्रि-
दिवौकसः देवाः तस्य तारकस्य सुदुःसहां पराभवार्त्तिं पराजयपीडं
तथा हृदन्तशल्यं हृदवान्तःशल्यरूपमित्यर्थः आज्ञानिवेशम् आज्ञादानं
विप्रेहिरे सोढवन्तः । हन्तेति खेदस्त्रचकम् एतत् तत्पीडनमतिखेद-
करमिति भावः ॥ ४८ ॥

निदाघधामक्लमविकृतवानां नवीनमम्भोदमिवौषधीनमम् ।
 सुनन्दनं नन्दनमात्मनो नः सेनाम्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ॥४८॥
 त्वै लोकोत्पलक्ष्मीहृदयैकशब्दं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
 अस्माकमेषां पुरतो भवन् सन् दुःखापहारं युधि यो विधत्ते
 ॥ ५० ॥

महाहवे नाथ ! तवास्य सूनीः शस्त्रैः शितैः कृतशिरोधराणाम् ।
 महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥५१॥
 महारणक्षीणिपशूपहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।

निदानेति । हे देव ! निदाघम् उष्णं धाम यस्य तस्य निदाघ-
 धाम्नः स्वर्यस्य क्लमेन तापेन विकृतवानां क्लान्तानां शुष्काणामिति
 यावत् औषधीनां लताविशेषाणाम् औषध्यः फलपाकान्ता वज्रपुष्प-
 फलोपगा इति मनुः । नवीनम् अम्भोदमिव नः अस्माकं तापनि-
 वृत्तये इति भावः आत्मनः स्वस्य सुनन्दनम् एतं नन्दनं कुमारं त्वं स्वयं
 सेनाम्यं सेनापतिम् आदिश आज्ञापय ॥ ४८ ॥

त्वै लोकोति । यः कुमारः एषामस्माकं पुरतः युधि अग्रगामी
 भवन् सेनापतिः भवन् सन्नित्यर्थः त्वै लोकोत्पलक्ष्म्याः हृदयस्य एक-
 मद्वितीयं शब्दं शब्दभूतं तं महासुरं समूलं यथा तथा उत्खाय
 उन्मूल्य दुःखापहारं तापशान्तिं विधत्ते करोति अविलम्बमेव विधा-
 स्यतीति वर्त्तमानसामीप्ये लट्प्रयोगः । एतं नन्दनमिति पूर्वेणा-
 न्वयः । भवन् सन्नित्यत्र भविष्युरिति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

महाहवे इति । हे नाथ ! महाहवं महारणे अस्य तव
 सूनीः पुत्रस्य शितैः तीक्ष्णैः शस्त्रैः कृतशिरोधराणां क्षिप्तमोवाणां
 महासुराणां रमणीविलापैः एता दश दिशः मुखरीभवन्तु ध्वनिताः
 सन्तु ॥ ५१ ॥

महारणेति । तत्र असुरे तारके तव आत्मजेन सुतेन सहती

वन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वेणीप्रमोचं सुरलोक एषः ॥५२॥

इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्वभाषे ॥५३॥

अहो अहो देवगणाः ! सुरेन्द्रमुखाः ! शृणुध्वं वचनं ममैते ।

विचेष्टते शङ्कर एष देवः कार्याय सज्जो भवतां सुताद्यैः ॥५४॥

पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्रगाः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

तत्रैष हेतुः खलु तद्भवेन वीरेण यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥

या रणक्षौणी रणभूमिः तस्याः पशुवत् उपहारीकृते सति निहते
सतीति भावः एष सुरलोकाः देवगणः वन्दिस्थितानां बन्धनानार-
वर्त्तिनीनां सुदृशां सुराङ्गनानामिति यावत् वेणीप्रमोचं वेणीमोचनं
करोतु । वेणीप्रमोचमित्यत्र वेणीप्रमोकमिति पाठे स एवार्थः ॥५२॥

इत्थमिति । सुरेन्द्रे इत्थं वदति सति स्मरारिः भूतानामधि-
पतिः सुरारेस्तारकस्य दुश्चेष्टितेन अत्याचारेण तच्छ्रवणेनेति भावः
जातरोषः कुपित इत्यर्थः तथा तेषु त्रिदशेषु देवेषु कृतानुकम्पः
सदयः सन् भूयोऽपि पुनरपि वभाषे उवाच ॥ ५३ ॥

अहो इति । अहो अहो इति सम्बोधनद्योतनकं हे सुरेन्द्र-
मुख्याः देवगणाः ! एते यूयं मम वचनं शृणुध्वम् । एष शङ्करो देवः
सुताद्यैः पुत्रादिभिः सार्द्धमित्यर्थः भवतां कार्याय सज्जः सन् विचे-
ष्टते प्रवर्त्तते । अहं सान्वय एव भवतां कार्यार्थी विचरामीति
भावः । देवः कार्यायेत्यत्र देवकार्यायेति भवतां सुताद्यैरित्यत्र सगणः
शुभावेति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मया नियतात्मनापि वशिनापीत्यर्थः योगिनां
दारपरिग्रहाकर्त्तव्यत्वेऽपीति भावः गिरीन्द्रपुत्र्याः गौर्याः अयं परि-
ग्रहः स्त्रीकारः प्राणिग्रहणमित्यर्थः अकारि कृतः तदुभवेन तस्यां
जातेन वीरेण एष शत्रुस्तारकः यद्वध्यते, एष खलु एष एव तत्र
गिरीन्द्रपुत्र्याः परिग्रहे हेतुः कारणम् । तत्रैष हेतुरित्यत्र तत्रैक-

अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।

निघ्नन्तु शत्रुं सुरलोकमेष भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः सहैन्द्रः ॥५६॥

इत्युदीर्य भगवांस्तमात्मजं घोरसङ्गरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नन्दनं हि जहि देवविद्विषं संयतीति निजगाद शङ्करः ॥५७॥

शासनं पशुपतेः स कुमारः स्वीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

हेतुरिति पाठान्तरम् । यदुबध्यत इत्यत्र यद्वन्द्यत इति पाठान्तरम्

॥ ५५ ॥

अत्रेति । अत्र विषये तत् युष्माकं मत्पुत्राभ्यर्थनमित्यर्थः उप-
पन्नं युक्तम् उचितमित्यर्थः अमी भवन्तः एनं कुमारं पृतनापतित्वे
सेनापत्ये नियुज्य शत्रुं तारकं निघ्नन्तु नाशयन्तु । एष इन्द्रः सुरैः
सह भूयोऽपि पुनरपि सुरलोकं स्वर्गं भुनक्तु पाष्यत । तदमी इत्यत्र
तदित इति पाठान्तरम् । निघ्नन्त्वित्यत्र निहन्त्विति पाठे एष सेना-
पतिः शत्रुं निहन्त्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥

इतीति । भगवान् शङ्करः इति उदीर्य उक्त्वा घोरसङ्करः
सहासंयाम एव महोत्सवः तत्र उत्सुकं तं नन्दनम् आनन्दजनकम्
आत्मजं कुमारं संयति युद्धे देवशत्रुं तारकं जहि नाशय इति
निजगाद उवाच हिशब्दः पादपूरणार्थः । नन्दनं हि जहि देव-
विद्विषमित्यत्र नन्दने हि जय देवविद्विष इति पाठे हे नन्दन ! जहि
आगच्छ देवविद्विषः देवशत्रून् जय इति निजगादेत्यन्वयः रथोद्धृता
वृत्तम् ॥ ५७ ॥

शासनमिति । सः कुमारः अवनतेन शिरसा पशुपतेः शासनम्
आदेशं स्वीचकार जयाह । तथाहि सर्वथैव सर्वेषां प्रकारेण पितरि
भक्तिभतां जनानाम् एष एव पिताज्ञापालनमेव परमः सहान् धर्मः
खलु । शिरसावनतेनेत्यत्र शिरसा विनतेनेति पाठान्तरम् स्वायता
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।
गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति का खलु वीरसूः

॥ ५६ ॥

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-
बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।
जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्-
ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥६०॥
इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।



असुरेति । विबुधानां देवानामीश्वरे पशुपतौ असुरैः सह युद्ध-
विधौ संप्राप्तव्यापारे आत्मजं पुत्रम् इति वदति नियुञ्जाने इत्यर्थः
सति गिरिजया गौर्यां मुमुदे हृष्टं तथाहि का वीरसूः वीरजननी
सुतस्य विक्रमे तच्छ्रवणे इति यावत् सति न नन्दति न हृष्यति ? अपि
तु सर्वैव नन्दतीत्यर्थः । पूर्वत्वात् च सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासानुद्धारः । वदतीति तमात्मजमित्यत्र वदति प्रियमा-
त्मजमिति न नन्दति का खलु वीरसूरित्यत्र न किञ्च नन्दति संयति
वीरसूरिति पाठान्तरम् द्रुविजिह्वितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

सुरेति । सुराणां परिवृढः प्रभुरिन्द्रः प्रौढं प्रकृष्टं वीरम् उमा-
पतेः हरस्य कुमारं बलवताम् अमरारातीनाम् असुराणां याः स्त्रियः
तासां दृशां नेत्राणाम् अञ्जनस्य कञ्जलस्य भञ्जनं निराकरणमित्यर्थः
असुरघातनमिति भावः अतएव जगताम् अभयदं परित्यागकरं प्राप्य
सद्यस्तत्क्षणं प्रमोदपरः हर्षनिर्भरः अभवत् हि तथाहि अभिमते
सनोरथे ध्रुवं निश्चयेन पूर्णे सति को वा जनः मुदा आनन्देन त

त्रयोदशः सर्गः ।

—०—

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमानः ।

ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥१॥

जहीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर ! वत्स ! ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥२॥

साद्यति न उल्लसति ? सर्व एव साद्यतीत्यर्थः । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तं, न समरसलागः
षड्वेदैर्हयैर्हरिणीमतेति लक्षणात् ॥ ६० ॥

इति द्वादशः सर्गः ।

—०००—

प्रस्थानेति । ततः अनन्तरं स कुमारः प्रस्थानं प्रयाणं युद्ध-
यात्रेति यावत् तस्य काले उचितः चारुमंसनोहरः वेषः धनुःशर-
वर्मादिधारणरूप इति भावः यस्य तथाभूतः स्वर्गिणीं देवानां वर्गे-
र्गणैः अनुगम्यमानः सन् नतेन शिरसा त्रैलोक्यस्य भर्तुः ईश्वरस्य
पादौ प्रणनाम । अस्मिन् सर्गे उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

जहीति । ईशः शम्भुः हे वत्स हे वीर ! समरे युद्धे इन्द्रस्य
शत्रुं तारकं जहि नाशय, अमरेशस्य इन्द्रस्य पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः
स्थिरत्वं अक्षयत्वं नय प्रापय । इति इत्यम् आशिषा प्रणमन्तं तं
शुक्लं मूर्धनि शिरसि उपाघ्राय मुदा हर्षेण अभ्यनन्दत् अभिनन्दया-
मास अन्तर्भूतखर्षोऽयं नन्दधातुः ॥ २ ॥

प्रह्वीभवन्नम्रतरेण मूर्ध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स्वमातुः ।

तस्याः प्रमोदाश्रुपयः प्रवृष्टिस्तस्याभवद्दीरवराभिषेकः ॥३॥

तमङ्गमारोप्य सुता हिमाद्रेराश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।

शिरस्युपाग्राय जगाद् शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ॥४॥

उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतुः

अद्भालुचेताः समरोत्सवस्य ।

आपृच्छ भक्त्या गिरिजागिरिशौ

ततः प्रतस्थेऽभि दिवं कुमारः ॥ ५ ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवीकसोऽपि ।

प्रह्वीभवन्निति । स कुमारः प्रह्वीभवन् नमः सन्नित्यर्थः नम्र-
तरेण अतिविनतेन मूर्ध्ना शिरसा मातुः जनन्या गौर्यां अङ्घ्रियुगं
चरणयुगलं नमश्चकार । तस्याः मातुः प्रमोदाश्रुपयसाम् आनन्द-
वाष्पवारीणां प्रवृष्टिः प्रपूर इति पाठान्तरं प्रवाह इत्यर्थः तस्य
कुमारस्य वीरवरस्य सेनापतेः सेनापत्यस्येत्यर्थः भावप्रधानो निर्देशः ।
अभिषेकः अभवत् ॥ ३ ॥

तमिति । सुतवत्सला सा हिमाद्रेः सुता पार्वती तं सुतम्
अङ्गुलं आरोप्य गाढम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य शिरसि उपाग्राय च
जगाद् उवाच हे सत्य ! शत्रुं जित्वा वीरसूं मां कृतार्थीकुरु अन्व-
र्थनाम्नीं कुरु । हिमाद्रेरित्यत्र सहाद्रेरिति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

उद्दामेति । ततः पितोराशीर्वादानन्तरम् उद्दामस्य उद्धतस्य
दैत्येशस्य तारकस्य विपत्तिहेतुः नाशकारणं तथा समरोत्सवस्य
अद्भालु प्रियमिति यावत् चेतः यस्य तथाभूतः संप्रामोत्सवप्रिय
इत्यर्थः कुमारः गिरिजागिरिशौ गौरीमहेश्वरौ भक्त्या आपृच्छ
सम्भाष्य अभिदिवं स्वर्गम् अभिप्रतस्थे चचाल ॥ ५ ॥

देवमिति । ततः अनन्तरं नाकनाथः सुरपतिः पूर्वः प्रथमः येषां

प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥६॥
 अथ व्रजद्विस्त्रिदशैरशैषैः स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः ।
 नभो बभासे परितो विकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोद्यैः ॥७॥
 रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।
 नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥८॥
 गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
 उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तावपेदिरे लोकमथात्मनीनम् ॥ ९ ॥

तथोक्ताः समस्ताः त्रिदिवौकस देवा अपि देवं सहेयं देवीं गिरिजाञ्च
 प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य च अथ अनन्तरं तं कुमारम् अनुजग्मुः अन्व-
 गच्छन् ॥ ६ ॥

अथेति । अनन्तरं व्रजदुभिः गच्छदुभिः अशेषैः समस्तैः स्फुर-
 दुभिः प्रभासण्डलैः कान्तिपुञ्जैः भासुराः उज्ज्वलाः तथोक्तै तैः त्रिदशैः
 देवैः दिवापि दिवसेऽपि उपरैः दीप्तैः नक्षत्रगणैरिव परितः समन्तात्
 विकीर्णं व्याप्तं नभः अन्तरीक्षं बभासे दिदीपे । उपमाबद्धारः ॥ ७ ॥

रराजेति । व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये अधिकाभिः
 कान्तिभिः प्रभाभिः कान्तः ससुज्ज्वलः कुमारः नभोऽन्ते गगनान्तरे
 नक्षत्र ताराग्रहमण्डलानां मध्ये त्रियामारमण इव निशानाथ इव
 रराजे शुशुभे । त्रियामारमण इत्यत्र त्रियामादयित इति पाठान्त-
 रम् । नभोऽन्ते इत्यत्र नभोऽन्तरिति पाठान्तरम् । उपमाबद्धारः
 ॥ ८ ॥

गिरीशेति । अथानन्तरं पुलोमपुत्रीदयितः शचीपतिरादिर्येषां
 तथोक्तास्ते देवाः गिरीशगौर्याः तनयेन कुमारेण सार्धं मुहूर्तात्
 क्षणात् नक्षत्रपथम् आकाशम् उत्तीर्य अतिक्रम्य आत्मनीनं स्त्रीयं
 लोकं स्वर्गमित्यर्थः प्रपेदिरे प्राप्ताः । लोकमथात्मनीनमित्यत्र लोक-
 मथोत्तनीनामिति पाठान्तरम् ॥९॥

ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरवासवशंवदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समयाः ॥१०॥

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्वम् ।

इत्थं सुरास्तत् क्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥११॥

सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते ।

दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरान्ताम्

॥ १२ ॥

ते इति । ते समयाः सुराः महासुराय यः वासः भयं तस्य वशंवदत्वात् अधीनत्वात् चिरकालात् बहुकालात् परं दृष्टं शत्रूणां अधिकृतत्वादिति भावः स्वर्गलोकं सद्यः सञ्जया प्रवेष्टुं न विषेहिरे न शेकुः, तत् तच्चात् क्षणं व्यलम्बन्त विलम्बं चक्रुः समया इत्यत्र सम-स्ता इति पाठान्तरं प्रदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः तदुक्तं हेतो-र्वाक्यप्रदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यत इति ॥ १० ॥

पुर इति । सुराः देवा भीताः सन्तः तत्क्षणं मेव त्वं पुरः अग्रतः भव गच्छेत्त्वर्थः न पुरः अग्रतः भवामि गच्छामि, अहं पुरोगः अग्रगामी नास्मि न भवामि त्वं पुरःसरः अग्रगामी इत्यम् व्यनेन प्रकारेण स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं विवादं परस्परमिति शेषः वितेनुः चक्रुः । सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गमित्यत्र द्विषा तेन कते स्ववश्ये स्वर्गे इति पाठे तेन द्विषा शत्रूणां तारकेण स्वर्गे स्ववश्ये स्वाधीने कते सती-त्यर्थः ॥ ११ ॥

सुरालयेति । ते देवाः सुरालयस्य स्वर्गस्य आलोकने दर्शने यत् कौतुकम् औत्सुक्यं बहुकालानधिकारेण दर्शनादिति भावः तेन हेतुना मुदा अधुना दर्शनं प्राप्यते इत्यानन्देनेति भावः । शुचिस्मे-राणि विशुद्धविकासानीत्यर्थः विलोचनानि येषां तथाभूताः सन्तः कुमारस्य मुखारविन्दे द्विषद्भ्यः शत्रुभ्यः यत्साध्वसं भयं तेन कातरः

सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्ततः कुमारः पुरतो भविष्णुः ।

स तारकापातमपेक्षमाणो रणप्रवीरो हि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥

भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी स्वर्गं भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्महासुरो वः खलु दृष्टपूर्वः ॥ १४ ॥

स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दोर्मण्डलं वलाति यस्य चण्डम् ।

द्रुहैव तच्छोणितपानकेलिमङ्गाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥

अन्तः प्रान्तभागः यस्यास्तादृशीं दृष्टिं दधुः पातयामासुरित्यर्थः ।

अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सुरालयालोकनकौतुकेन

सुदा शुचिस्मरे विलोचनास्ते इत्यत्र सुरत्तरालोकनकौतुकेन सुदा

शुचिस्मरे विलोचनस्येति पाठान्तरं द्विषत्साध्वसकातरान्तामित्यत्र

द्विषत्साध्वसकातरास्ते इति पाठान्तरञ्च ॥ १२ ॥

सहेलेति । ततः अनन्तरं रणप्रवीरः सहेलेन सविलासेन हासेन

क्षुरितः शोभितः आननमेव इन्दुसुन्दरो यस्य तथाभूतः स कुमारः

पुरतः अग्रतः भविष्णुः अग्रगामी भवितुमिच्छुः तारकस्य आपातम्

उपस्थितिम् अपेक्षमाणः सन् प्रतीक्षमाण इत्यर्थः सुरान् देवान्

अवोचत् अत्रयीत् हि शब्दः पादपूरणार्थः ॥ १३ ॥

भीत्येति । भीत्या भयेन अलं भयं सा कुरुत, अमी त्रिदिवौकसः

स्वर्गवासिनः भवन्तः सद्यः सत्वरं स्वर्गं प्रविशन्तु । वः युष्माकं

दृष्टपूर्वः पूर्वंदृष्टः शत्रुः महासुरस्तारकः अत्रैव अस्मिन्नेव स्थाने मे

मम दृक्पथं नेत्रपथम् एत आगच्छत खलु । दृष्टपूर्वं इत्यत्र कालदृष्ट

इति पाठे कालेन दृष्टः अवलोकितः आसन्नकाल इत्यर्थः ॥ १४ ॥

खर्बोकेति । यस्य चण्डम् उग्रं दोर्मण्डलं बाहुमण्डलं खर्बो-

कस्य लक्ष्म्याः श्रियः कवानां केशानां कर्षणाय वलाति चलति यः

स्वर्गश्रियं जहारेति भावः । मम एते शराः द्रुहैव अङ्गाय भट्टिति

यस्य शोणितपानं रक्तपानमेव केलिः क्रीडा तं कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।

स्वर्लोकलक्ष्म्या विपदावहारेः शिरो हरन्ती दिशतान्मुदं वः

॥ १६ ॥

इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यवधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।

सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणहृन्दं वचसा ननन्द ॥ १७ ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसंपुल्लसहस्रनेत्रः ।

तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुच्छनं चारु चकार शक्रः ॥ १८ ॥

शक्तिरिति । अथौ अहृतः अव्याहृतः प्रचारः गतिः यस्या-
स्तादृशी काचिदप्यस्त्वलितेति भावः प्रभावः सामर्थ्यं सारः स्थिरांशः
यस्याः तथोक्ता सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः । सुष्ठु, महसां तेजसां
प्रसारः स्फुरणं यस्याः तथामूता स्वर्लोकलक्ष्म्याः स्वर्गश्रियः विपदाम्
आपदम् अवहन्तीति तथाविधा विपन्नाशिनीत्यर्थः शक्तिः अस्त्वविशेषः
अरेः शत्रोः तारकस्य शिरः हरन्ती पातयन्ती सती वः युष्माकं मुदम्
आनन्दं दिशतात् ददातु । विपदावहारेतित्यत्र विपदा सहारेरिति
पाठे विपदा सह अरेः शिरः विपदम् अरिशिरश्चेत्यर्थः हरन्तीत्य-
न्वयः । दिशतान्मुदं दिशतां सुखमिति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

इतीति । सर्वं गीर्वाणहृन्दं देवगणः दैत्यवधाय युद्धोत्सुकं
मानसं यस्य तथाभूतस्य अन्धकारिः शङ्करः तस्य सुतस्य इति एवं
रूपेण वचसा शुचिस्मेराणि सुनिर्मलहसितानि मुखारविन्देषु यस्य
तथामूतं सत् ननन्द जहर्ष । युद्धोत्सवमानसस्येत्यत्र वद्धोत्सव-
मानसस्येति तथा शुचिस्मेरमुखारविन्दमित्यत्र शुचिस्मेरमुखारविन्द-
मिति च पाठान्तरम् ॥ १७ ॥

सान्द्रेति । शक्रः इन्द्रः सान्द्रात् प्रमोदात् प्रहर्षात् पुलकेन
रोमाञ्चेन उपगूढः आहतशरीर इत्यर्थः सर्वेषु अङ्गेषु संपुल्लानि
सहस्राणि नेत्राणि यस्य तथोक्तः सन् तस्य कुमारस्य उत्तरोदयेण

घनप्रमोदाश्रुतरङ्गिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।
 अथो अचुम्बद्विधिरादिवृद्धः षडाननं षट्सु शिरःसु चित्रम् ॥ १८ ॥
 तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारिः ।
 आनन्दयन्वीर ! जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसङ्घाः ॥ २० ॥
 दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।
 निरुच्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ २१ ॥

निजास्त्ररेण निजयसनेन चारु मनोऽं यथा तथा निरुच्छनं वाससः
 परिवर्त्तनम् चकार । सान्द्रप्रमोदादित्यत्र सान्द्रप्रमोद इति सर्वाङ्गसंफुल्लं
 सहस्रनेत्र इत्यत्र सर्वाङ्गसंलग्नसहस्रनेत्र इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

घनेति । अथो अनन्तरम् आदिष्टद्वयः दृष्ट्वाभ्युपगच्छति । ब्रह्मा
 प्रचुरः समधिकः प्रसादः प्रसन्नता येषां तथोक्तः प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्य-
 त्यन्तरः । घनेन सान्द्रेण प्रमोदेन प्रकष्ट हर्षेण यानि अश्रूणि वाष्पा-
 णि तैः तरङ्गितानि आह्रुतानि अक्षीणि नेत्राणि येषां तथाभूतैः
 चतुर्भिः मुखैः षडाननं कुमारं षट्सु शिरःसु आननेषु चित्रं मनोऽं
 यथा तथा अचुम्बत् । प्रचुरप्रसादैरित्यत्र प्रचुरप्रमोद इति अहो
 अचुम्बदित्यत्र क्रमाच्चुम्बे इति चित्रमित्यत्र हर्षादिति च पाठान्तरम्
 ॥ १९ ॥

तस्मिन् । गन्धर्वविद्याधरसिद्धानां सङ्घाः गणाः मुदा हर्षेण
 तं त्रिपुरासुरारिः शम्भोः कुमारम् अभितः समन्ततः साधु साधु इति
 प्रशस्य हे वीर ! जय इति वाचा आनन्दयन् हर्षवाञ्छक्रुः ॥ २० ॥

दिव्यर्षय इति । दिव्या ऋषयः नारदाद्याः शत्रुविजेष्यमाणं
 शत्रुं जेष्यन्तं तं कुमारम् अभ्यनन्दन् अभितः आनन्दयामासुः किल ।
 अथ अभिनन्दनानन्तरम् चामीकरीयैः सौवर्णैः उत्तरीयैः कल्पतरुद्व-
 त्वादिति भावः निजवल्कलैः निरुच्छनं बन्धुतायै वासः परिवर्त्तनम्
 चक्रुश्च ॥ २१ ॥

ततः सराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
 उल्लेहिरे स्वर्गमनन्तश्चैर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥
 अथाभिष्टुष्टं गिरिजासुतस्य पुरन्दरारातिवधं चिकीर्षीः ।
 सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारिः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥
 सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः सन्ततमङ्गरागैः ।
 प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥
 दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजां
 कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।

तत इति । ततः अनन्तरं सुरा देवाः अनन्तशक्तेः असीमबलस्य
 तस्य शक्तिधरस्य कुमारस्य अवष्टम्भतः साहाय्यतः साध्वसं भयम् उत्-
 सृजन्तः त्यजन्तः सन्तः यूथपतेर्गजेन्द्रस्य अवष्टम्भतः इभा हस्तिनः
 वनमिव स्वर्गं गन्तुम् उत्सर्जरे श्रेष्ठः । उपमाबद्धारः ॥ २२ ॥

अथेति । अथ सुराः देवाः पुरन्दरस्य इन्द्रस्य अरिस्तारकः
 तस्य वधं चिकीर्षीः कर्तुमिच्छोः गिरिजासुतस्य कुमारस्य अभिष्टुष्टं
 पश्चात् त्रिपुरं दिधक्षोः दग्धुमिच्छोः स्मरारिः हरस्य समन्तात् पश्चा-
 दिति यावत् प्रमथाः भूतगणाः इव निरीयुः निर्जग्मुः । अभिष्टुष्ट-
 मित्यत्र अभिष्टुष्टे इति पुरन्दराराति वधमित्यत्र पुरन्दराराति जय-
 मिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

सुराङ्गनानामिति । स्वर्गौकसः सुराः पुरस्तात् अग्रतः प्रथम-
 मित्यर्थः जलकेलिभाजां जलेषु क्रीडन्तीनां सुराङ्गनानां प्रक्षालितैः
 धौतैः अङ्गरागैः कुङ्कुमादिभिः सन्ततं सततं पिञ्जरः पीतः वारिपूरः
 जलप्रवाहः यस्याः तादृशीं स्वर्गधुनीं सुरनदीं सन्दाकिनीमित्यर्थः
 प्रपेदिरे प्रापुः ॥ २४ ॥

इदानीं चतुर्भिः स्वर्गधुनीं विशिनष्टि दिग्दन्तिनामित्यादिभिः ।
 वारिविहारभाजां जलक्रीडारतानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां करा-

आप्लावयन्तीं सुहृदालवाल-

श्रेणिं तरूणां निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥

लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्ययीभिः सिकताभिरुच्चैः ।

माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः २६

सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।

चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् २७

कुतूहलाद्रष्टुमुपागताभि-

स्तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

उतैः शुक्लादण्डप्रक्षिप्तैः भीमतरैः भीषणैः तरङ्गैः निजतीरजानां
तरूणाम् आलवालश्रेणिं मूलदेशेषु जलाधारवेष्टनपङ्क्तिं सुष्ठु पुनः
पुनः आप्लावयन्तीं पूरयन्तीम् ॥ २५ ॥

लीलेति । लीलायां क्रीडायां रसः अचुरागः यासां तथाभू-
ताभिः क्रीडन्तीभिरित्यर्थः सुरकन्यकाभिः हिरण्ययीभिः स्वर्णमयीभिः
माणिक्यानि गर्भेषु अभ्यन्तरेषु यासां तथाविधाभिः माणिक्यरत्न-
खचिताभिरिति यावत् सिकताभिर्वालुकाभिः उपाहिताभिः कल्पि-
ताभिः उच्चैः सहतीभिः वरवेदिकाभिः उत्कृष्टवेदिभिः प्रकीर्णानि
व्याप्तानि तीराणि ब्रह्मास्तथोक्तम् ॥ २६ ॥

सौरभ्येति । सौरभ्येण सौगन्धेन लुब्धा ये भ्रमराः तैः उप-
गीतैः सुखरितैः तथा हिरण्यहंसावलीनां सौवर्णहंसराजीनां
केलिभिः क्रीडाभिः लोलेः चञ्चलैः चामीकरीयैः सौवर्णैः विनिद्रैः
विकसितैः कमलैः पद्मैः च्युतैः निर्गलितैः परागैः रजोभिश्च तेषा-
मिति शेषः परिपिङ्गानि परितः पिङ्गराणि तोयानि जलानि ब्रह्मा
स्तथाभूताम् ॥ २७ ॥

कुतूहलादिति । कुतूहलात् कौतुकात् द्रष्टुम् उपागताभिः
उपस्थिताभिः तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः अभ्यूर्भिराजि कर्मिरा-

अभ्यूर्मिराजि प्रतिविम्बिताभि-

मुदन्दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ॥ २८ ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।

अदर्शयत्सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

स कार्तिकेयः पुरतः परीतः

सुरैः समस्तैः सुरनिम्नगां ताम् ।

अपूर्वदृष्टामवलोकमानः

सविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिभक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणहृदयैः प्रणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

जिष्णु विभक्तार्थे अव्ययीभावः । तरङ्गमालास्त्रित्वर्थः प्रतिविम्बिताभिः
सतीभिः करणैः व्रजतां गच्छतां जनानां द्रष्टृणामिति भावः सुदम्
आनन्दं दिशन्तीं जनयन्तीम् ॥ २८ ॥

ननन्देति । शक्र इन्द्रः चिरकालात् परं दृष्टां तां सुरदीर्घिकां
देववापीं दृष्ट्वा सद्यः तत्क्षणं ननन्द जहर्ष । ततः स्वयं दर्शनानन्तरं
पुरोगः अग्रगामी सन् अद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय कुमाराय सादरम्
अदर्शयत् तामिति शेषः ॥ २९ ॥

स इति । स कृतिकानाम् अपत्यं कार्तिकेयः तासां गर्भेषु
धारणादिति भावः कुमारः समस्तैः सुरैः परीतः परिहृतः सन्
पुरतः अग्रतः तां सुरनिम्नगाम् अदृष्टपूर्वां पूर्वसदृष्टाम् अवलोकमानः
पश्यन् सविस्मयः तथा स्मेरे सोक्तासे विलोचने यस्य तथाभूतः अभूत्
विस्मयं ससङ्कासञ्च प्रापेति भावः ॥ ३० ॥

उपेत्येति । कुमारः तां गङ्गाम् उपेत्य प्राप्य तत्र गङ्गायां
भक्तिपरः भक्तिमान् अतएव किरीटकोटिषु मुकुटाद्येषु न्यस्तः
अर्पितः अङ्गुलिर्येन तथाभूतः तथा मुदितः हृष्टः सन् नम्रेण विन-

प्रणर्तितस्मेरसरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलन्नहोर्मिः ।

कपोलपालिश्रमवारिहारी भेजे गुहं तं सरितः समीरः ॥ ३२ ॥

ततो ब्रजन्नन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।

विभिन्नभग्नोद्धृतशालसङ्घं प्रेक्षाञ्चकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३३ ॥

सुरद्विषोपप्लुतमेवमेत-

दनं बलस्य द्विषतो गतम्नि ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्

भ्रूमङ्गदुष्प्रलम्बमुखः स कीपात् ॥ ३४ ॥

तेन मूर्ध्ना शिरसा गीर्वाणदृन्दैः देवगणैः प्रणुतां प्रशंसितां तां प्रणुत्व
स्तुत्वा यवन्दे प्रणनाम ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितेति । प्रणर्तिताः प्रकस्मिताः स्मेराः विकस्वराः
सरोजानां प्रद्वानां राजयः समूहा येन एतेन सौगन्ध्योक्तिः । परी-
रम्भेण संक्षेपेण मिलन्त्यः महोर्मयः महातरङ्गा यस्य तथाभूतः
एतेन शैत्योक्तिः । तथा कपोलपाणिषु गण्डदेशेषु यानि श्रमवारीणि
वर्जोदविन्द्वः तेषां हारी शमयितेत्यर्थः एतेन सान्ध्योक्तिः एवंभूतः
त्रिविधगुणयुक्त इत्यर्थः सरितः नद्याः समीरः सन्दाकिनीवायुः
परितः अपतः स्थितमिति शेषः तं गुहं भेजे सिधेवे ॥ ३२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स्मरशत्रोः हरस्य सूनुः कुमारः
ब्रजन् गच्छन् पुरस्तात् अपतः नन्दननामधेयं नन्दयतीति तथोक्तं
नामधेयं यस्य तादृशं जम्भजितः जम्भासुरशत्रोः इन्द्रस्य लीलावनं
क्रीडोद्यानं विभिन्नः चूर्णितः भग्नः खण्डितः उद्धृत उत्पाटितश्च
शालसङ्घः शालतरुनिचयः यस्य तथाभूतं प्रेक्षाञ्चकार दृश्यं ॥ ३३ ॥

सुरद्विषेति । स कुमारः बलस्य द्विषतः बलारातेः इन्द्रस्य एतत्
वनं सुरद्विषा असुरेण एवम् उपप्लुतं विध्वस्तम् अतएव गता विनष्टा
श्रीयस्य तथाभूतं जातमिति शेषः इत्थं विचिन्त्य कीपात् अरुणे

निलूनलीलोपवनामपश्यद् : सञ्चरीभूतविमानमार्गाम् ।
 विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारी विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥
 गतश्रियं वैरिवराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
 नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स बाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥
 दुस्तेष्टिते देवरिपौ सरोषस्तस्याविषण्णः समराय चोक्तः ।
 तथाविधां तां स विवेश पश्यन् सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम्
 ॥ ३७ ॥

एते बोचने यस्य तथोक्तः तथा भूभङ्गेन दुष्तेज्यं दुर्दर्शं सुखं यस्य
 तादृशः अभूत् ॥ ३४ ॥

निलूनेति । स कुमारः निलूनं निःशेषेण क्षिप्तं लीलोपवनं
 क्रीडोद्यानं यस्यास्तां दुःसञ्चरोभूतः दुर्गम इत्यर्थः भयादिति भावः
 विमानमार्गः देवयानपथो यस्याः तादृशीं विध्वस्ता विपथ्यांसिता
 नाशिता इत्यर्थः सौधानां राजभवनानां सौधोऽस्त्री राजसदनमित्य-
 मरः । प्रचयाः समूहा यस्यास्तथाविधां विश्वेषु त्रिभुवनेषु एकः
 अद्वितीयः सारः उत्कर्षः यस्यास्तादृशीम् अमरावतीम् अमराः सन्ति
 अस्यामिति अमरावतीं देवनगरीम् अपश्यत् ॥ ३५ ॥

गतश्रियमिति । स कुमारः गता श्रीः शोभा यस्यां तां वैरिवरैः
 शत्रुश्रेष्ठैः अभिभूतां विध्वस्ताम् अभितः समन्तात् सुदीनां दशां
 दधानाम् अतएव अवीरां पतिपुत्रविहीनाम् अवीरा निष्पतिसुतेत्य-
 मरः नारीमिव तां अमरावतीम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा बाढम् अतिशयेन अन्तः
 करुणापरः कषाद्रूचेता इत्यर्थः अभूत् ॥ ३६ ॥

दुस्तेष्टित इति । स कुमारः दुष्टं चेष्टितं यस्य तादृशे देवरिपौ
 तारके सरोषः सक्रोधः तथा तस्य समराय तेन सह समरं कर्तुं नि-
 त्यर्थः उक्तः उत्सुकः तथा अविषण्णः निर्भीक इति यावत् सुरैः
 बाढं तथाविधां तां सुराधीश्वरस्य देवेन्द्रस्य राजधानीम् अमरावतीं
 पश्यन् विवेश ॥ ३७ ॥

दैतेयदन्यावलिदन्तघातैः

क्षुषान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः ।

महाहिनिर्मोकपिनङ्गजालाः

स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥

आविर्भवद्बालहृणाञ्चितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

स दुर्दृशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥

दैतेयेति । स कुमारः तस्याम् अमरावत्यां दैतेयानां दितिसु-
तानां दन्यावलयः हस्तिसङ्घाः तासां दन्तघातैः दशनप्रहारैः क्षुषं
दन्तितम् अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तथा महाहिनां महासर्पाणां
निर्मोकैः परित्यक्तगात्रत्वग्भिः पिनङ्गानि पूर्यानि जालानि गवाक्षाः
यासां तथोक्ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः स्फाटिकनिर्मितसौधनिचयान्
वीक्ष्य सद्यः तत्क्षणे विषसाद अतिदुःखं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णैति । आविर्भवदिति च । उत्कीर्णानि उपरि विजि-
प्तानि चामीकरपङ्कजानि सौवर्णकमलानि यासां तथोक्तानां दिग्-
दन्तिनां दिग्गजानां दानद्रवेण सदजलचरणेन दूषितानां कलुषि-
तानां हिरण्यैः सौवर्णैः हंसव्रजैः राजहंसचयैः वर्जितानां विही-
नानां शत्रुभिर्नीतत्वादिति भावः । विदीर्णाः पाटिताः वैदूर्याणां
सर्पिविशेषाणां महाशिलाः यासु तथाविधानाम् आविर्भवद्भिः
जायमानैः बालहृणैः अञ्चितानां युक्तानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम्
अमरावतीयक्रीडाभवनवापीनां विरोधिभिः शत्रुभिर्जातां दुर्दृशां
दुरवस्थां वीक्ष्य विषादश्च वैलक्ष्यं लब्ध्वा च तथोर्भरमतिशयं बभार
प्राप । युष्मकम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तद्वन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति

सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।

निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन

स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण

सुरैः समधैरनुगम्यमानः ।

स प्राविशत्तं विविधाश्मरश्मि-

च्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥

निसर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रसवस्त्रगाव्यम् ।

दिव्यैः कृतस्त्रस्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥

तदिति । पुरोगतेन अग्रगामिना सुरेन्द्रेण स कुमारः तस्य तारकस्य दन्तिनां दन्तैः क्षता दलिता हेमभित्तयः काञ्चन कुड्यानि यस्य तादृशं सुतन्तवः लूतानां शोभनसूत्राणि तेषां जालैः समूहैः आकुलानि व्याप्तानि रत्नजालानि मणिसमवगवाक्षा यस्य तथोक्तं वैजयन्तम् अभिधा आख्या यस्य तथाविधम् आत्मनः स्वस्य सौधं प्रासादं निन्ये नीतः ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टेति । सः कुमारः विबुधानां देवानाम् ईश्वरेण इन्द्रेण निर्दिष्टं प्रदर्शितं वर्त्मा पन्था यस्य तथाभूतः तथा समधैः सुरैः देवैः अनुगम्यमानः सन् विविधानां विचित्राणां अश्लनां मणीनां रश्मिभिः किरणैः छिन्नेन कुरितेन सोपानपथेन अधिरोहणीमार्गेण तं सौधं राजसदनं प्राविशत् ॥ ४२ ॥

निसर्गेति । स कुमारः निसर्गेण स्वभावेन कल्पद्रुमा एव तोरणाः यस्य तथोक्तं पारिजातानां प्रसवस्त्रभिः पुष्पमालाभिः आद्यैः रञ्जितमित्यर्थः दिव्यैः मुनीन्द्रैः नारदादिभिः कृतं स्त्रस्ययनं मङ्गलपाठो

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य
 कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सञ्
 षड्भिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ॥ ४४ ॥

स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ

पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या

प्रह्वीभवञ् शैलसुतातनूजः ॥ ४५ ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।

तया यया नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥

यस्मिन् तथोक्तम् अन्तः अभ्यन्तरे प्रविष्टाः कुमारदर्शनार्थमिति भावः
 प्रमदाः देवाङ्गना यस्य तादृशं तं सौधं प्रपेदे प्राप ॥ ४३ ॥

पादाविति । स कुमारः सुरासुराणां कुलस्य वंशस्य आदिष्टः
 स्रष्टेति यावत् तस्य कश्यपस्य महर्षेः पादौ प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः
 सन् षड्भिः नतैः शिरोभिः ववन्दे प्रणनाम ॥ ४४ ॥

स इति । स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनः देवानां सातः तस्य
 मुनेः कश्यपस्य कलत्रस्य प्रत्याः अदितेरित्यर्थः जगताम् एकवन्द्यौ
 पादौ तथैव पूर्ववदेक भक्त्या प्रह्वीभवन् अवनतः सन् कामं सम्यक्
 प्रणनाम ॥ ४५ ॥

स इति । स कश्यपः सा च सुराणां जननी द्वौ यया मृधे
 युद्धे नैकजगतां विजगतामित्यर्थः जिगीषुं जेतारम् उग्रवीर्यं तारकं
 जेता जेष्यति कुमार इति शेषः तया आशिषा आशीर्वादेन तं
 कुमारम् एधयामासतः वर्ज्याञ्जकतः ॥ ४६ ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामदितिश्रितानाम् ।
पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥४७॥
पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शचीं नाम कलत्रमेषः ।
नमश्चकार स्मरशत्रुः सुनुस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥४८॥

अथादितीन्द्रप्रमदाः समेताः

ता मातरः सप्त धनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते महेश-

पुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥ ४९ ॥

समेत्य सर्वेऽपि सुदं दधाना महेन्द्रमुत्थास्त्रिदिवीकसोऽथ ।
आनन्दकल्लोलितमानसं तं समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥५०॥

स्वदर्शनेति । स कुमारः स्वस्य आत्मनः दर्शनार्थं समुपेयुषीणां
समागतानाम् अदितिश्रितानाम् अदित्यनुगतानां सुदेवतानां प्रकष्ट-
देवीनां पादौ ववन्दे । ताश्च पतिदेवताः पतिव्रताः पुनः तं कुमारम्
आशीर्वचोभिः आशीर्वादैः अभ्यनन्दन् आनन्दयामासुः ॥ ४७ ॥

पुलोमेति । ततः अनन्तरञ्च एषः स्मरशत्रोः हरस्य स्त्रु-
विबुधाधिभर्तुः देवेन्द्रस्य कलत्रं पत्नीं शचीं नाम पुलोमपुत्रीं नम-
श्चकार । सा च आशिषा तं कुमारं समुपाचरत् समवर्द्धयत् ॥४८॥

अथेति । अथानन्तरम् अदितीन्द्रस्य अदितिपतेः कश्यपस्य प्रमदाः
अपराः पत्यु इत्यर्थः दित्यादय इति भावः ताः प्रविद्धाः सप्त मातरः
ब्राह्मोपभृतयः धनप्रमोदाः अतीव हर्षान्विताः समेताः सङ्गताः सत्यः
उपेत्य उपगम्य भक्त्या नमते तस्मै महेशस्य पुत्राय कुमाराय प्राक्
पूर्वम् आशिषः आशीर्वादान् ददुः ॥ ४९ ॥

समेत्येति । अथानन्तरं सुदम् आनन्दं दधानाः सर्वे महेन्द्र-
मुत्थाः इन्द्रादयः त्रिदिवीकसः देवाः आनन्देन कल्लोलितं तरङ्गितम्

सकलविबुधलोकः स्रस्तनिःशेषशोकः

क्षतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

अजनि हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-

खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारसेनापत्याभिषेको नाम

त्रयोदशः सर्गः ।

उच्छलितमित्यर्थः सानसं यस्य तादृशं तं कुमारं पृथनापतित्वे सेना-
पत्ये समभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तवन्तः ॥ ५० ॥

सकलेति । अनन्तवीर्येण असीमशक्तिना तेन हरसुतेन कुमारेण
अखिलानां समस्तानां विबुधचमूनां देवसेनानाम् अनूनां सम्पूर्णां
लक्ष्मीं श्रियं प्राप्य स्थितेनेति शेषः सेनापतिना सतेति भावः सकल-
विबुधलोकः समस्तदेवगणः कृता रिपोः तारकस्य विजयाशा येन
तथाविधः तथा प्राप्तः युद्धाय अवकाशः अवसरः येन तथाभूतः
अतएव स्रस्तः गतः निःशेषः शोकः शत्रुपराजयजनित इति भावः ।
यस्य तादृशः अजनि कृतः ॥ ५१ ॥

इति त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

—००—

रणोत्सुकेनान्यकशत्रुसूनुना समं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुरं तारकसंज्ञकं द्विषं प्रसह्य हन्तुं समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥
स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः सन्नयनं सुदुःसहम् ।
विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥ २ ॥
सुरालयश्रीविपदां निवारणं
सुरारिसम्पत्परितापकारणम् ।

रणोत्सुकेनेति । रणे संप्राने उत्सुकः कौतुको तेन जिगीषुणा
जयार्थिना जयैषिणेति पाठे स एवार्थः । अन्यकशत्रोः शङ्करस्य
सूनुना कुमारेण प्रयुक्तैः प्रवर्तितैः त्रिदशैः देवैः इन्द्रादिभिः समं
युगपत् तारकसंज्ञकं तारकाख्यं महासुरं द्विषं शत्रुं प्रसह्य बलात्
हन्तुं नाशयितुं द्रुतं शीघ्रं समनह्यत सन्नयनं सुदुःसहं भावे लब्धम् ।
स्वर्गोऽस्मिन् वंशस्थविलंष्टम् ॥ १ ॥

स इति । तदा तस्मिन् समये स कुमारः धनुर्धरः शक्तिर्नाम
अस्त्रविशेषः तस्य धरतीति धरः सन् दुर्निवारं वारयितुमशक्यं मनसः
अतिवेगिनं चित्तादपि अधिकवेगमित्यर्थः जयश्रियः जयलक्ष्म्याः
संनयनं सत्यम् प्रापणं सुदुःसहं सोढुमशक्यवेगमिति भावः विजित्वरं
विशेषेण जैत्रं जयसाधनमित्यर्थः नाम महारथं महान्तं सन्धनम्
अध्यरोहत अधिपतौ । सन्नयनमित्यत्र सङ्गमनमिति पाठे स
एवार्थः । अध्यरोह्यदिति पाठे स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः ॥ २ ॥

सुरालयेति । केनापि देवेनेति शेषः अथ कुमारस्य शिरसीति
शेषः सुरालयस्य स्वर्गस्य श्रीः तस्याः विपदां शत्रुहृतानामिति भावः

केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणं

सुचारु चामीकरघर्मवारणम् ॥ ३ ॥

शरच्चरच्चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।

पुरःसरैः किन्नरसिद्धचारणै रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुल्लणैः ॥ ४ ॥

प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्

वज्रं वहन् पर्वतपक्षदारणम् ।

ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं

ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥ ५ ॥

निवारयतीति निवारणं विपद्नाशनं सुरारेः तारकस्य सम्पदः श्रियः
परितापस्य नाशयेति भावः कारणम् अतएव विरोधिनां शत्रूणां
दारयतीति दारणं ध्वंसनं सुचारु सुन्दरं चामीकरघर्मवारणं सौवर्ण-
मातपत्रं दध्रे धृतं विरागदारणमिति पाठे विरागस्य सन्तापस्य
दारणं नाशनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शरच्चरदिति । शरटि चरन् उद्यन् यच्चन्द्रः तस्य मरीचय इव
पाण्डुराः धवलाः तैः वरैः श्रेष्ठैः चारुभिः मनोज्ञैः चामरैः वीज्य-
मानः रणेच्छुः संग्रामार्थी स कुमारः पुरःसरैः अग्रगामिभिः किन्नरैः
सिद्धैश्चरणैश्च देवयोनिविशेषैः उल्लणैः उच्चस्वरैरित्यर्थः सदुभिः
वाग्भिः अस्तूयत स्तुतः । शरद्वलच्चन्द्र मरीचिरोचिभिरिति पाठे
स एवार्थः ॥ ४ ॥

प्रयाणेति । ततः अनन्तरं दिवः पतिः द्युपतिरिन्द्रः प्रयाण-
काले युद्धयात्रासमये उचितः यश्चारुमनोज्ञः वेशः तं विभक्त्येति
तथोक्तः तथा पर्वतानां पक्षदारणं पक्षच्छिदं वज्रं वहन् स्फाटिक-
शैलस्य कैलासगिरेः सोदरं सदृशमित्यर्थः ऐरावतम् अधिरुह्य तं
कुमारम् अन्वगात् अनुससार । अन्वगादित्यत्राभ्यगादिति पाठा-
न्तरम् ॥ ५ ॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरं
 मदोद्धतं मेघमधिष्ठितः शिखी ।
 विरोधिविद्वेषरूपाधिकं ज्वलन्
 महोमहीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥
 अथेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं
 विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।
 अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा
 वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥

तमिति । शिखी अग्निः गिरिशृङ्गसोदरं पर्वतशृङ्गसदृशं
 मदोद्धतं मेघं स्ववाहनम् अधिष्ठितः, विरोधिषु शत्रुषु यः विद्वेषः
 तेन या इट् रोषः तथा अधिकं ज्वलन् तथा महसा तेजसा महोय-
 स्तरम् अतिमहत् आयुधम् अस्त्रम् आग्नेयमित्यर्थः दधत् दधानः
 सन् तं द्युपतिं कुमारं वा अन्वगच्छत् । मदोद्धतमित्यत्र मदोद्धुर-
 मिति पाठे स एवार्थः । महोमहीयस्तरमायुधं दधदित्यत्र महाम-
 हौजस्तरसा युधे दधे इति पाठे युधे युद्धार्थं तरसा बलेन महा-
 महौजः अतिसहत् तेजः दधे दधार चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथेति । अथानन्तरं वैवस्वतः विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान्
 वैवस्वतः यस्य इन्द्रनीलाचलः नीलगिरिः तद्वत् चण्डः भीषणः
 विग्रहो यस्य तादृशं विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्वस्ताश्चूर्णिताः
 महान्तः पयोधरा मेघा येन तथोक्तं उद्धुरम् उद्धुभटं कासरं महिषं
 बुलायो महिषोवाहद्विषत् कासरं सैरिभा इत्यमरः । अधिष्ठितः
 आरूढः तथा दण्डं स्वमस्त्रं तस्य धरः सन् तं कुमारम् अन्वगात् ।
 नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिखीज्ञेये स्थितो-
 ऽतिमत्तेमहिषेऽसुभीषणो रणोत्सुको दण्डधरस्तमन्वमादिति पाठे
 नवेन्द्रनीलाचलवत् भीषणाकृतौ विषाणाभ्यां विध्वस्ताश्चूर्णितः महान्

मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवां-
 स्तमन्धकद्वेषितनूजमन्वगात् ।
 महासुरद्वेषविशेषभीषणः
 सुरीषणस्यण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥
 नवोदयदम्भोधरघोरदर्शने
 युद्धाय रूढो भकरे महत्तरे ।
 दुर्वारपाशो वरूणी रणील्वण-
 स्तमन्वियाय त्रिपुरान्तकालजम् ॥ ९ ॥

शिलोच्चयः पर्वतः येन तादृशे अतिमत्ते सहिषे स्थितः अतुभीषणः
 प्राणान्तकः दण्डधरः यस्य रणोत्सुकः सन् तं कुमारमन्वगादित्य-
 न्वयः ॥ ७ ॥

मदोद्धतमिति । अथानन्तरं नैर्ऋतः राक्षसः दक्षिणपश्चिमको-
 णाधिपतिरिति यावत् महासुरे तारको यः द्वेषविशेषः तेन भीषणः
 भयङ्करः तथा सुरीषणः अतिक्रुद्धः मदोद्धतं प्रेतं कौण्ठिकं स्ववाहन-
 मिति शेषः अधिष्ठितवान् आरुह्य सन् चण्डरणाय भीषणसंक्रामाय
 तम् अन्धकद्वेषितनूजं कुमारम् अन्वगात् । मदोद्धतः प्रेतवराधिरो-
 ष्यस्तमन्धकद्वेषितनूजमभ्यगादिति पाठे मदोद्धतः मदपानेन उन्मत्तः
 तथा प्रेतवरं महाप्रेतम् अधिरोहतीति तथोक्तः । अभ्यगात्
 अतुससारेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवेति । नव उद्यन् उदयमानः यः अम्भोधरः मेघः तस्मैव
 घोरं भीषणं दर्शनं यस्य तादृशे महत्तरे अतिमहति भकरे रूढः
 दुर्वारः दुर्धर्षः पाशः स्वमस्तं यस्य तथाविधः रणील्वणः युद्धहर्षदः
 वरूणः पश्चिमदिक्पाल इत्यर्थः युद्धाय तं त्रिपुरान्तकस्य शम्भोरा-
 त्मजं तनयम् अन्वियाय अतुससार । नवोदयस्तोरणघोरदर्शनं युधे-
 ऽधिरूढो भकरं महत्तरमिति पाठे नव उदयो यस्य तथोक्तः युधे

दिगम्बराधिक्रमणोत्थणं क्षणा-
 न्मृगं महीयांसमरुद्धविक्रमम् ।
 अधिष्ठितः सङ्गरकेलिलालसो
 मरुन्महेशात्मजमन्वगाद् द्रुतम् ॥ १० ॥
 विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं
 गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।
 महाहवाश्वोधिविगाहनोद्धतं
 यियासुमन्वागमदीशनन्दनम् ॥ ११ ॥

युद्धाय तोरणवत् घोरं भीषणं दर्शनं यस्य तथाभूतं सहत्तरं विशालं
 मकरमधिरुद्ध इत्यन्वयः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

दिगम्बरेति । मरुत् वायुः पश्चिमोत्तरदिगधीश इत्यर्थः
 दिशाम् अम्बरस्य आकाशस्य च अधिक्रमणे आक्रमणे उत्थणम् उत्-
 कटम् अरुद्धः दुर्वारः विक्रमो यस्य तथाभूतं महीयांसम् अतिमहान्
 मृगम् अधिष्ठितः सङ्गरः संध्याम् एव केलिः क्रीडा तत्र लालसः
 उत्सुकः सन् क्षणात् महेशस्य आत्मजं कुमारं द्रुतम् अन्वगात् अनु-
 ससार । दिगम्बरादिक्रमणोत्थणमिति पाठे दिशाम् अम्बरस्य अद्रेः
 पर्वतस्य च क्रमणे आक्रमणे उत्थणः उद्भूतः तम् । इत्यन्वयः ॥ १० ॥

विरोधिनामिति । नरवाहनः कुवेरः पौलस्त्योनरवाहन
 इत्यमरः । विरोधिनां शत्रूणां शोणितपारणा रक्तपानम् इच्छतीति
 तथाभूताम् अनूनां सहतीं गदां वहन् दधानः सन् महान् आहवः
 संध्याम् एव अश्वोधिः ससुद्धः तस्मिन् विगाहनाय उद्यतं यियासुं
 शत्रून् प्रतीति शेषः ईशानन्दनं कुमारम् अन्वागमत् अनुजगाम ।
 नरवाहन इत्यस्य नरा वाहनानि यस्येति व्युत्पत्त्या तस्यात्र नर-
 यानेनागमनं सूचितम् । अन्वागमदित्यत्राभ्यगमदिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

महाहिनिर्बद्धजटाकलापिनो
 ज्वलन्निशूलप्रबलायुधा युधे ।
 रुद्रास्तुषाराद्रिसखं महावृषं
 ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥
 अन्येऽपि सन्नह्य महारणीत्सव-
 श्रद्दालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।
 स्ववाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिताः
 प्रमोदविस्मेरमुखास्तुजश्रियः ॥ १३ ॥
 उद्दण्डहेमध्वजदण्डसङ्कुला-
 श्वच्चद्विचित्रातपवारणोज्ज्वलाः ।

महाहीति । ततः अनन्तरं सहस्रभिः अहिभिः भुजगैः निर्वद्धाः
 संयता ये जटाकलापाः ते सन्त्येषामिति तथोक्ताः ज्वलन् निशूलमेव
 प्रबलं भीषणम् आयुधम् अस्त्रं येषां तथाभूताः पिनाकिनः पिनाकाख्य
 अशुष्माणयः रुद्राः एकादशसंख्यका तदाख्यदेवाः तुषाराद्रिसखं हिमा-
 द्रिसदृशं महावृषम् अधिरूढाः सन्तः युधे युद्धाय तं कुमारं अयुः
 अयुजन्मुरित्वर्थः । रुद्रा इत्यत्र रुषेति पाठे रुषा क्रोधनेत्यर्थः ।
 युधे इत्यत्र युधीति पाठे युधि युद्धे ॥ १२ ॥

अन्येऽपीति । अन्येऽपि स्वर्गिगणाः देवगणाः सहान् रण्य
 एव उत्सवः आनन्दजनकव्यापारः तस्मिन् श्रद्दालवः अतुरागिण्य
 इत्यर्थः अतएव प्रमोदेन भाविसंयामोक्तासेन विस्मेरा विशेषेण स्फु-
 रन्ती मुखाम्बुजानां वदनारविन्दानां श्रीर्येषां तथोक्ताः सन्नह्य सन्नद्यम्
 प्रबलानि महान्ति स्ववाहनानि अधिष्ठिताः सन्तः तं कुमारम् अन्वयुः
 अन्वयुष्मः । प्रबलानीत्यत्र प्रवराणीति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ युष्मेनाह उद्दण्डेति । ततः अनन्तरं स पिनाकपाशे-
 र्हरस्य तनयः दिवौकशां देवानां महाचमूः महान्ति सेनिकानि अतु-

चलद्बनस्यन्दनघोषभीषणाः

करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः ॥ १४ ॥

स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलै-

रुद् द्योतिताशावलयाम्बरान्तराः ।

दिवीकसां सोऽनुवहन्महाचमूः

पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवौकसां

महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः

घनैर्निरुच्छासमभूदनन्तरं

दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥

वहन् ययौ संश्राममिति शेषः । महाचमूर्विशिनष्टि उद्गण्डेत्यादिभिः
घट्चरणैः । उद्गण्डैः उद्गतदण्डैः हेमध्वजदण्डैः सौवर्णध्वजय-
ष्टिभिः सङ्कुलाः आकीर्णाः । चञ्चदुभिः स्फुरदुभिः विचित्रैः विवि-
धाकारैः आतपवारणैः आतपत्रैः उज्ज्वलाः उद्भासमानाः । चलतां
गच्छतां घनानामिव स्यन्दनानां रथानां घोषेण निनादेन भीषणाः
भयानकाः । करीन्द्राणां गजपतीनां घण्टारवेण चण्डानि श्रुतिकटूनि
चीत्कृतानि कोलाहलानि यासां तास्तथोक्ताः । स्फुरदुभिः दीप्य-
मानैः विचित्राणां विविधानाम् आयुधानाम् अस्त्राणां कान्तिमण्डलैः
प्रभापुञ्जैः उद्द्योतितम् उद्भासितम् आशावललं दिङ्मण्डलम् अन्व-
रान्तरं गगनावकाशश्च यासां तास्तथाविधाः । चञ्चदुविचित्रातपवा-
रणोज्ज्वला इत्यत्र चलद्विचित्रातपवारणोत्पन्ना इति पाठे तथैवार्थः ।
चलद्बनस्यन्दनघोषभीषणा इत्यत्र घनाघनाः स्यन्दनघोषभीषणा
इति पाठान्तरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

कोलाहलेति । कोलाहलेन उच्चलतां दिवौकसां देवानां महा-
चमूनां नृभटानां गुरुभिर्भट्टभिः घनैः सान्द्रैः ध्वजानां व्रजैः

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
 दिक् चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।
 नभोऽन्तकुक्षिम्बरयो घनाः स्वना
 निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
 प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः
 सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
 नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं
 ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

समूहैः अनन्तरं निरवकाशं दिङ्मण्डलं व्योमतलम् आकाशं महीतलं
 भूतलञ्च निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणम् अभूत् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन-
 न्तरमित्यत्र अन्तरामिति पाठे अन्तरामतिशयेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुरारीति । सुरारीणाम् असुराणां या लक्ष्मीः श्रीः तस्याः
 परिकम्पहेतवः चाप्रत्यकारणानि दिक्चक्रवालेषु दिङ्मण्डलेषु प्रति-
 नादेन प्रतिध्वनिना मेदुराः स्निग्धाः पुष्टा इत्यर्थः नभोऽन्तकुक्षिम्भ-
 रयः गगनोदरव्यापिन इत्यर्थः घनाः सान्द्राः स्वनाः नादाः सेना-
 कलरवा इत्यर्थः निहन्यमानैः ताड्यमानैः पटहैः वाद्यभेदैः आनकः
 पटहोऽस्त्रोस्त्रादित्यमरः । वितेनिरे विस्तारिताः । घनाः स्वना
 इत्यत्र घनस्वना इति समस्तः पाठश्च दृश्यते ॥ १७ ॥

प्रमथ्यमानेति । नभः अन्तरीक्षं चमूनां सेनानां धूलिकुलैः रजः-
 सङ्घातैः आकुलमिव प्रमथ्यमानस्य सन्दरेणालोड्यमानस्य अम्बुधेः
 ससङ्घस्य गर्जितर्जनं तस्य तर्जनैः जेटभिः गर्जितर्जनैरित्यपि पाठः ।
 सुरारीणां ये नारीगणाः तेषां गर्भपातनैः गर्भपातकरैः पटहानां
 रणवाद्यविशेषाणां प्रतिस्वनैः प्रतिनादैः गाढं ररास दध्वान ।
 उत्प्रेक्षालङ्कारः । गर्जितर्जनैरित्यत्र गर्जितस्वनैरिति सुरारीत्यत्र
 वरारीति च पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः
 करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
 धृतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो
 वातैर्हतं व्योम समारुहत् क्रमात् ॥ १९ ॥
 खातं खुरै रथ्यतुरङ्गपुङ्खवै-
 रुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
 गतं दिगन्तान्मुखरैः समीरणैः
 सुविभ्रमं भूरि वभार भूयसा ॥ २० ॥
 अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
 ऽभितोऽपि चामीकररेणुरच्चकैः ।

क्षुण्णमिति । काञ्चनशैलः सुमेरुः तस्मात् जायत इति तथोक्तं
 रजः रथैः क्षुण्णं चूर्णितं वाजिभिः अश्वैः खुरैः आहतं कुट्टितं करी-
 न्द्राणां गजप्रतीनां कर्णैः परितः समन्तात् प्रसारितं विस्तारितं ध्वजैः
 धृतं कम्पितं तथा वातैः वायुभिः हतं चालितं सत् क्रमात् व्योम
 आकाशं समारुहत् आचक्राम । समारुहदित्यत्र सवार तदिति पाठा-
 न्तरम् ॥ १९ ॥

खातमिति । रथ्या रथयोजिता ये तुरङ्गपुङ्खवाः महाश्याः तैः
 खुरैः खातं दलितम् उपत्यका पर्वतासन्ना या हाटकमेदिनी काञ्चन-
 भूमिः तस्या रजः सुखरैः शब्दायमानैः समीरणैः वायुभिः दिगन्तान्
 गतं प्रसारितम् अतएव भूरि वज्रलं सत् भूयसा वाङ्मयेन सुविभ्रमं
 सुष्ठु भ्रान्तिं वभार दधार । उपत्यकाहाटकमेदिनीरज इत्यत्र उपत्य-
 कानां कनकस्थलीरज इति पाठान्तरम् । सुखरैरित्यत्र मुखरैरिति
 पाठान्तरम् । सुविभ्रममित्यत्र दाहभ्रममिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अध इति । उच्चकैर्महान् चामीकररेणुः सदृता वायुना
 आहतः चालितः सन् चमूप्ते सेनासु अधः जर्ह्यं पुरतः अभ्यतः

चमूषु सर्पन्नरुदाहृतोऽहरत्
 नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
 बलोद्धृतं काञ्चनभूभिजं रजो
 बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।
 अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गलं
 घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
 हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो
 मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।
 रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
 दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिर ॥ २३ ॥

पृष्ठतः तथा व्यमितः सन्नतात् सर्पन् विस्तारं गच्छन् नवीनसूर्यस्य
 नवोदितस्य ताम्रवर्णस्येति भावः सूर्यस्य कान्तिवैभवं शोभासम्पदम्
 अहरत् जहार । नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवमित्यत्र तत्कालवाला-
 तपवैभवमिति पाठान्तरम् । निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
 सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतचित् यत्र विस्वाद्युविस्वत्
 बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ २१ ॥

बलोद्धृतमिति । बलैः देवसैन्ये रुद्धृतं काञ्चनभूभिजं सौवर्ण्यचि-
 त्तिजं रजः नभस आकाशस्य तले दिगन्तेषु दिशामन्तेषु प्रान्तभागेषु
 स्थितं सत् अकाले असमये या सन्ध्या तस्या घनेन गाढेन रागेण
 लौहित्येन पिङ्गलं पिङ्गरं घनं खान्द्रम् उद्यतम् उत्थितं घनानां
 मेघानां वृन्दमिव सङ्घातमित बभौ रराज । पिङ्गलमित्यत्र पिङ्गित-
 मिति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

हेमावनीष्विति । महागजाः सेनाकरीन्द्राः हेमावनीषु काञ्चन-
 भूभिषु अभिमुखं सम्मुखपतितम् आत्मनः स्वस्य प्रतिबिम्बं प्रतिकर्ति
 विलोक्य दृष्ट्वा रसातलात् पातालात् उत्तीर्णा उत्थिताः गजाः तेनै

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः
 कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
 शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु
 नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४ ॥
 इति क्रमेणामरराजवाहिनी
 महाहवाभोधिविलासलालसा ।
 अवातरत्नाञ्चनशैलतो द्रुतं
 कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥

अत्रात् भ्रान्त्या क्रुधा कोपेन सज्जः पुनः पुनः दन्तैः प्रकाण्डं प्रशस्तं
 उत्कटमित्यर्थः यथा तथा प्रहृतानि प्रहारान् तेषु प्रतिबिम्बेष्विति
 शेषः मतञ्जिका सचर्चिका प्रकाण्डमुदुषतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्य-
 भूनीत्यमरः तेनिरे विस्तारयामासुः चक्रुरित्यर्थः । अत्रात् क्रुधेत्यत्र
 अत्रेण ते इति दन्तप्रकाण्डप्रहृतानीत्यत्र दन्तप्रकाण्डप्रहृतानीति
 पाठान्तरम् । भ्रान्तिमानलङ्कारः तदुक्तं दण्डे । सास्यादतस्त्रि-
 क्षदुबुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्येति ॥ २३ ॥

सुजातेति । सुजातेन शोभनेन सिन्दूरपरागेण रक्तचूर्णकवि-
 शेषरजसा सिन्दूरस्तुभेदे स्यात् सिन्दूरे रक्तचूर्णके इति भेदिनी ।
 पिञ्जराः पीतरक्ताः तैः कलं मन्दं चलद्भिः गच्छद्भिः सुरसैन्य-
 सिन्धुरैः देवसेनागजैः शुद्धासु निर्मलासु चामीकरशैलभूमिषु सुसे-
 गिरिभूमिषु अग्रतः समक्षं स्वं प्रतिबिम्बं पतितमिति शेषः न दृष्ट-
 श्यत न दृष्टं तुल्यवर्णत्वेनाधाराधेययोः दृष्टगनवभासमानत्वादिति
 भावः । नादृश्यतेत्यत्र व्यदृश्यतेति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

इतीति । महाहवः महारण्य एव अभोधिः ससुद्धः तस्य
 विलासे व्यापारे लालसा ससुत्सुका अमरराजवाहिनी देवराजसेना
 इति इत्थं क्रमेण कोलाहलेन आक्रान्ता अभिभूता विधूता कम्पिता

महाचमूख्यन्दनचण्डचीत्कृतै-

र्विलोलघण्टेभपतेश्च वृंहितैः ।

सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः

सिंहा महत् स्वप्नसुखं न तत्पुञ्जः ॥ २६ ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करै-

र्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनै-

रनाकुलैस्तेर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥

कन्दरा सुमेरुगुहा यथा तथाभूता सती द्रुतं सत्वरं काञ्चनशैलतः
सुमेरुपर्वतात् अवातरत् । महाहवाभ्योधिविलासलालसेत्थत् महा-
हवारम्भविलासलालसेति कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरेत्थत् कोलाह-
लावृत्तिविभूतकन्दरेति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

महेति । सुरेन्द्रस्य देवराजस्य यः शैलेन्द्रः सुमेरुत्वर्थः तस्य
सहत्यः गुहाः गङ्गराणि तासु शेरते इति तथोक्ताः सिंहाः महा-
चमूनां महासेनानां ये ख्यन्दाः रथाः तेषां चण्डानि कठोराणि
यानि चीत्कृतानि रवविशेषाः तैः विलोलाश्चञ्चला घण्टा यत् तस्य
इभपतेः गजराजस्य ऐरावतस्येति यावत् वृंहितैश्च महत् अत्यन्तं
स्वप्नसुखं निद्रासुखं न तत्पुञ्जः । महासत्त्वा न केनापि विचलन्तीति
भावः । महाचमूख्यन्दन चण्डचीत्कृतैरित्यत्र महाचमूनां करिचण्ड-
चीत्कृतैरिति विलोचचण्डेभपतेश्च वृंहितैरित्यत्र विलोलघण्टाक्रान्ति-
तोषवृंहितैरिति महत् स्वप्नसुखमित्यत्र महास्वप्नसुखमिति च पाठा-
न्तरम् । अत्र निद्राभङ्गकारणे सत्यपि तदभावात् विशेषोक्तिरल-
ङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्वि-
धेति ॥ २६ ॥

गम्भीरेति । महत्यः या गुहाः तासाम् अन्तः अभ्यन्तरे प्रति-
लादेन प्रतिध्वनिना मेदुरैः परिपुष्टैः गम्भीराभिर्भेरीभिर्वाद्यभेदैः

समुत्थितेन त्रिदिवौकसां महा-
चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं
स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥
भिया सुरानीकविमर्दजन्मना
विदुद्रुवूर्दूरतरं द्रुतं मृगाः ।
गुहागृहान्ताड्यहिरित्य हेलया
तस्युर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥ २९ ॥

ध्वनितैः पूरितैरिति शेषः अतएव भयङ्करैः महारथानां महतां
स्यन्दनानां गुरुभिर्महदुभिः नेमिनिस्त्रैः चक्रप्रान्तध्वनिभिः अपिरत्ना-
ध्याहार्यैः अनाकुलैः अव्यथितैः तैः सिंहैः मृगराजता मृगाधिपति-
त्वम् अजनि जनिता अन्यर्थेति भावः । शत्रुभ्यः सकाशादभीतिरेव
महासत्त्वानां राज्ञां स्वभाव इति भावः । अत्रापि भयहेतौ सत्यपि
भयानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः ॥ २७ ॥

समुत्थितेनेति । त्रिदिवौकसां देवानाम् अद्रितटान्तदारिणा
पर्वततटप्रदेशविदारकेण समुत्थितेन समुद्रगतेन महाचमूनां रवेण
कोलाहलेन केशरिणः सिंहाः स्वस्य वीर्यं पराक्रमः तस्य श्रीः शोभा
यत् तादृशी या मृगराजता मृगाधिपतित्वं तद्वशात् तद्धेतोः अधिकं
मदं गवं प्रपेदिरे प्रापुः गर्ववशात् भयं न चक्रुरिति भावः । समु-
त्थितेनेत्यत्र समुच्छ्रितेनेति महाचमूरवेणेत्यत्र चमूरवेण तेनेति च
प्राठान्तरम् ॥ २८ ॥

भवेति । मृगाः हरिणादयः सुरानीकानां देवसेनानां विमर्दः
सङ्घर्षः तेन जन्म यस्याः तथाभूतया भिया भयेन हेतुना द्रुतं शीघ्रं
दूरतरम् अतिदूरं विदुद्रुवः पलायानक्रुः । मृगाधिपाः सिंह
गुहा एव गृहं तस्य अन्तात् मध्यात् हेतुना अवलोलया वहिः वहि-

विलोकिताः कौतुकिनामरावती-

जनेन जुष्टप्रमदेन दूरतः ।

सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे

सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥ ३० ॥

पीतासितारक्तसितैः सुराचल-

प्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।

अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं

बभार भूम्नीत्यतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

देशे एव आगत्य नितराम् अत्यर्थं निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा तस्थुः । गुह्यगुह्यान्ताद् बहिरेत्येतत् गुह्यगुह्यान्तानभिस्त्येति पाठे गुह्यगुह्य अन्तान् उपरिभागान् अभिस्त्य आगत्येत्यर्थः । विशङ्कं नितरामित्यत्र विनिःशङ्कतरा इति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

विलोकिता इति । सुसैनिकाः शोभनाः सेनाः कौतुकिना दशेनौत्सुक्यवता जुष्टः सेवितः प्रमदः प्रकृष्टानन्दः येन तथाभूतेन मानन्देनेत्यर्थः अमरावतीजनेन दिव्यजनेनेत्यर्थः दूरतः दूरात् विलोकिताः दृष्टाः सत्यः सुविस्तृतायाः विशालायाः सुराचलस्य सुमेरोः प्रान्तभुवः पर्यन्तभूमेः प्रसरं प्रदेशं प्रपेदिरे प्रापुः । अन्ये तु द्वितीयाहं सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे सुविस्तृतायां प्रसरं न सैनिका इति पठन्ति । अस्यार्थः सुराचलस्य सुविस्तृतायां सुराचलप्रान्तभुवि प्रसरं स्थानमित्यर्थः न प्रपेदिरे न प्रापुः सैनिकानामिति पभूतत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

पीतेति । अम्बरम् आकाशं पीतानि असितानि लण्णानि आरक्तानि सितानि शुभ्राणि च तैः सुराचलस्य सुमेरोः प्रान्तस्थितैः उपरिवर्त्तिभिः धातूनां गैरिकादीनां रजोभिः रेणुभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु भूम्ना बाहुल्येन उत्पतितैः उड्डुनैः सद्भिः अयत्नेन

महास्त्रनः सैन्यविमर्दसम्भवः

कर्णान्तकूलङ्घपतामुपेयिवान् ।

पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वर्द्धनो

बभूव भूम्ना भुवनोदरम्भरिः ॥ ३२ ॥

अनायासेन गन्धर्वपुरस्य यः उदयः आविर्भावः तस्य भ्रमं भ्रान्तिं
बभूव दधार । अत्र अनेकवर्षमण्डितत्वसास्यात् अम्बरस्य गन्धर्व-
पुरेण या उपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारः ससृज्जीवित इति बोध्यम्
भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः कचिन्न भ्रान्ती दिवसभ्यगात्ततः ।
अखर्वगन्धर्वपुरोदयभ्रमं बभूव भूम्ना सुतरामितस्तत इति पाठान्तरे
ततः महाचमूः महती देवसेना भुवं भूमिं विगाह्य कचिन् कुत्वापि
न भ्रान्ती न प्रस्थांभुवती दिवं स्वर्गम् अभ्यगात् । तथा इतस्ततः
समन्तात् अखर्वम् अन्यूनं यत् गन्धर्वपुरं तस्य उदयभ्रमं स्वस्य विविध-
वर्णत्वादिति भावः भूम्ना वाङ्मयेन सुतराम् अत्यर्थं बभूव धृतवती-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

महास्त्रन इति । सैन्यानां विमर्दात् सङ्घर्षात् सम्भवः उत्पत्ति-
र्यस्य तथाभूतः महास्त्रनः कर्णान्तस्य ओलमूलस्य कूलङ्घपतां कूलभे-
दित्वम् । उपेयिवान् प्राप्तवान् कर्णविवरं स्फोटयन्निति भावः भूत-
लमापूरयन् क्षुब्धतरस्य अतिशयेनालोडितस्येत्यर्थः पयोनिधेः ससृज्
सम्बन्धविवक्षया अपेक्षायां पञ्चमीस्थाने षष्ठी । क्षुब्धतरात् पयो-
निधेरित्यर्थः पयोनिधिमपेक्ष्य दृष्टिं गच्छन्नित्यर्थः भुवनोदरं भरति
पूरयतीति तथाभूतः बभूव । महास्त्रनः सैन्यविमर्दसम्भवः इत्यत्र
रवः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः इति पाठान्तरम् कर्णान्तकूलङ्घपतामित्यत्र
कर्णान्तमूलङ्घपतामिति वर्द्धन इत्यत्र सैन्यन इति च पाठान्तरम् ।
अलोपमानात् ससृजात् सैन्यस्त्रनस्याधिक्यात् व्यतिरेका-
लङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । अधिक्यमुपमेयस्योपमानाभ्यनताथवा ।
व्यतिरेक इति ॥ ३२ ॥

महागजानां गुरुबृंहितैस्ततैः

सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।

घनै रथानां गुरुचण्डचीत् कृतै-

स्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ॥ ३३ ॥

महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपद्मस्तनमण्डलेषु च ।

ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥ ३४

घनैर्विलोक्य स्थगिताकैमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभःस्थलम् ।

अयायि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः

॥ ३५ ॥

महागजानामिति । पटहस्य वाद्यभेदस्य निःस्वनः ततैः
विस्तृतेः महागजानां गुरुभिर्भृङ्गदुभिः बृंहितैः शब्दैः वाजिनाम्
अश्वानां घोरतरैः अतिभीषणैः सुहेषितैः सुष्ठु, हेषारवैः रथानां
घनैः गम्भीरैः गुरुभिर्भृङ्गदुभिः चण्डैर्भीषणैः चीत्कृतैश्च तिरोहितः
अन्तर्हितः विलुप्त इत्यर्थः अभूत् । ततैरित्यत्र शतैरिति गुर्वित्यत्र
चतेति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

महासुराणामिति । सुरसैन्यजं देवसेनोत्थापितमित्यर्थः रजः
रेणुः क्षणेन महासुराणाम् अवरोधयोषिताम् अन्तःपुरनारीणां
कचाक्षि पद्मस्तनमण्डलेषु कचेषु केशेषु अक्षिपद्मस्तनमण्डलेषु
च तथा ध्वजेषु पताकासु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु
च तस्थौ स्थितिं प्राप ॥ ३४ ॥

घनैरिति । घनैः सान्द्रैः स्थगितं तिरोहितम् अर्कमण्डलं यैः
तथाभूतैश्चमूनां रजोभिः रेणुभिः निचितं व्याप्तं नभःस्थलम् अन्त-
रोर्क्षं विलोक्य हंसैः घनभ्रमेण मेघोद्गमन्या अभिमानसं मानसं
सरः अभिलक्ष्य अयायि गतं जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा
इति कविप्रमयप्रसिद्धेः । तथा केकिभिः मयूरैः सानन्दं यथा तथा

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
 नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्चिते ।
 चकासिरे स्वर्णमया महाध्वजाः
 परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ॥ ३६ ॥
 विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं
 द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
 किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो
 रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३७ ॥
 नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो
 न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषोर्गतिः ।

अनर्ति नृत्यं कृतम् । जनैरित्यत्र चलैरिति अयायोत्यत्र अवाप्नोति
 च पाठान्तरम् । भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥ ३५ ॥

सान्द्रै रिति । सान्द्रैः जनैः नवाम्बुदानीकनिभैः नवमेघचय-
 सदृशैः सुरानीकानां रजोभिः अम्बरे आकाशे अभिश्चिते आद्यते
 सति स्वर्णमया सहान्तः ध्वजाः पताकाः परिस्फुरन्तः परितो विक-
 सन्तः तडितां विद्युतां गणा इव चकासिरे शुशुभिरे । नवाम्बुदा-
 नीकनिभैरभिश्चिते इत्यत्र नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रिते इति
 स्वर्णमया महाध्वजा इत्यत्र स्वर्णमयध्वजव्रजा इति च पाठान्तरम् ।
 उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विलोक्येति । धूलीपटलैः रजःसङ्घातैः भृशम् अत्यर्थं भृतं
 पूरितं द्यावापृथिव्योः सहत् अन्तरम् अभ्यन्तरम् विलोक्य जनैः
 लोकैः रजः अलम् अतिशयेन ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशात् अधः अधोदेशे
 किम् ? वा अधस्तः अधोदेशात् ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशे किम् ? अभ्युपैति
 अभिगच्छतीति अतर्क्यत तर्कितम् ॥ ३७ ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषोर्गतिः ।

सूच्यग्रभेद्यैः पृतनारजश्चयै-
 राच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥
 दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभि-
 र्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
 अनेकवाद्यध्वनितैरनारतै-
 र्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥
 भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः
 कचिन्न मान्ती महतीं दिवं खलु ।
 सुसङ्कुलायामपि तत्र निर्भरात्
 किं कान्दिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ४० ॥

रजसां चयैः सङ्घातैः आच्छादिता प्राणिगणस्य चक्षुषोर्गतिः अर्जु-
 न, अधश्च न, पुरः अग्रतः न, पृष्ठतः न, पार्श्वतश्च न खलु अभूत् ।
 सूच्यग्रभेद्यैरित्यत्र सूच्यग्रभिन्नैरिति पृतनारजश्चयैरित्यत्र पृतना-
 रजोभरैरिति आच्छादितेत्यत्र सुनिर्भरमिति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

दिगन्तेति । नभस्तलम् आकाशं दिगन्तदन्त्यावलीनां दिग्गजानां
 दानहारिभिः सदशोषकैः विमानरन्ध्रेषु देवयानविवरेषु प्रतिनादेन
 प्रतिध्वनिना मेदुरैः पुरितैरिति भावः अनारतैः अनवरतैः गुरुभिर्मह-
 द्भुभिः अनेकवाद्यानां विविधवादित्राणां ध्वनितैः निर्वोषैः गाढम्
 अत्यर्थं जगर्ज दध्वान् । दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभिरित्यत्र दिगन्त-
 दन्त्यावलिदानहारिभिरिति अनेकवाद्यध्वनितैरित्यत्र अनेकवाहध्वनितै-
 रिति नभस्तलमित्यत्र नभःस्थलमिति च पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

भुवमिति । महाचमूः महती सेना भुवं पृथिवीं विगाह्य
 सङ्कुलीकृत्येत्यर्थः कचिदपि न मान्ती खलु न पर्याप्नुवती वेत्यर्थः
 खलु उत्प्रेजायाम् । महतीम् अतिविशालां मानस्यमामिति भावः
 दिवं स्वर्गं प्रययौ प्रचवाह । तत्रापि दिव्यपि निर्भरात् सङ्कुर्वीति-

उद्दामदानद्विपष्टन्दृष्टितै-
 नितान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः ।
 चलद्वनस्यन्दननेमिनिखनै-
 रभून्निरुच्छासमिवाकुलं जगत् ॥ ४१ ॥
 महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितै-
 र्विलोलघण्टारणितै रणोत्त्वणैः ।
 वीरप्रणादैः प्रमदप्रभेदुरै-
 र्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥

रेकादिति भावः सुसंकुलायां सुसंकीर्णायां सत्याम् आकुला कथमत्र
 एवं सङ्कीर्णतायां स्यादव्यमिति व्याकुला सती किं कान्दिशीकत्वं
 भयद्रुतत्वं कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः । किं न अवाप न प्राप
 अपि तु प्रापैव क्लेशभयेन द्रवणेच्छां चकार व्याप्तेः प्रतिवाधकत्वेन
 द्रवणासम्भवादिति भावः उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ४० ॥

उद्दामेति । जगत् उद्दामदानानाम् उत्तुङ्गुलानां द्विपष्टन्दानां
 गजसमूहानां दृष्टितैः उत्तुङ्गानाम् उन्नतानां तुरङ्गाणाम् अश्वानां
 हेषितैः हेषारधैः तथा चलतां घनानामिव मेघानामिव स्यन्दनानां
 रथानां नेमिनिखनैः चक्रप्रान्तनिर्घोषैः नितान्तम् अतीव निरुच्छासमिव
 निरुद्धप्राणमिव आकुलम् अभूत् । उद्दामदानद्विपष्टन्दृष्टितैरित्यत्र
 उद्दामदानद्विपष्टृष्टितैः शतैरिति चलद्वनस्यन्दननेमिनिखनैरित्यत्र
 चलद्वध्वजस्यन्दननेमिनिखनैरिति निरुच्छासमिवाकुलमित्यत्र निरुच्छा-
 समयाकुलमिति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

महागजानामिति । महागजानां गुरुभिर्भट्टभिः गर्जितैः
 तथा विलोबानां चञ्चलानां घण्टानां रणितैः रणेषु उत्त्वणैः उत्कटैः
 प्रमदानां हर्षाणां शत्रुजयस्येति भावः प्रभेदुरैः प्रणाशिभिः वीराणां
 भटानां प्रणादैः कोलाहलैः दिशः वाचालतां सुखरताम् आदधिरे-

दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः

सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।

धारा रजोभिसुरगैः क्षतैर्भृता

याः पङ्कतामित्य रथैः स्थलीकृताः ॥ ४३ ॥

निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागम-

निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।

तुरङ्गमाणां व्रजतां खुरैः क्षता

रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः ॥ ४४ ॥

तरां क्षतिशयेन दधुरित्यर्थः । रथोल्लस्यैरित्यत्र रथोज्ज्वलैरिति वीर-
प्रणादैरित्यत्र वीरप्रभेदैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

दन्तीन्द्रेति । दन्तीन्द्राणां दानद्रवाः मदस्त्रुतय एव वारोऽपि
तेषां वीचिभिस्तरङ्गैः नद्यः सद्यस्तत्क्षणात् बहुधा विविधप्रकारेण
उपूरिरे पूरिताः । याः पूरिता नद्यः तरुगैरथैः क्षतैः उत्थापितै-
रित्यर्थः धारारजोभिः प्रान्तरेणुभिः भृताः व्याप्ताः सत्यः पङ्कतां
पङ्कीभावस् एव प्राप्य रथैः स्थलीकृताः स्थलतामापादिताः । प्रथमं
मदवारिभिः पूरणं ततो रजसां चयैर्व्याप्तत्वेन पङ्कीभावप्राप्त्यं ततो
रथैस्तदुपरिगमनात् स्थलतापादनमिति हस्त्यश्वरथानामतोमङ्गुल-
मिति भावः । दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिरित्यत्र दन्तीन्द्रदानास्त्रुधि-
वारिवीचिभिरिति बहुधेत्यत्र बहु ता इति क्षतैर्भृता इत्यत्र क्षति-
र्भृतेति च पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

निम्ना इति । व्रजतां चलतां तुरङ्गमाणां खुरैः क्षताः कुट्टिताः
तथा रथैः गजेन्द्रैश्च परितः समन्तात् समीकृताः समतामापादिताः
निम्नाः प्रदेशाः स्थलतां समसूचित्वं तथा सर्वतः उच्चैरपि उन्नता
अपि ते प्रदेशाः निम्नत्वम् उपागमन् प्रापुः । निम्नाः प्रदेशा इत्यत्र
निम्नप्रदेशा इति सर्वतश्च ते इत्यत्र सर्वतः स्थलमिति क्षतैरित्यत्र क्षतो
इति च पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणै-
 र्महामहीभृत्तटदारणोल्लणैः ।
 प्रयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्-
 बभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥
 इतस्ततो वातविधूतचञ्चलै-
 र्नीरन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
 लघैः कणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलै-
 रमज्जि धूलीजलधौ नभोगते ॥ ४६ ॥
 घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं
 विसृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

नभ इति । नभसि आकाशे दिगन्तेषु च प्रतिघोषेण प्रति-
 ध्वनिना भीषणैः महान्तः ये महीभृतः पर्वताः तेषां तटदारणे
 तटविदारणे उल्लणैः उद्भूतैः समर्थैरिति यावत् प्रयोधीनां सङ्घट्टाणां
 निर्धूननं कम्पनं केलिः क्रीडा येषां तैः सागरकम्पनकरैरिति यावत्
 भेरीध्वनितैः वाद्यगणैः जगत् समाकुलं सम्पूरितमिति भावः बभूव ।
 भेरीध्वनितैरित्यत्र भेरीध्वनितैरिति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् वातेन विधूतानि कम्पि-
 तानि अतएव चञ्चलानि तैः नीरन्ध्रितं सान्द्रं यथा तथा आशासु
 दिक्षु गमनं सञ्चारो येषां तैः कणन्ति शब्दायमानानि काञ्चनकिङ्किणीनां
 सौवर्ण्यशङ्खकानां कुलानि सङ्घाताः येषां तथोक्तैः लघैः लघपरि-
 माणैः असङ्ख्यैरिति भावः ध्वजांशुकैः नभोगते आकाशसञ्चारिणि
 धूबिजलधौ रजःसङ्घे अभज्जि निमग्नम् अलङ्घितमिति भावः ।
 नीरन्ध्रिताशागमनैरित्यत्राभिधाशागमनैरिति लघैरित्यत्र लङ्घिति
 नभोगते इत्यत्र नभोगतैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

घण्टारवैरिति । बाहिनीनां सैन्यानां पटहस्य वाद्यभेदस्य

मत्तद्विपानां प्रथयाम्बभूविरे

न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥ ४७ ॥

करालवाचालमुखाश्चमूस्वनै-

र्ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।

तिरोबभूवे गहनैर्दिनेश्वरो

रजोऽन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

निस्वनाः निष्पीषाः मत्तद्विपानां मदस्त्राविषां गजानां रौद्रतरैः
अतिभीषणैः घण्टारवैः तथा निरन्तरम् अनारतं विस्मृत्वरै
ध्याभ्रुवद्भुभिः सुभैरवैः अतिभीषणैः गर्जरवैः दृष्टितैरित्यर्थः न प्रथया-
म्बभूविरे न प्रकटोचक्रिरे ओलपथं न प्रापिता इति भावः । निर-
न्तरमित्यत्र निरन्तरैरिति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

करालेति । अनौ दिनेश्वरः सूर्यः चमूनां सेनानां स्वनैः कोला-
हलैः करणानि भीषणानि अदर्शनीयानीति भावः वाचालानि ध्वनि-
तानि सुखानि अन्ता यासां ताः ध्वस्तं रजसापूरितमिति भावः
अम्बरम् आकाशं वस्तुञ्चेति ध्वनिः यासां तथाविधाः रजस्वलाः
रेणुपूर्णाः ऋतुभतीञ्चेति ध्वनिः दिशः वीक्ष्य दृष्ट्वा परितः समन्तात्
गहनैर्निविडैः रजांसि एव अन्धकाराः तैः कुतोऽपि तिरोबभूवे
अन्तर्हितः अदृश्यो बभूवेति यावत् । रजस्वलायां नाय्यां दर्शनस्या-
शास्त्रीयत्वात् देवाद्दर्शनेऽपि तत्त्वत्वात् तिरोधानमुचितं सत्पुरुषा-
णामिति सूर्ये सत्पुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरनुद्धारः ।
तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहार-
समारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति । करालवाचालमुखा इत्यत्र
करालवाचालरवैरिति चमूस्वनैरित्यत्र चमूरवैरिति ध्वस्ताम्बरा इत्यत्र
सस्ताम्बरा इति गहनैरित्यत्र गहने रजोऽन्धकारैरित्यत्र रजोऽन्धकारे
इति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकै-

र्दिगङ्गना व्योम रजोऽभिदूषिता ।

भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनै-

र्जगर्ज गाढं घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा

इव गजा गगनं विजगाहिरे ।

गुरुतरा इव वारिधरा रथा

भुवमितीह विवर्त इवाभवत् ॥ ५० ॥

बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले

निरवधय इवाभोराग्रयो घोरघोषाः ।

आक्रान्तेति । सैनिकैः रभसेन वेगेन बलादिति यावत् रभसो-
वेगहर्षयोरित्यमरः आक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता धृषिता व्योमरजोभिः
अम्बररेणुभिरभिदूषिता दिगेव अङ्गना स्त्री घनैः गन्भीरैः भेरीरवाणां
प्रतिशब्दितैः प्रतिनादैः घनमत्सरादिव अति क्रोधादिव गाढं
अत्यन्तं जगर्ज गर्जितवती । दिगङ्गनेति रूपकेणोत्थापिता घनमत्-
सरादिवेत्युत्प्रेक्षा । घनमत्सरादिवेत्यत्र गुरुमत्सरादिवेति पाठा-
न्तरम् ॥ ४९ ॥

युर्वीत । गजा हस्तिनः गुरुणा सहता समीरेण वायुना
समीरिताः सञ्चाहिता भूधरा इव पर्वता इव गगनं तथा रथा
गुरुतरा अतिमहान्तः वारिधराः मेघा इव भुवं पृथिवीं विजगा-
हिरे अवगाहितवन्तः इति इत्यम् इह प्रयागे विवर्त इव विप-
र्यास इव अभवत् । उत्प्रेक्षालङ्कारः । इव वारिधरा रथा
इत्यत्र बहुवारिभवाद् घना इति भुवमितीह विवर्त इवाभवदित्यत्र
भुवमतीव नमन्त इवाभवन्निति च पाठान्तरम् । द्रुतविलम्बितं द्रुतं
द्रुतविलम्बितमाह न भौभराविवि तल्लक्षणात् ॥ ५० ॥

गुरुतरपरिमज्जभूतो देवसेना

वष्टधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्थकद्विषो

युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।

सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरोऽ-

भूक्तिं वदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥

बलवदिति । बलवताम् असुरलोकानाम् अनल्पे सहति कल्पा-
न्तकाले प्रलयसमये निरवधयः अशेषाः अपारा इत्यर्थः घोरघोषा
विकटस्वनाः गुरुतरा अतिमहान्तः परिमज्जन्तः भूभूतः पर्वता येषु
तथाभूताः अक्षोराशय इव ससुद्रा इव देवसेनाः व्योमभूम्यन्तराले
आकाशपृथिवीमध्यभागे सुपूर्णाः प्रभूता अपि वष्टधुः वृद्धिं जग्मुः ।
उपसालङ्कारः । बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले इत्यत्र वरतरसुर-
लोकानल्पसंहारकाले इति वष्टधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले इत्यत्र
वष्टधुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तराला इति पाठान्तरम् । मालिनी वृत्तं
न न स यद्युतं यं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

—*—

सेनापतिमिति । बलस्य असुरभेदस्य शात्रवः निहन्ता यत्न-

चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं
 विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
 श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतं
 चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥ २ ॥
 समेत्य दैत्याधिपतेः पुरः स्थिताः
 किरीटवद्वाञ्छलयः प्रणस्य ते ।
 न्यवेदयन्मन्मथशत्रुं सूनुना
 युयुत्सुना जम्भजितं सहागतम् ॥ ३ ॥

रेव शात्रवः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । इन्द्रः अन्धकद्विषः हरस्य
 नन्दनं कुमारं सेनापतिं पुरस्कृत्य युधे युद्धार्थं सैन्यैः सह उपैति
 उपागच्छति इति हृदयप्रकम्पिनी किंवदन्ती जनश्रुतिः सुरद्विषाम्
 असुराणां पुरः अगतः अभूत् चचारेत्त्वर्धः । युधे इत्यत्र युद्धे इति
 हृदयप्रकम्पनीत्यत्र हृदयस्य कम्पिनोति पाठान्तरम् । सर्गेऽस्मिन्
 इन्द्रवंशा वंशस्यविलयो रूपजाति वृत्तं तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे
 गुराविति वदन्ति वंशस्यसुदीरितं जराविति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

चमूप्रभुमिति । महासुराः मन्मथमर्दनस्य हरस्य आत्मजं कुमारं
 चमूनां सेनानां प्रभुम् अधिपं विजित्वरीभिः विशेषेण जयशालिनीभिः
 सुराणां पृतनाभिर्देवसेनाभिः सह विजयश्रिया जयलक्ष्म्या युतम्
 आगतं श्रुत्वा चित्ते मनसि चिरं चुक्षुभिरे क्षोभं प्राप्ताः भयमाजग्मु-
 रिति यावत् । विजित्वरीभिरित्यत्र विजित्वराभिरिति युतमित्यत्र
 श्रितमिति चित्ते इत्यत्र चित्तैरिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

समेत्येति । ते महासुराः समेत्य समागत्य दैत्याधिपतेस्तारकस्य
 पुरः अगतः स्थिताः किरीटेषु वद्धा अञ्जलयः यैः तथाभूताः सन्तः
 प्रणस्य युयुत्सुना युद्धार्थिना मन्मथशत्रोः शम्भोः सूनुना कुमारेण
 सहागतं जम्भजितम् इन्द्रं न्यवेदयन् व्यज्ञापयन् । पुरः इत्यत्र
 पुरे इति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

दासीकृताशेषजगत्त्रयं न मां
 जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।
 गिरीशपुत्रस्य बलेन साम्प्रतं
 ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥ ४ ॥
 ततः क्रुधा विस्फुरिताधराधरः
 स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।
 युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः
 सेनापतीन् सन्नहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥
 महाचमूनामधिपाः समन्ततः
 सन्नह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।

दासीकृतेति । स तारकः शचीपतिरिन्द्रः कतिशः बहुनीत्यर्थः
 युद्धे दासीकृताशेषजगत्त्रयं किङ्करोक्तं त्रिभुवनं मां न जिगाय न
 जितवान्, साम्प्रतं गिरीशपुत्रस्य कुमारस्य बलेन ध्रुवं निश्चितं
 विजेता विजेष्यते इति काकुतः काका भिन्नकण्ठध्वनिविशेषणेत्यर्थः
 भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते इति दर्पणः । अहसत्
 हास्यं चकार नैव विजेतेति भङ्ग्या उक्तवानिति भावः । नेत्यत्र तु
 इति । सकाकुतोऽहसदित्यत्र सकाकु सोऽहसदिति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं त्रिलोक्या जयकेलौ जयक्रीडायां
 जयव्यापारे इत्यर्थः लालसः लुब्धः जितत्रिभुवन इति भावः स
 तारकः क्रुधा क्रोधेन विस्फुरितः विकस्मितः अधराधरः निम्नाधरः
 यस्य तथाभूतः सन् युधे युद्धार्थं दर्पितेन दोष्णां बाहूनां बलेन
 उद्धतान् सेनापतीन् सन्नहनार्थं सन्नद्धीभवनार्थं ससुदुयोगार्थमिति
 यावत् आदिशत् आज्ञापयामास । दर्पितदोर्बलोद्धतानित्यत्र दर्पित
 दोर्बलो बलादिति युधे इत्यत्र युद्धे इति च पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

महाचमूनामिति । महाचमूनां सहतीनां सेनानाम् अधिपाः सद्यः

तस्युर्वि नम्रचितिपालसङ्कुले
तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥
स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्
कृतानतीन् बाहुवरानधिष्ठितान् ।
महाह्वाम्भोधिविधूननोद्धता-
न्ददर्श राजा पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥
बली बलारातिबलातिशातनं
दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् ।

तत्क्षणात् आदेशमात्रेणेति भावः समन्ततः सर्वतः सन्नद्धा सन्नद्धा
भूत्वा सुतराम् अत्यर्थम् उदायुधाः उद्धृतशस्त्राः सन्तः विनम्रैः
विनम्रैः चित्तिपालैः पराजितवृत्तिभिर्नित्यैः सङ्कुले सङ्कीर्णं तस्य
तारकस्य अङ्गनद्वारं चत्वरप्रवेशद्वारं तस्य वरे श्रेष्ठे प्रकोष्ठके अवकाशे
तस्युः प्रभुप्रतीक्षया स्थितवन्त इत्यर्थः । तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके
इत्यत्र तदङ्गनद्वारं वहिःप्रकोष्ठके इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

स इति । स राजा तारकः द्वारपालेन पुरः अग्रतः प्रदर्शितान्
अयमयमिति प्रत्येकं दर्शितान् कृतानतीन् दर्शनमात्रेण कृतप्रणामान्
बाहुवरान् महाबाहून् श्रेष्ठबाहुवलानिति भावः महाह्वयः महा-
संघाम एव अम्भोधिः तस्मिन् विधूननेन विबोद्धनेन उद्धृतान् प्राप्न-
गवान् महायुद्धजयेन दर्शितानिति भावः बहून् पृतनापतीन् सेना-
नायकान् अधिष्ठितान् दण्डायमानान् ददर्श । बाहुवरानित्यत्र
बाहुवरानिति पाठे श्रेष्ठतमानि हस्त्रादीनि अधिष्ठितान् आरूढा-
नित्यर्थः । ददर्श राजेत्यत्र ननन्द पश्यन्निति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बलीति । अधानन्तरं बली महाबलः स तारकः बलारातेः
बलासुरनिस्त्रदनस्य इन्द्रस्य बलातिशातनं बलनाशनं दिग्दन्तिनाम्
शेरावतानां नादस्य शृङ्गणस्य द्रवस्य सदस्तावस्य च नाशनः स्वनः

महीधराभोधिनवारितक्रमं
 ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥
 युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वना-
 श्वलत्पताकाकुलवारितातपाः ।
 धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्कराः
 पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ९ ॥
 चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां
 महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।

निघोषः यस्य तथाभूतं महीधरैः पर्यतैः अभोधिभिः सागरैश्च
 न वारितः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः क्रमः गतिर्यस्य तादृशं घोरं
 भीषणं रथम् अधिरुह्य ययौ चचाल । दिग्दन्तिनाद्द्रवनाशनस्वन-
 मित्यत्र दिग्दन्तिदानद्रवताननिस्वनमिति । महीधराभोधि निवारित-
 क्रममिति च पाठे दिग्दन्तिनां दानद्रवस्य सदस्त्रुतेः तानः विस्तारकः
 बर्द्धक इत्यर्थः निस्वनो यस्य तथोक्तमित्यर्थः । महीधराणाम् अभो-
 धीनाञ्च निवारितः क्रमः सामर्थ्यं गतिप्रतिरोध इति भावः येन
 तथाभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

युगेति । पृतनाः असुरसेनाः युगक्षये कल्पान्ते क्षुब्धः विच-
 लितः यः पयोधिः ससृङ्गः तद्वत् निस्वनः निघोषो यासां तथोक्ताः
 चलन्तीभिः पताकाभिः आकुलं यथा तथा वारिता आतपाः सौर-
 मयूखा याभिः तथाभूताः तथा धरारजोभिः पार्थिवरेणुभिः अस्ता
 आच्छादिता दिगन्ता दिगवकाशा भास्करश्च यैः तादृश्यः सत्यः प्रयान्तं
 पतिं तं तारकम् अन्वयुः अनुजग्मुः । पतिं प्रयान्तमित्यत्र प्रति
 भ्रयातुमिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

चमूरज इति । अभिसुरं सुरान् अभि देवान् प्रतीत्यर्थः प्रस-
 र्पिणः प्रयाणं कुर्वतः महासुरस्य तारकस्य चमूनां सेनानां रजः धूनिः

दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां
कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥
महीभृतां कन्दरदारणील्लघै-
स्तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्घनैः ।
उद्देलिताश्चुम्बिरे महार्णवा
नभःस्रवन्ती सहस्राभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥
सुरारिनाथस्य महाचमूखनै-
र्विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
अभ्युच्छितैरुर्मिश्रितैः सवारिजै-
रक्षालयन्नाकनिकेतनावलीम् ॥ १२ ॥

दिगन्तदन्तिनाम् ऐरावतानां सितेषु शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु दशनशाखास्तु
शुभ्रतां तथा दानाम्बुघनेषु मदजलसान्द्रेषु कुम्भेषु पङ्कतां कर्दमत्वं
प्राप ॥ १० ॥

महीभृतामिति । महीभृतां पर्वतानां कन्दरदारणा गुहाविदा-
रिणः अतएव उल्लङ्घाः उत्कटाः तैः तद्वाहिनीनां तस्य तारकस्य
वाहिनीनां सेनानां घनैः गम्भीरैः पटहस्वनैः वाद्यध्वनिभिः महा-
र्णवाः महासमुद्राः उद्देलिताः वेलाभतिक्रान्ताः सन्तः चुम्बिरे
क्षोभं गताः सञ्चेलुरित्यर्थः । नभःस्रवन्ती आकाशगङ्गा च सहस्रा
अभ्यवर्द्धत इति प्राप ॥ ११ ॥

सुरारोति । सुरारिनाथस्य तारकस्य तुमुलैः महाचमूनां
खनैः विगाह्यमाना सञ्चाल्यमाना सुरापगा स्वर्गनदी सवारिजैः
सपद्मैः अभ्युच्छितैः उत्पतितैः वेलाभिति शेषः ऊर्मीणां तरङ्गाणां
श्रुतैः नाकनिकेतनावलीं स्वर्गभवनश्रेणीम् अक्षालयत् क्षालितवती ।
सवारिजैरित्यत्र अवारितैरिति नाकनिकेतनावलीमित्यत्र नाकनिके-
तनावलीरिति च पाठान्तरम् ॥ १२ ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां
 द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।
 अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं
 बभूव चोत्पातपरम्परा वत ॥ १३ ॥
 आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
 कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।
 दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनी-
 रूपयुपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥
 मुहुर्विभग्नातपवारणध्वज-
 खलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।

अथेति । अथानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य युद्धार्थं प्रस्थितस्य नाकिनां
 देवानां द्विषस्तारकस्य पुरस्तात् अशुभोपदेशिनी अमङ्गलशंसिनी अगा-
 धदुःखाम्बुधौ अतलस्पर्शदुःखसमुद्रे मज्जनं मज्जनकारणम् उत्पात-
 परम्परा उत्पातश्रेणी बभूव च । वतेति खेदस्तूचकमव्ययम् ।
 अशुभोपदेशिनीत्यत्राशुभोपदेशिनीति अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं
 बभूव चोत्पातपरम्परा वतेत्यत्र मुहुर्महारिष्टपरम्परा परा परापतन्-
 नृत्यमहापताकिनीति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

आगामीति । घोरतरा अतिभोषणा कुपक्षिणां परम्परा श्रेणी
 आगामिनः भविष्यतः दैत्यानाम् अशनकेलेः मांसभोजनव्यापारस्य
 काङ्क्षिणी अभिलाषिणी सुरारीणां दैत्यानां वाहिनीः सेनाः उपरि
 उपरि एव आगत्य निवारितः आतपः यथा तादृशी सती व्योम्नि
 आकाशे पदं दधौ चचारेत्यर्थः । आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
 कुपक्षिणामित्यत्र भविष्यदैत्याशनकेलिकामिनी कुपक्षिणामिति पाठा-
 न्तरम् ॥ १४ ॥

मुहुरिति । ममङ्गनः वायुः प्रसभं सहसा विभग्ना विशेषेण

धूताश्वमातङ्गमहारथाकरा-
नवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥
सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो
सुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।
पुरः पथोऽतीत्य महाभुजङ्गमा
भयङ्कराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥
मिलन्महाभीमभुजङ्गभीषणं
प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।
महासुरस्य द्विषतोऽतिमत्सरा-
दिवान्तमासूचयितुं भयङ्करः ॥ १७ ॥

भग्ना आतपवारणा आतपत्वाः ध्वजाश्च येन तथोक्तः चलद्भिर्धरा-
धूलिकुलैः पार्थिवरजश्चयैः आकुलानि ईक्षणानि नेत्राणि येन तथा-
भूतः तथा धूतस्य कम्पितस्य अश्वानां मातङ्गानां सहतां रथानाम्
आकरस्य अनवेक्षणः अदर्शनः अदर्शनकर इत्यर्थः अभूत् । विभग्ने-
त्यत्र विभिन्नेति धूताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षण इत्यत्र जनाश्च
मातङ्गमहारथग्रजानवेक्षण इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

सद्य इति । विभिन्नं मर्दितं यत् अञ्जनपुञ्जं तद्वत् तेजो येषां
ते सुखैः उच्चकैः सहान्तं विषाग्निं विषरूपमनलं विकिरन्तः उद्वमन्तः
भयङ्कराकारभृतः भीषणभोगिनः महाभुजङ्गमाः पुरः अग्रतः पथः
मार्गान् अतीत्य अतिक्रम्य भृशं त्वरितं ययुः गच्छन्ति अ । विभिन्ना-
ञ्जनपुञ्जतेजस इत्यत्र विभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभा इति पथोऽतीत्येत्यत्र
परस्परं पातेति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

मिलदिति । दिनानां प्रभुः दिनेश्वरः द्विषतः शत्रोर्महासुरस्य
अतिमत्सरादिव अतिविद्वेषादिव अन्तं विनाशम् आसूचयितुं प्रकट-

त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं
 शिवाः समेताः परुषं ववासिरे ।
 सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं
 प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
 दिवापि तारास्तरलास्तरस्त्रिनीः
 परापतन्तीः परितोऽथ वाहिनीः ।
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
 प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥ १९ ॥
 ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरै-
 रुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

यितं भयङ्करः सन् भिलन् सङ्गच्छन् कुण्डलीभवन् महाभीमः यः
 भुजङ्गः तद्वत् भीषणः तं परिवेषं परिधिम् आदधौ दधार ॥ १७ ॥

त्विषामिति । त्विषाम् अधीशस्य तेजोनिधेः स्वर्यस्य पुरः
 अग्रतः अधिमण्डलं मण्डलाकारेण समेताः मिलिताः शिवाः
 ऋगाल्यः सुरारिराजस्य तारकस्य रणान्तशोणितं संश्रामान्ते रुधिरं
 प्रसह्य वलात् पातुं द्रुतम् उत्सुका इव त्वरावन्त इव परुषं कठोरं
 यथा तथा ववासिरे चुक्रुशुः । अधिमण्डलमित्यत्राभिमण्डलमिति
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दिवेति । अध्यानन्तरं लोकः दिवापि तरलाः चपलाः तर-
 स्त्रिनीः वेगवतीः ताराः नक्षत्राणि वाहिनीः सेनाः परितः सेनानां
 समन्तात् परापतन्तीः सम्पतन्तीः विलोक्य दृष्ट्वा मनसा सुरद्विषः
 तारकस्य प्राणव्ययान्तं विनाशवसानं व्यसनम् उत्पातं व्यचिन्तयत्
 विशेषेण चिन्तितवान् । तरस्त्रिनीरित्यत्र तदानिशमिति अथ वाहि-
 नीरित्यत्र अभिवाहिनीरिति प्राणव्ययान्तमित्यत्र प्राणात्ययान्तमिति
 च पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं
 पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥
 ज्वलद्गिरिङ्गारचयैर्नभस्तलं
 ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।
 धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखै रजो
 दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥
 निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो
 घनोऽम्बराशाकुहरोदरम्भरिः ।
 बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः
 प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२ ॥

ज्वलद्गिरिरिति । अभितः समन्तात् उच्चैः अतिशयेन ज्वलद्गिरिः
 प्रभाभरैः तेजःप्रदलैः उद्भासितम् उद्दीपितम् अशेषं समस्तं दिग-
 न्तरं दिशामवसरः अम्बरमाकाशञ्च यस्य तथोक्तं तथा रौद्रेण दारु-
 ण्येन रवेण हृदन्तदारणं हृदयविदारणं वज्रं निरम्बुदात् मेघशून्यात्
 नभसः आकाशात् प्रपात । ज्वलद्गिरित्यत्र ज्वलद्गिरिरिति पाठा-
 न्तरम् ॥ २० ॥

ज्वलद्गिरिरिति । नभस्तलम् अन्तरीक्षं शोणितास्थिभिः रुधिरैः
 कङ्कालैश्च तथा ज्वलद्गिरिः अङ्गारचयैः सह गाढं यथा
 तथा ववर्ष रक्तास्थिमिश्रमङ्गारचयम् अवर्षदित्यर्थः । तथा दिशः
 ज्वलन्त्यः सत्यः मुखैः धूमं व्यसृजन् तथा रासभस्य कण्ठवत् धूसरं
 धूसरवर्णं रजः रेणुं दधुः ॥ २१ ॥

निर्घातेति । निर्घातः अन्तरीक्षात् पतन् शब्दविशेषः तथा-
 चोक्तं यदन्तरीक्षे बलवान् सारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घा-
 तो जायते वायुसम्भव इति । तद्वत् घोषो यस्य तथाभूतः गिरि-
 शृङ्गशातनः पर्वतशृङ्गभेदी अम्बरञ्च आकाशस्य आशानां दिशं कुहरं

खलन्महेभं प्रपतत्तुरङ्गमं
 परस्म्यरास्त्रिष्टजनं समन्ततः ।
 प्रक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधरा-
 हलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २३ ॥
 जर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः
 समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।

रम्भमेव उदरं विभर्त्तीति पूरयतीति तथोक्तः आकाशदिङ्मण्डलव्या-
 प्येत्यर्थः घनः मेघः भूम्ना बाहुल्येन श्रुतिः कर्णशक्तुली एव भित्तिः
 कुक्षं तद्भेदनः तद्विदारणः प्रकोपिष्या अतिक्रुद्धेन कालेन यमेन
 अर्जिता कृता वा गर्जिः गर्जनं सकोपनिनाद इत्यर्थः तं तर्जयति
 भर्त्सयति जयतीत्यर्थः तथाभूतः बभूव उदियाय । गिरिशृङ्गशातन
 इत्यत्र गिरिशृङ्गघातन इति घनोऽम्बराशाकुहरोदरम्भरिरित्यत्र धरा-
 म्बराशाकुहरोदरम्भरिरिति प्रकोपिकालार्जितगर्जतर्जन इत्यत्र प्रकोपि-
 कालार्जितगर्जितस्वन इति च पाठान्तरम् । अथवा गिरिशृङ्गशातनः
 घनः निविडः अम्बराशाकुहरोदरम्भरिः भूम्ना श्रुतिभित्ति भेदनः
 प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः निर्घात एव घोषः बभूवेत्यन्वयः ॥२२॥

खलनदिति । प्रक्षुभ्यन् प्रकर्षेण क्षोभं सञ्चालनं गच्छन् अम्भोधिः
 समुद्रः तथा विभिन्नः विस्लिष्टः भूधरः पर्वतः यस्मात् तथाविधात्
 अवनिप्रकम्पात् भूकम्परूपा दुत्पातात् द्विषः शत्रोस्तारकस्य वलं
 सैन्यं खलन्तः पतन्तः महेभाः महामजा यस्य तथोक्तं प्रपतन्तः
 तुरङ्गमा अश्वा यस्य तादृशं तथा समन्ततः सर्वतः परस्परम् आस्त्रिष्टा
 उपर्युपरि पतिता इति भावः जनाः पदातय इति यावत् यस्य
 तथाभूतम् अभूत् । खलन्महेभं प्रपतत्तुरङ्गमं परस्म्यरास्त्रिष्ट जनं
 समन्ततः । संक्षुभ्यदम्भोधि विभिन्नभूधरं पुरोद्विषोऽभूदवनिप्रकम्प-
 नमिति पाठे द्विषः शत्रोः पुरः अवनिप्रकम्पनम् अभूत् । खलन्महे-
 भसित्यादि तदुविशेषणं बोध्यम् ॥ २३ ॥

श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना
मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४ ॥
अपीति पश्यन् परिणामदारुणां
महत्तमां गाढमरिष्टसन्ततिम् ।
दुर्देवदष्टो न खलु न्यवर्तत
क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥ २५ ॥
अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं
निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।
पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवे-
दसदुग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या इति । सुरविद्विषः तारकस्य पुरः सर्वे वज्रव
इति यावत् श्वानः कुकुराः समेत्य मिलित्वा ऊर्ध्वीकृतानि उन्नमितानि
आस्थानि सुखानि यैः तथोक्ताः रवौ स्वर्ये तदभिमुखमिति भावः दत्ता
अर्पिता दृष्टियैः तथाभूताः तथा करुणेन कातरेण व्यतएव श्रवणान्त-
शातिना श्रुतिकटुनेति भावः स्वरेण मिथः परस्परं रुदन्तः क्रोशन्तः
सन्तः निर्ययुः गच्छन्ति अ ॥ २४ ॥

अपीति । दुर्देवेन प्रतिकूलदेवेन दष्टः कवलित इति यावत्
असुरः तारकः इति उक्तं रूपां परिणामदारुणाम् अन्तभीषणां मह-
त्तमाम् अतिमहतीम् अरिष्टसन्ततिम् अशुभपरम्पराम् अरिष्टन्तु
शुभाशुभे इत्यमरः । गाढम् अत्यर्थं पश्यन्नपि क्रुधा कोपेन हेतुना
प्रयाणव्यवसायतः युद्धयात्रोद्यमात् न खलु नैव न्यवर्तत निष्टतो-
ऽभूत् । अपीति पश्यन्नित्यत्र इति प्रपश्यन्निति महत्तमामित्यत्र
महत्तरामिति खल्वित्यत्र खल इति न्यवर्ततेत्यत्र निवर्तते इति च
पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

अरिष्टमिति । विपाकदारुणं परिणामभीषणम् अरिष्टम् अस-

क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना
 तदीयचामीकरधर्मवारणम् ।
 रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
 प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत् ॥ २७ ॥
 विजानता भावि शिरोनिक्षन्तनं
 प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
 मुहुर्गलङ्गिस्तरलैरलन्तरा-
 मरोदि मुक्ताफलबाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥

क्लृप्तम् आशङ्क्य मत्वा बुधैर्विद्वद्भिर्मन्त्रिभिरिति शेषः निवार्यमाणोऽपि
 प्रयातुमिति शेषः महासुरः तारकः पुरः अग्रतः शत्रूणामिति भावः
 नगराद्वा प्रतस्थे प्रचचात् । असदुपहेण दुर्गहेण अस्वस्य कार्या-
 कार्यमजानत इति भावः जनस्य महतां हितोपदेशनं शुभपरामर्श-
 दानं वृथा भवेत् । सामान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुर इत्यत्र निवार्यमाणो विविधैर्महा-
 सुरैरिति हितोपदेशनमित्यत्र हितोपदेशनेति च पाठान्तरम् ॥२६॥

पुनश्च पञ्च महोत्पातान् वर्णयति क्षितावित्यादिना । प्रतिकूल
 वायुना प्रतीपपवनेन क्षितौ भूमौ निरस्तं निपातितं तस्य इदं
 तदीयं तारकीयं चामीकरधर्मवारणं काञ्चनातपत्रं मृत्योः यस्य
 पारणाविधौ अभ्यवहारव्यापारे प्रकल्पितं स्थापितं महत् हाटकभा-
 जनमिव सौवर्णपात्रमिव रराज शुशुभे । उपमालङ्कारः । हाटकभाजनं
 महदित्यत्र राजतपात्रभाजनमिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विजानतेति । भावि भविष्यत् शिरोनिक्षन्तनं शीर्षच्छेदनं
 विजानता विशेषेण जनाता निश्चिन्तयेत्यर्थः अतएव प्रज्ञेन प्रकटज्ञान-
 वता तस्य तारकस्य मौलिना किरीटेन मौलिः किरीटधस्त्रिणावित्य-
 मरः । शोकादिव तरलैः प्रयाणवेगात् चञ्चलैः अतएव मुहुः गलङ्गिः

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभि-
 ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।
 अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलै-
 र्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९ ॥
 सद्यो निवृत्ताञ्जनसोदरद्युतिं
 फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
 निर्यद्विषोत्कानलगर्भफूत्कृतं
 ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैवत ॥ ३० ॥

स्वर्णजङ्घिः सुक्ताफलाभ्येव वाष्पविन्दवः अश्रुलेशाः तैः तद्व्याजेनेति
 भावः अलन्तराम् अतिशयेन अरोदि रुदितम् । रूपकानुप्राणितोत्-
 प्रेक्षालङ्कारः । शिरोनिवृत्तनमित्यत्र शिरोविकर्त्तनमिति प्रज्ञेनेत्यत्र
 वृत्तनेति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

निवार्यमाणैरिति । आकुलैः सम्भ्रान्तैः अनुयायिभिः अश्रुचरैः
 अश्रुरराजस्येति शेषः अभितः सर्वतः निवार्यमाणैरपि ताड्यमानैरपि
 गृध्रैः पक्षिविशेषैः भविष्यत् एतस्य तारकस्य मरणम् उपदिशन्ति
 शंसन्तीति तथाभूतैः सङ्घैः तं तारकं गृहीतुं धर्त्तुम् आह्वारार्थमिति
 भावः कामो येषां तादृशैरिव मौलिं किरीटम् अभि उपरीत्यर्थः
 अपाति पतितम् अभिमौलिमाकुलैरित्यत्राभिमौलिचाकुलैरिति भवि-
 भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिरित्यत्र तस्याननूत्यानविनाशदर्शिभिरिति च
 पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

सद्य इति । जनो लोकः तस्य तारकस्य ध्वजे सद्यः तत्क्षणं
 निवृत्तं रुदितं यत् अञ्जनं कज्जलं तस्य सोदरा सदृशी द्युतिर्यस्य
 तथोक्तं फणामणौ फणरत्ने प्रज्वलत् प्रस्फुरत् अंशुमण्डलं मयूखचयः
 यस्य तादृशं निर्यन् निर्गच्छन् विषमेव उत्कानलः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य
 तादृशं फूत्कृतं फूत्कारः निवास इत्यर्थः यस्य तथाभूतं महाहिं

रथाश्वकेशावलिकर्णचामरं

ददाह बाणासनबाणबाणधीन् ।

अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशन-

स्तस्यातनुस्यन्दनधूर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभि-

विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।

यदा मदान्धो न गताश्ववर्तता-

म्बरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

सहामुजङ्गम् ऐक्षत दृष्टवान् । सद्यो निक्कत्ताञ्जनसोदरदुमित्यत्र
सद्यो निक्कत्ताञ्जनसोदरं कचिदिति निर्यद्विषोल्कानलग्नभर्तृकृतमित्यत्र
निर्यद्विषोल्काततगर्भफूत्कृतमिति च पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

रथाश्वेति । अकाण्डतः सहसा तस्य तारकस्य अतनुर्महान्
यः स्यन्दनः रथः तस्य धूर्यः अश्वभागः तदुगोचरः तत्र लग्न इति
भावः चण्डतरोः अतिभीषणः हुताशनः अग्निः रथस्य अश्वानां केशा-
वलि कर्णचामरं लोमराजिं कर्णस्थित चामरञ्च तथा बाणासनबाण-
बाणधीन् धनुर्वाणतुणान् ददाह भस्मोचकार । रथाश्वेत्यत्र रथस्येति
केशावलि कर्णचामरमित्यत्र केशावलि कर्णचामरानिति बाणासन-
बाणबाणधीनित्यत्र बाणासनबालबालधीनिति अकाण्डत इत्यत्रा-
खण्डन इति धूर्यगोचर इत्यत्र धूर्यगोदुगत इति च पाठान्तरम्
॥ ३१ ॥

इतीति । इत्यादिभिः अशुभोपदेशिभिः अमङ्गलशंसिभिः
अरिष्टैः उत्प्रातैः पुनः पुनः विहन्यमानः प्रतिघिध्यमानोऽपि असुरः
यदा मदेन अहङ्कारेण अन्धः हिताहितविवेकशून्यः सन् गतात्
प्रयाणात् न न्यवर्तत न परावृष्टे, तदा अम्बरात् आकाशात् मरुतां
देवानां मरुतौ पवनामरावित्यमरः । सरस्वती आकाशवाणीत्यर्थः

मदान्ध ! मा गा भुजदण्डचण्डिमा-

वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।

सुरैः सनाथेन पुरन्दरादिभिः

समं समन्तात्समरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥

गुहोऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको

निदाघधामेव निशातमोभरैः ।

विषह्यते नाभिसुखोहि सङ्करे

कुतस्त्वया तस्य समं विरोधिता ॥ ३४ ॥

अभूत् उच्चचार । इत्याद्यरिदैरित्यत्र इत्याद्यनिधैरिति न गतान्व्यवर्त्ततेत्यत्र नच विन्यवर्त्ततेति अम्बरादित्यत्राम्बरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

मदान्धेति । रे मदान्ध ! ऐश्वर्यमदमत्त ! भुजदण्डयोः बाहु-
दण्डयोश्चण्डिमा प्रचण्डत्वं तेन यः अवलेपः गर्वः तच्चात् हेतोः सम-
न्तात् सर्वतः विजित्वरैः विजयिभिः पुरन्दरादिभिः इन्द्रादिभिः सुरैः
देवैः सनाथेन सहाथेन मन्मथहन्तुः शङ्करस्य सूनुना कुमारेण समं
सह समरं संप्रामं मा गाः न गच्छ । मन्मथहन्तृसूनुनेत्यत्र मन्मथ-
शत्रुसूनुनेति सनाथेनेत्यत्र सनाथैरिति पुरन्दरादिभिरित्यत्र त्रिदिवे-
श्वरादिभिरिति समरमित्यत्र समरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

गुह इति । षड्दिनजातमात्रकः गुहः कुमारः पार्वतीनन्दनः
स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुह इत्यमरः । सङ्करे युद्धे अभिसुखः निशा-
तमोभरैः रजनीतिमिरनिचयैः निदाघधामेव उष्णरश्मिरिव असुरैः
न हि नैव विषह्यते सोढुं शक्यते । त्वया समं सह तस्य गुहस्य
विरोधिता कुतः कथं नैव विरोधः सम्भवेदित्यर्थः । गुहोऽसुरैरित्यत्र
महासुरैरिति विषह्यते नाभिसुखोहि इत्यत्र विषह्यते सोऽभिसुखं
नेति कुतस्त्वया तस्येत्यत्र कुतस्त्वयं तेनेति पाठान्तरम् । उपमाब-
द्धारः ॥ ३४ ॥

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो
 दिक् चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।
 क्रौञ्चस्य रम्भं विशिखेन निर्ममे
 येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ॥ ३५ ॥
 लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विष-
 स्त्रिःसप्तकत्वः समरे महीभुजाम् ।
 कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः
 स्वक्रोधवह्निं शमयाम्बभूव यः ॥ ३६ ॥
 न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्
 स क्षत्रियाणां समराय वलाति ।

अभ्रंलिहैरिति । येन गुहेन अभ्रंलिहैः गगनस्पर्शिभिः शृङ्ग-
 शतैः शिखरनिचयैः तथा दिशां चक्रवालैः सगण्डलैः समन्ततः सर्वतः
 स्थगितस्य आच्छादितस्य आच्छादितदिङ्मण्डलस्येति भावः क्रौञ्चस्य
 तदाख्यस्य भूभृतः पर्वतस्य रम्भं क्षिद्रं विशिखेन एकेन शरेणेत्यर्थः
 निर्ममे चक्रो त्वया सह तस्य गुहस्य आहवः संपासः कुतः ? न सम्भ-
 वतीति भावः । दिक्चक्रवालैः स्थगितस्येत्यत्र दिक्चक्रवालस्यगित-
 स्येति विशिखेन निर्ममे इत्यत्र स्वशरैर्विनिर्ममे इति तस्य सह त्वया
 कुत इत्यत्र तेन कुतः समोभवानिति च पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

अथ युष्मेनाह लब्ध्वेति यः अमङ्गविद्विषः कामशत्रोः सकाशात्
 धनुर्वेदं युद्धविद्यामित्यर्थः लब्ध्वा प्राप्य त्रिःसप्तकत्वः एकविंशतिवारं
 समरे युद्धे महीभुजां राज्ञां घनैः रुधिराम्बुभिः शोणितजलैः अभि-
 षेकं स्नानम् उपलक्षणमेतत् पितृतर्पणञ्चेति भावः कृत्वा स्वस्य
 आत्मनः क्रोधवह्निं पितृनिधनजनितं कोपानलं शमयाम्बभूव निर्वा-
 पयामास । कृत्वाभिषेकमित्यत्र कृताभिषेक इति पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

नेति । क्षत्रियाणां क्षयकालरात्रिकृत् प्रलयकर इत्यर्थः स

येन त्रिलोकीसुभटेन तेन ते
 कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥
 त्यजाशु गर्वं मदमूढ ! मा स्म गाः
 स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
 तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना
 जगत्सुवीरं स चिराय जीव तत् ॥ ३८ ॥
 श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं
 क्रीधादहङ्कारपरी महासुरः ।
 प्रकम्पिताशिषजत्तयोऽपि सन्
 अकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधाच्च सः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमदम्यः परशुरामः येन कुमारेण सह समराय संघामाय न
 वल्लति न चलति न समर्थो भवतीत्यर्थः त्रिलोकीसुभटेन त्रिभुवनैक-
 बीरेण तेन युद्धेन सह ते तव विग्रहग्रहे संघामनिर्वन्धे अवकाशः
 उद्वेगः कुतः ? नैव सम्भवतीति भावः । त्रिलोकीसुभटेनेत्यत्र
 त्रिलोकीति लोकेनेति कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे इत्यत्र कुतोऽव-
 काशो सह विग्रहग्रहे इति पाठान्तरम् ॥ ॥ ३७ ॥

त्यजेति । रे मदमूढ ! आशु शीघ्रं गर्वम् अहङ्कारं त्यज
 स्मरारिः कामशत्रोः हरस्य स्त्रियोः पुत्रस्य वरा मञ्जती या शक्तिः तदु-
 गोचरं तस्या विषयं मा स्म गाः न गच्छ, अधुना तमेव जगत्सुवीरं
 भुवनैकवीरं नूनं निश्चितं शरणं ब्रज, तत् तदा स तस्य शरणागतस्त्व-
 चिराय जीव चिरजीवी भव । जगत्सुवीरमित्यत्र जगत्प्रवीरमिति
 स चिरायेत्यत्र सुचिरायेति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

श्रुत्वेति । अहङ्कारपरः दर्पोद्धतः स महासुरः तारकः इति
 पूर्वीकृतं वियतः आकाशस्य गरीयसीं महतीं वाचं श्रुत्वा प्रकम्पितम्
 अशेषं समग्रं जगतां त्वयं येन तथाभूतोऽपि सन् क्रोधात् अकम्पत

किं ब्रूथ रे व्योमचरा ! महासुराः !
 स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
 मदीयबाणव्रणवेदना हि सा-
 धुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥
 कटुस्वरैः प्रालपद्याम्बरस्थिताः !
 शिशोर्बलात्षड्दिनजातकस्य किम् ।
 श्वानः प्रमत्ता इव कार्तिके निशि
 स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥ ४१ ॥

कस्मितवान् दिवमाकाशञ् उच्चैः अभ्यधाञ् अभ्यवीञ्च । मस्रकम्पतोच्चै-
 र्दिवसभ्यधाञ्च स इत्यत्र स नाकम्पतोच्चैर्दिवसभ्यधात्तत इति पाठान्तरम्
 ॥ ३९ ॥

किमिति । रे व्योमचरा अन्तरीक्षचारिणः ! किं ब्रूथ वदथ,
 महासुराः महान्तः असुराः स्मरारिसूनोः गुह्यस्य प्रतिपक्षवर्तिनः
 विरोधिनाः वर्तन्ते इति शेषः । एतान् स्मरारिसूतो नैव विप्रहिष्यते
 इति भावः । अथवा रे स्मरारिसूनोः प्रतिपक्षवर्तिनः आनुकूल्य-
 कारिण इत्यर्थः व्योमचरा महासुराः महान्तः सुराः देवाः ।
 किं ब्रूथेत्यन्वयः । अधुना साम्प्रतं सा अनेकशः अनुभूतेति भावः
 मदीयबाणव्रणवेदना मच्छरक्षतज्वाला कथं हि विस्मृतिगोचरीकृता
 विस्मृत्येत्यर्थः युष्माभिरिति शेषः । रे इत्यत्र हे इति स्मरारीत्यत्र
 मस्मरारीति मदीयबाणव्रणवेदना हि साधुना कथं विस्मृतगोचरीकृते-
 त्यत्र मदीयबाणव्रणवेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गताः स्मृष्टत इति
 च पाठे मदीयबाणव्रणवेदनां विस्मृत्य अधुना एव स्मृष्टतः गताः
 शूयमिति शेषः अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

कटुस्वरैरिति । रे अम्बरस्थिताः ! आकाशचारिणः ! कार्तिके
 मासि प्रमत्ताः मदोद्धताः श्वान इव कुकुरा इव शूनां कार्तिके मासि

सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशु-
 वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
 अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
 तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥
 इतीरयत्युग्रतरं महासुरे
 महाकृपाणं कलयत्यलं क्रुधा ।
 परस्परोत्पीडितजानवो भयात्
 नभश्चरा दूरतरं विदुदुवुः ॥ ४३ ॥

सदौद्धत्यं प्रसिद्धम् । तथा निशि रात्रौ वनान्ते अरण्यसीमायां
 मृगधूर्तका इव शृगाला इव यूयं षड्दिनजातकस्य शिशोः कुमारस्य
 वलात् बलमात्रित्येत्यर्थः यवर्थे पञ्चमी । किं कथं कटुस्वरैः कठोर-
 नादैः प्रालपय प्रलापं कुरुषु ? । प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः ।
 प्रालपयेत्यत्र ईरययेति कार्तिके निशीत्यत्र कार्तिकीनिशीति च
 पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

सङ्गेनेति । भर्गतपस्विनः तपस्विनो भर्गस्य हरस्य एष वराकः
 निर्दोष इत्यर्थः शिशुः तस्कराणां चौराणां सङ्गतः संसर्गात् अत-
 स्कारः अचौरः साधुरित्यर्थः यथा वः युष्माकं दुर्जनानामिति भावः
 सङ्गेन ध्रुवं निश्चितम् अन्तं नाशम् अवाप्स्यति प्राप्स्यति । तत्
 तस्मात् प्रथमम् आदौ वः युष्मान्, ततः युष्मन्निधनानन्तरमित्यर्थः
 अमुमपि शिशुमपि निहन्मि नाशयामि । ततोऽप्यमुमित्यत्र ततस्त्व-
 मुमिति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

इतोति । महासुरे तारके इति इत्यम् ईरयति कथयति
 तथा उग्रतरम् अतिभीषणं महाकृपाणं महान्तमसिं क्रुधा कोपेन
 अलमत्यर्थं कलयति गृह्णति सति नभश्चराः आशाशचारिणः देवाः
 परस्परम् उत्पीडिता उद्वर्षयिष्या जानवः ऊरुपर्वाणि यैः तथोक्ताः

ततोऽवलेपाद्विकटं विहस्य स
व्यधत्त कोशादसिमुत्तमं बहिः ।

रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं
नन्वित्यवोचन्निजसारथिं रथी ॥ ४४ ॥

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयङ्कराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

पुरः सुराणां पृतनां प्रधीयसीं
विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।

जङ्घात् प्रसूता जानूरुपर्वाद्योवदस्त्रियाभित्यमरः । सन्तः भवत्
दूरतरम् अतिदूरम् विदुर्द्रुवुः पलायाञ्चक्रिरे । क्रुधेत्यत्र ध्रुवमिति
पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं रथी रथारूढः स तारकः व्यपले-
पात् गर्वात् विकटं यथा तथा विहस्य उच्चैर्हासं कृत्येत्यर्थः उत्तमं
महान्तम् असिं कोशात् आवरणविशेषात् बहिः व्यधत्त कृतवान्
ननु भोः द्रुतं शीघ्रं रथं वासवस्य इन्द्रस्य अन्तिकं समीपं प्रापय इति
निजसारथिं स्वसूतम् अवोचत् उक्तवान् । व्यधत्त कोशादसिमुत्तमं
बहिरित्यत्राभिकोशनाधादसिमंशुभासुरमिति नन्वित्यवोचन्निजसारथिं
रथीत्यत्र वतेत्यवोचत् प्रति सारथिं द्रुतमिति च पाठान्तरम् । अंशु-
भिः प्रभाभिः भासुरं समुज्ज्वलम् असिम् अभिकोशं कोशे विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । आधात् निहितवानिति विशेषः ॥ ४४ ॥

मन इति । ततः अनन्तरं मनोऽतिवेगेन मनसाऽपि अधिक-
जवेन सारथिना प्रणोदितेन चालितेन रथेन प्रचलन् महासुरः अग्रतः
अपारम् अशेषं भयङ्कराकारं सुरसैन्यसागरं प्रपेदे प्राप ॥ ४५ ॥

पुर इति । अथ सुरसैन्यसागरप्राप्यनन्तरं स वीरः तारकः
पुरः सम्मुखतः प्रधीयसीम् अतिमहतीं सुराणां पृतनां सेनां विलोक्य

बभार भून्नाथ स बाहुदण्डयोः

प्रचण्डयोः सङ्गरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥

ततो महेन्द्रस्य चराश्चमूचरा

रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।

पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनी

युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा

बलद्विषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।

भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनो-

ऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वा सङ्गरः सङ्ग्राम एव केचिः क्रीडा तत्र कौतुकी उल्लासी सन्
प्रसोदजम् आनन्दजं प्रचण्डयोः बाहुदण्डयोः पुलकं लोमहर्षं
भून्ना अतिशयेन बभार दधार । भून्नाथ स बाहुदण्डयोरित्यत्र भून्ना
बहुबाहुदण्डयोरिति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं महेन्द्रस्य देवराजस्य चमूषु चरन्तीति
चमूचराः सैन्यवर्तिनः मनसः अतिवेगिनः अतिवेगवन्तः अति-
द्रुतगामिन इत्यर्थः चराः स्युः अपसर्पचरः स्यु इत्यमरः भूयसा
समधिकेन रणान्तलीलारभसेन सङ्गरसोभासु विद्यासहर्षेण रभसो
वेगहर्षेणोत्थितः । पुरः अग्रतः प्रचेलुः प्रचलन्ति स्म । तथाहि
समरे युयुत्सुभिः योद्धुमिच्छुभिः किं विलम्ब्यते ? विलम्बः क्लियते ?
नैवेत्यर्थः । ततो महेन्द्रस्य चरा इत्यत्र ततोऽसुरेन्द्राश्चरा इति
पाठे असुरेन्द्रस्य तारकस्य अनुचराः अनुगामिनः चमूचराः सैनिका
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुर इति । देवरिपोः देवानां शत्रोः तारकस्य चमूचराः सैनिकाः
पुरः अग्रतः स्थितं बलद्विषः इन्द्रस्य सैन्यसमुद्रम् अभ्ययुः अभिगच्छ-

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।
 पुरारिसूनोर्नयनैककोणके ममुर्भटा स्तस्य रणेऽवहेत्यया ॥४८॥
 द्विषद्वलत्तासविभीषिताश्चमूर्दिवौकसामन्धकशत्रु नन्दनः ।
 अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥५०॥

न्ति स्म । तथा अभितः समन्तात् भुजं बाहुं समुत्क्षिप्य समुद्यस्य
 परेभ्यः शत्रुभ्यः आत्मनः सस्य अभिधानं नामधेयम् अयमहमुपधन्वे-
 त्येवंविधमिति भावः । उच्चैर्यथास्त्रात्तथा न्यवेदयन् व्यज्ञापयन् ।
 पुरःस्थितमित्यत्र पुरःसुरा इति वलद्विष इत्यत्र सुरद्विष इति परेभ्य
 इत्यत्र सहेलमिति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

पुरोगतमिति । महान्तः सुरा देवाः पुरोगतं सम्मुखवर्तिनं
 दैत्यचमूमहार्णवं च असुरसैन्यसागरं दृष्ट्वा परम् अत्यर्थं चुक्षुभिरे चक-
 स्मिरे । तस्य पुरारिसूनो कुमारस्य रणे संपाप्ते अवहेत्यया अवली-
 लया विसारिते इति शेषः नयनस्य एककोणके एकस्मिन् अंशे
 इत्यर्थः भटाः असुरवीरा इत्यर्थः ममुः माम्ति स्म अवकाशं प्रापुरि-
 त्यर्थः । कुमारस्तान् न गणयामासेति भावः । दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे
 महासुरा इत्यत्र दृष्ट्वाभितक्षुक्षुभिरेऽखिलताः सुरा इति ममुर्भटा
 स्तस्य रणेऽवहेत्येत्यत्र समौ पुरोभावि रणे हि हेलयेति च पाठान्तरे
 समौ दैत्यचमूमहार्णवं इति कर्त्तृपदेनान्वयः ॥ ४८ ॥

द्विषदिति । अन्धकशत्रु नन्दनः कुमारः महारणोत्सवं उद्दिश्य
 लक्षयित्वा प्रसादः अमुपह एव पीयूषः अमृतं तस्य धरतीति धरः
 तेन प्रसादामृतवर्षिणेत्यर्थः चक्षुषा द्विषतां शत्रूणां वलेभ्यः सैन्येभ्यः
 यस्त्रासः तेन विभीषिताः विशेषेण भयं प्राप्ताः दिवौकसां देवानां
 चमूः सेनाः अपश्यत् अवलोकयामास तासु कृपादृष्टिमकरोदिति
 भावः । द्विषद्वलत्तासविभीषिताश्चमूरित्यत्र द्विषद्वलत्तासविसङ्कुलं
 चमूमिति महारणोत्सवं मित्यत्र महाहवे वलमिति च पाठान्तरम्
 ॥ ५० ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनात्

मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।

अहं मृधे जेतुमरीनरीरमन्

न कस्य वीर्याय वरस्य सङ्गतिः ॥ ५१ ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।

वैतालिकश्राविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैषिणी रणे ५२

उत्साहिता इति । शक्तिधरस्य कुमारस्य मृधे युद्धे दर्शनात्
कपावलोकनात् उत्साहिता सञ्जातोत्साहाः महेन्द्रप्रमुखाः इन्द्रादयः
मखाशनाः यत्तभोजिनः देवा इत्यर्थः अहं मृधे युद्धे अरीन् शत्रून्
जेतुम् अलमिति शेषः इत्येवम् अरीरमन् परस्परं स्पर्द्धया रमन्ते-
त्यर्थः । वरस्य श्रेष्ठस्य सङ्गतिः समागमः साहाय्यमिति
भावः कस्य जनस्य वीर्याय पराक्रमाय न ? सर्वस्वैव वीर्याय
भवतीत्यर्थः दृढवृत्तहायः कार्यान् छोदीयानपि गच्छतीति
भावः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । मखाशना
इत्यत्र सुधाशिन इति अहं मृधे इत्यत्र अहञ्जुष इति च
पाठान्तरे सुधाशिन अस्तुतभोजिनः देवा इति तथैवार्थः । अहञ्जुषः
अहमित्यव्ययम् अहमहमिकामित्यर्थं जुष्णन्ति सेवन्ते आश्र-
यन्तीत्यर्थः तथोक्ताः सन्तः अरीन् जेतुम् अरीरमन् उद्यमं
चक्रुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

परस्परमिति । वज्रधरस्य इन्द्रस्य द्विषोऽपि शत्रोरपि तार-
कस्य चेत्यर्थः सैनिकाः स्वकरैः निजवाहुभिः उद्धृतानि आयुधानि
अस्त्राणि यैः तथाभूताः विजयैषिणः विजिगीषवः सन्तः परस्परम्
अन्योन्यं योद्धुं वैतालिकैः स्तुतिपाठकैः श्रावितं तारस्य सहतः
विक्रमस्य पराक्रमस्य अभिधानं कीर्तनं यस्मिन् तद् यथा तथा रणे
संग्रामभूमौ ईयुः समाजग्मुः । स्वकरोद्धृतायुधा इत्यत्र प्रवरोद्धृता-

सङ्ग्रामं प्रलयाय सन्निपततो वेलामतिक्रामतो

वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिनः ।

कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोधनः

शैलीत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिम्भरिः ॥ ५३ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

सुरासुरसैन्यसंघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

युधा इति वैतालिकश्चावित तारविक्रमाभिधानमित्यत्र वैमानिकैः
आवितमानसत्क्रमाभिधानमिति च पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

संग्राममिति प्रलयाय विध्वंसाय संग्रामं सन्निपततः समागच्छतः
वेलां मर्यादां सदाचारमतिक्रामतः अशेषदिग्व्यापिनः कालस्य यमस्य
आतिथ्यम् अतिथिसत्कारं भुङ्क्ते इति तथोक्तस्य शसनसदनोद्यतस्येति
भावः वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्य देवासुरसैन्यसमुद्भवस्य बहलः
महान् क्रोधनः अव्यक्तशब्दसयः शैलानां पर्वतानाम् उत्ताला उन्नता
या तस्यः प्रदेशाः तासां विघट्टने विस्फोषणे विदारणे वा पटुः समर्थः
ब्रह्माण्डस्य जगतः कुक्षिम्भरिः उदरपूरकः कोलाहलः कलरवः
बभूव । संग्रामं प्रलयायेत्यत्र संग्रामप्रलयायेति अशेषदिग्व्यापिन
इत्यतारोहदिग्व्यापिन इति कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोला-
हलः क्रोधन इत्यत्र कालातिथ्यपृथुप्रदान बहलः कोलाहलः क्रोधि-
न इति च पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं स्वर्याश्चैर्यदि मः स
जौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ५३ ॥

इति पञ्चदशः सर्गः ।

षोडशः सर्गः ।

— ०० —

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयङ्करैः ।

युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिवलयोर्महत् ॥ १ ॥

पत्तिः पतिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।

तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।

वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥

पठतां बन्दिष्ठन्दानां प्रवीरा विक्रमावलिम् ।

अथेति । अथानन्तरं सुनासीरम् इन्द्रः सुरारिस्तारकः तयो-
र्वलयोः सैन्ययोः अन्योन्यं पास्यरं भयङ्करैः विमुक्तैः विविध-
प्रैः अस्त्राणां शराणां शस्त्राणां तलवारादीनां जालैः समूहैः महत्
अत्यन्तं युद्धमासीत् । महदित्यत्र द्वयोरिति पाठान्तरम् । अतुष्टु-
वृत्तमस्मिन् सर्गे ॥ १ ॥

पत्तिरिति । रणाय संज्ञामाय पत्तिः पदातिः पत्तिं पादचारिणं
रथी रथाद्धः रथिनं तुरङ्गस्थः अथाद्धः तुरङ्गस्थं दन्तिनि हस्तिनि
स्थितः दन्तिस्थं हस्त्याद्धम् अभीयाय अभ्यधावत् ॥ २ ॥

युद्धायेति । कुलाधीशाः कुलाचार्याः कुलाभिज्ञा इति यावत्
वैतालिकाः स्तुतिपाठकाः इतरेतरं परस्परं युद्धाय धीरं सावष्टम्भ-
नित्यर्थः धावतां अभिद्रवतां वीराणां नामानि अयमसुकनासा वीरो
धावतीत्येवं रूपाणि अलम् अतिशयेन उदाहरन् समकोत्तवन् ॥ ३ ॥

पठतामिति । युद्धोद्बुक्ताः रणतत्पराः प्रवीराः महाभटाः

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥

सङ्ग्रामानन्दवर्धिणी विग्रहे पुलकाञ्चिते ।

आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥

निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।

आसन् व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥

खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।

विक्रमावलिं पराक्रमपरम्पराम् असुकोऽसुकयुद्धं जितवान् असुकैनायं
पराजित इत्येवं रूपाभिति भावः पठतां सुवतां वन्दिष्टन्दानां वैता-
लिकगणानां पुरः अग्रतः क्षणं किञ्चित् कालं विलम्ब्य युद्धव्यापारे
सनोनिवेशात् तद्व्युद्धसमाधानकालमतीत्येति यावत् चित्तानि सनांसि
तेषां विक्रमावलिपाठश्रवणे इति शेषः ददुः दत्तयन्तः । पठतां वन्दि-
ष्टन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीमित्यत्र पठिता वन्दिष्टन्देन प्रवीरवीरुदा-
वलीति पुर इत्यत्र अपीति च पाठान्तरम् । वन्दिष्टन्देन प्रवीराणां
वीरुदावली स्तोत्रावली पठिता । अतः युद्धोत्सुका अपि वीरा इति
शेषः क्षणं विलम्ब्य तच्छ्रवणोत्सुकतया किञ्चित्कालम् अतीत्य
चित्तानि सनांसि युद्धे इति शेषः ददुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

संप्राप्तेति । संप्राप्ते य आनन्दः उत्साहः तेन वर्धिणी वृद्धन-
शीले स्फूर्तिवतीत्यर्थः पुलकाञ्चिते रोमहर्षसमन्विते मिथः अन्योन्यं
मिलितां सङ्गच्छतां युध्यमानानामित्यर्थः वीराणां विग्रहे शरीरे
कवचविच्छेदः वर्मविरहः आसीत् परस्परं वर्मच्छेदः कृत इति भावः ।
पुलकाञ्चिते इत्यत्र पुलकाञ्चिते इति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

निर्दयमिति । व्योमदिशः आशाशं दिशश्चेत्यर्थः निर्दयं निष्ठुरं
यथा तथा खड्गैः भिन्नेभ्यः छिन्नेभ्यः कवचेभ्यः वर्मभ्यः समुत्थितैः
समुद्धूतैः तूलैः कार्पासैः पलितैरिव जराजनितशैक्लैरिव पाण्डुराः
धवला आसन् समुत्थितैरित्यत्र समुच्छ्रितैरिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

खड्गा इति । वीराणां खड्गाः असयः रुधिरैः रक्तैः संलिप्ताः

इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजङ्गमाः ।

विसृष्टाः सुभटै रूष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ८ ॥

वाढं वपुषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन्दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥

निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

अतएव इतस्ततः चण्डांशोः सूर्यस्य करा इव किरणा इव भासुराः
दीप्तिमन्तः अथवा इतस्ततः चण्डांशोः सूर्यस्य करैः भासुराः दीप्य-
माना इत्यर्थः विद्युतां वैभवं प्रभावं सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रापुः ।
अत्रासम्भवदृक्सुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन्-
वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र विस्वास्तुविस्वत्वं बोधयेत्
सा निदर्शनेति । विद्युतामित्यत्र वैद्युतमिति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

विसृजन्त इति रूष्टैः क्रुद्धैः सुभटैः सुवीरैः विसृष्टाः विसृक्ताः
शराः भीमा भयङ्करा भुजङ्गमा इव मुखैः अग्नभागैः वदनैश्च ज्वालाः
अग्निशिखाः विसृजन्तः विसृज्यन्तः सन्तः व्योम आकाशं व्यानशिरे
व्यापुः आच्छादयामासुरित्वर्थः । रूष्टैरित्यत्र रूष्टैरिति पाठान्तरम् ।
उपमाबद्धारः ॥ ८ ॥

वाढमिति । मिथः अन्योन्यं निघ्नतां विध्यतां धन्विनां
धनुर्धराणाम् आशुगाः शराः वपुषि शरीरे वाढं दृढमित्यर्थः निर्भिद्य
अशोणितमुखा शोणिताब्जिप्रायाः सन्तः वेगातिशयादिति भावः
भूमिं पृथिवीं दूरम् अत्यर्थं प्राविशन् । वाढमित्यत्र वाढमिति पाठा-
न्तरम् ॥ ९ ॥

निर्भिद्येति । आहवः युद्धमेव उत्सवः तस्मिन् प्रीतानां
प्रवरयोधानां महावीराणाम् आशुगाः शराः पूर्वं प्राक् निर्भिद्य
विद्धा दन्तिनः गजान् पातयामासुः पेतुः पश्चात् स्वयमिति शेषः ॥ १० ॥

ज्वलदग्निमुखैर्वाणैर्नीरन्ध्रैरितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णै दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यथार्तमिव विह्वलम् ।

ररास विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।

अधावन् रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥

गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।

कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् संमदादिव ॥ १४ ॥

उच्यते । इतरेताम् अन्योन्यं ज्वलन् अग्निमुखे येषां तादृशैः नीरन्ध्रैः धनैः बाणैः शरैः उच्चैरतिशयेन व्योम्नि आकाशे कीर्णै आच्छादिते सति वैमानिकाः विमानेन व्योमचारिण इत्यर्थः दूरम् अपासरन् पलायाञ्चक्रिरे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विभिन्नमिति । धन्विनां धातुष्काणां बाणैः शरैः विभिन्नम् आहतमित्यर्थः व्योम आकाशं व्यथार्तमिव वेदनार्दितमिव विह्वलं कातरं सत् श्येनानां पक्षिविशेषाणां प्रतिरवच्छलात् निर्घोषमिषेण विरसं कटुं यथा तथा ररास दध्वान् । अपङ्गुति प्राणितोत्प्रेक्षा-लङ्कारः । उक्तञ्च दर्शये । प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्यापनं स्वादपङ्गु-तिरिति ॥ १२ ॥

चापैरिति । आकर्णं कर्णपर्यन्तम् आकृष्टैः चापैः धनुर्भिः दूरं विमुक्ताः विजिताः आशुगाः शराः रणैषिणां योद्धृणां रुधिररक्तं आस्वादे लुब्धा इव अधावन् अभ्यधावन् । उत्प्रेक्षा-लङ्कारः ॥ १३ ॥

गृहीता इति आजौ युद्धे समित्याजि समिदुयुध इत्यमरः । वीरैः पाणिभिः गृहीताः विकोशाः कोशात् स्वाधारविशेषात् निष्काशिता इत्यर्थः खड्गराजयः असिनिचयाः कान्तिजालच्छलात्

खड्गाः शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रजोधने रणेऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः ॥ १५ ॥

कुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।

जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥

प्रभासमूहव्याजात् सन्मदादिव हर्षादिव व्यहसन् विशेषेण हसन्ति
अपि विकारं प्राप्नुयन्त्यर्थः । अपङ्गवोत्प्रेक्षा । कान्तिजालच्छलादाजे-
रित्यत्र कान्त्याननच्छलादाजेरिति सन्मदादिवेत्यत्र सन्मदा इवेति च
पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

खड्गा इति । रजोभिः रेणुभिः घने सान्द्रे अनन्ते अपारे
रणे संप्राप्ते वीरणां पाणिषु भुजेषु नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः
शोणितसंदिग्धाः रक्तलिप्ताः खड्गाः विद्युतां वैभवं प्रभावं सादृश्य-
मित्यर्थः दधुः प्रापुः । रजोधने रणे इत्यत्र रजोधनरणे इति
वैभवमित्यत्र विभ्रसामिति च पाठान्तरम् । अत्र एकस्य धर्मं कथ-
मन्यो लभत इति तदसम्भवनं विश्वप्रतिविम्बभावबोधनात् निदर्शना-
लङ्कारः ॥ १५ ॥

कुन्ता इति रणार्थिनां युयुत्सूनाम् उल्लसन्तः उदुभासमानाः
कुन्ताः अस्त्रविशेषाः रणाङ्गणे संप्राप्तत्वे यस्य लेलिहाना पुनः
पुनर्लसन्तः जिह्वाभोगा रसनाविस्तारा इव चण्डम् उत्कटं वया
तथा चकाशिरे शुशुभिरे । रणाङ्गणे इत्यत्र रणक्षये इति पाठान्तरम्
उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६ ॥

प्रज्वलदिति । वरचक्रिणां चक्रास्त्रधारिणां वीराणां प्रज्वलन्ति
कान्तिचक्राणि प्रभापुङ्गवानि येषां तथोक्तानि अतएव चण्डांशुमण्डल-
स्येव सूर्यमण्डलस्येव श्रीः शोभा येषां तथाभूतानि सन्ति रणव्योमनि
संप्राप्तमगने वक्षसुः भ्रमन्ति अत्र । उपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

केचिद्धीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसी मुदमादधौ ।

परावृत्त्य गते क्षुब्धे विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

बहुभिः सह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोल्लङ्घनाः ॥

उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृत्ता रणे ॥ २० ॥

अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

केचिदिति । केचित् वीराः अभ्युपेयुषाम् अभिधावतां वीराणां धीरैः गम्भीरैः प्रणादैः सिंघनादैः क्षोभतः संताप्तात् वाहात् वाहनात् निपेतुः । अपरे वीराः मदात् मद्यपानजनितान् विकारात् मुमुहुः । धीरैरित्यत्र धीरैरिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति । आहवप्रियः युद्धदुर्मदः कश्चित् वीरः जिघांसी हन्तुमिच्छौ वीरे अभ्यागते अभिधावति सति मुदं हर्षम् आदधौ प्राप । किन्तु क्षुब्धे अशक्ते अतएव परावृत्त्य गते सति विषसाद विषस्यो बभूव ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । केऽपि रणोल्लङ्घना युद्धदुर्मदाः वीराः बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य वा ये रणे पूर्वं वृत्ताः यैः सह पूर्वमयोधीति भावः तांश्वे उद्दिश्य नाम्ना आह्वयेत्यर्थः उपेयुः उपगच्छन्ति च । सह युद्धावेत्यत्र सह युध्वान इति उद्दिश्य तानित्यत्र नामयाहमिति रणे इत्यत्र वयमिति च पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अभित इति भुजादण्डेषु बाहुदण्डेषु रोमोद्गमभृतः रोमाश्च-
धारिणः भटाः वीराः अभितः समक्षम् अभ्यागतान् उपस्थितान्
रणमदेन उद्धतान् वीरान् प्रत्यनन्दन् । अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं
वीरान् रणमदोद्धतान् । प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटा

शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधुः ।

अध्याह्नवक्षेत्तमुत्तकीर्तिबीजाङ्कुरश्चियम् ॥ २२ ॥

वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्वासाङ्गे जुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निमग्नज्जुर्मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥

इत्यत्र अभितोऽप्यागतान् वीरान् योधी रणमदोल्लेखान् । प्रत्यक्षम्
तद्भुजादण्डे रोमोदुग्मभृतो मदादिति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

शस्त्रेति । अध्याह्नवक्षेत् रणक्षेत्रेषु विभक्तार्थेऽप्ययीभावः ।
शस्त्रैर्भिन्नेभ्यः विदीर्णैभ्यः इभकुम्भेभ्यः हस्तिकुम्भेभ्यः च्युतानि पति-
तानि मौक्तिकानि उद्गानि कतवपनानि यानि कीर्त्तिबीजानि तेषाम्
अङ्कुराः प्ररोहाः तेषां श्रीः शोभा ताम् अधुः प्रापुः । अध्याह्न-
वक्षेत्तमुत्तकीर्त्तिबीजाङ्कुरश्चियमित्यत्राह्नवक्षेत्तमभ्युपकीर्त्तिबीजोत्करश्चि-
यमिति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

वीराणामिति । रणे संप्रामे वीराणां विषमैः विकटैः घोषैः नादैः
विद्रुताः प्रलायिताः वारणा गजाः शास्यमाना अपि निवार्यमाणा
अपि हस्तिपदै रति शेषः धूतानि निरस्तानि अङ्कुशानि यैः तथोक्ताः
अङ्कुशाघातमगणयन्त इति भावः त्वासात् भयात् दिशः भेजुः प्रला-
यिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रणे इति । रणे बाणगणैः शरनिचयैः भिन्ना विचिताः तथा
भिन्ना विद्धा योधिनः खण्डस्थिताः वीराः येषां तथाभूताः महागजाः
भ्रमन्तः घूर्णमानाः सन्तः मितन्त्यः सङ्कुच्छन्त्यः या रक्तनिम्नगाः
शोणितनदाः तासु निमग्नज्जुः निपेतुः । मिलद्रक्तनिम्नगासु महा-
गजा इत्यत्र गलद्रक्तनिमग्नाः सुमहागजा इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषूच्चैस्तरेष्वपि ।

रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुङ्कृतैर्यसृजज् शरान् ॥ २५ ॥

खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

अधावन्दन्तदष्टौऽभीमान्याभिरिपुं क्रुद्धा ॥ २७ ॥

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।

अपारे इति । रथिनः उच्चैस्तरेषु ससृजतेषु अपि रथेषु
अपारे अगाधे असृक्सरित्पूरे रक्तनदीस्रोतसि निमग्नेष्विति शेषः
रिपुं शत्रुम् अभि अभिन्नज्येत्यर्थः क्रुद्धाः सन्तः हुङ्कृतेः हुङ्कारध्व-
निभिः सहेति शेषः शरान् व्यसृजन् असृजन् अपारेऽसृक्सरित्पूरे
इत्यत्रापारेऽसृक्सरित्पूरे इति पाठे स एवायः । अभिरिपुमित्यत्र
अभिक्रुधेति क्रुद्धा हुङ्कृतैरित्यत्र क्रुद्धहुङ्कृतैरिति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

खड्गेति । खड्गेन निर्लूना स्मिन्ना मूर्धानः वेधां तथोक्ताः
व्यपतन्तः विशेषेण व्यासृत्यक् पतन्तः अग्नि वाजिनः अश्वाः प्रथमं
प्राक् अस्मिना दारितान् खिन्नान् अरीन् खण्डयामासुरिति शेषः पातया-
मासुः पश्चात् स्वयंपेतुरिति प्रथममिति पदेन द्योत्यते । व्यापतन्तो-
ऽपीत्यत्र निपतन्तोऽपीति पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

वीराणामिति । वीराणां शस्त्रभिन्नानि दन्तैः दष्टा ओष्ठा
वेधां तादृशानि अतएव भीमानि भवङ्कुराणि शिरांसि निपतन्ति
अपि क्रुद्धा रिपुं शत्रुम् अभि प्रति अधावन् अभिगच्छन्ति च ।
दन्तदष्टौऽभीमान्याभिरिपुमित्यत्र दन्तदष्टौऽभीषणान्यरिष्विति पाठा-
न्तरम् ॥ २७ ॥

शिरांसीति । वरयोधानां महावीराणाम् अलं सस्यक् अर्ध-

आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नमः ॥ २८ ॥

क्रोधादभ्यापतदन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।

अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्राप्तेरपाहरन् ॥ २९ ॥

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥ ३० ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।

अमृल्लन्युद्यमानाश्च शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥

रूपा मिथो मिलदन्तिदन्तसङ्घर्षजोऽनलः ।

चन्द्रैः शरविशेषैः हृतानि छिन्नानि शिरांसि पादैश्चरथैः आदधानाः
मृल्लनः श्येनाः पक्षिविशेषाः नमः आकाश भृशम् अतिशयेन व्यान-
शिरे व्यापुः ॥ अर्द्धचन्द्रहृतान्यलमिल्यत्तार्द्धचन्द्रहृतान्यपीति आदधाना
इत्यत्रादधाना इति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

क्रोधादिति । अभ्यापततां सम्मुखमागच्छतां दन्तिनां हस्तिनां
दन्तान् आरूढाः पदातयः अश्वारोहाश्च क्रोधात् प्राप्तेस्तदास्त्रैश्च
विशेषैः गजारोहाणां हस्तिपकानां प्राणान् अपाहरन् व्यनाशयन् ।
पदातय इत्यत्र नृवाजिष्विति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

शस्त्रेति । शस्त्रैः छिन्ना गजारोहाः हस्तिपका येषां तथा-
भूताः गजाः इतस्ततः विभ्रमन्तः विचरन्तः सन्तः युगान्ते प्रलयकाले
वातैः चलिताः शैला इव पर्वता इव बभुः राजन्ति च ॥ ३० ॥

मिलितेष्विति । मिथः परस्परं योद्धुं मिलितेषु सङ्गच्छन्
दन्तिषु गलेषु भटाः वीराः प्रसभं बलात् युध्यमानाः सन्तः परस्परं
प्राणान् अमृल्लन् व्यनाशयन् युध्यमानाश्चेत्यत्र सहयुध्वान इति
पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

रूपेति । रूपा क्रोधेन मिथः अन्योन्यं मिलतां सङ्गच्छतां दन्तिनां

योधाञ् शस्त्रहृतप्राणानदहत्सहसारिभिः ॥ ३२ ॥
 आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।
 तदस्त्रनहरन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥
 उत्क्षिप्य कपिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि ।
 प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥
 खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

दन्तानां सङ्कुर्षेण जायत इति तथोक्तः अन्तः करिभिः शत्रुभिः
 शस्त्रैः हृताः प्राणा तेषां तथाविधान् योधान् अदहत् भस्मीचकार ।
 रुषा मिथ इत्यत्र गजान्दृढानिति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

आक्षिप्ता इति । कोपनैः क्रुद्धैः दन्तीन्द्रैः गजपतिभिः परम्
 अत्यर्थम् आक्षिप्ताः आक्रान्ता अपि पत्तयः पादचारिणो भटाः
 स्वस्य निजस्य प्रभोर्हस्तिपक्षेति यावत् पुरः अग्रतः खड्गघातैः
 अस्त्रिप्रहारैः तेषां दन्तीन्द्राणाम् अस्त्रान् प्राणान् अहरन् अनाशयन् ।
 उत्क्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः करैः । तद्रूपनहरन्
 खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोरिति पाठे कोपनैः दन्तीन्द्रैः करैः शुण्डा-
 दण्डैः उत्क्षिप्ता उद्धृता अपि पत्तयः पदातयः स्वस्य प्रभोः पुरः
 अग्रतः तद्रूपन तस्य प्रभोः रिपून् शत्रून् अहरन्नित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

उत्क्षिप्येति । करिभिः गजैः उत्क्षिप्य शुण्डैरुद्धृत्य दूरात्
 मुक्तानां विक्षिप्तानां योधिनां भटानां जीवात्मभिः दिवि स्वर्गे दिव्या
 गतिः प्रापि प्राप्ता, विग्रहैः शरीरैः मही वा पृथिवी एव प्रापीत्य-
 नेनान्वयः । हतो वा प्राप्यसे स्वर्गमिति भगवद्गुगीतायामर्जुनं प्रति
 युद्धहतस्य स्वर्गगतिश्चात्र कथनादिति भावः । दिवीत्यत्र दिव इति
 दिव्यागतिं वा विग्रहैर्महीत्यत्र दिव्याङ्गनाकण्डपरिग्रहे इति पाठा-
 न्तरम् अर्थस्तु सुगम एवेति ॥ ३४ ॥

खड्गैरिति । भटाः योधाः धवलधारालैः तीक्ष्णधारैरिति

तैर्भुवापि समं विद्वान् सन्तोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।

दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहाञ् शरैः क्षतान् ।

प्रत्यैच्छन्मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥

भावः खड्गैः भुवा पृथिव्या समं सह विद्वान् प्रहृतान् करिणां
हस्तिनां करान् शुण्डादण्डान् निहत्यापि पातयित्वापि तैः तत्कार्य-
करणैरिति भावः सन्तोषं तृप्तिं न ययुः न प्रापुः अन्येषामपि घातने
प्रयत्तिमदुभावादिति भावः । तैर्भुवापि समं विद्वान् सन्तोषं न
भटा ययुरित्यत्र यैर्भुवापि समं वृद्धं शस्त्रा तान् पत्तयो हरन्ति
पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

आक्षिप्येति । करिभिर्हस्तिभिः करैः शुण्डादण्डै राक्षिष्य
आकृष्य अभिदिवं स्वर्गमभि नीताः प्रापिताः पत्तयः पदातयः दिव्या-
ङ्गनाभिः रक्ताभिरनुरागिण्योभिः सतोभिः द्रुतं शीघ्रम् आदातुं
ग्रहीतुम् आवत्तीकर्तुमिति यावत् ईषिरे अभिलषिताः । आक्षिप्या-
भिदिवमित्यत्र उत्क्षिप्याभि दिवमिति द्रुतमीषिरे इत्यत्र द्रुतमश्वर-
मिति च पाठे नीता इति सभाषिका क्रिया । ततश्च रक्ताभिरनु-
रागिण्योर्दिव्याङ्गनाभि रादातुं तान् पत्तीनिति शेषः अश्वरम् अन्त-
रीक्षं द्रुतं व्याघ्रं भावे क्तप्रत्ययः ॥ ३६ ॥

धन्विन इति । तुरगारूढा धन्विनः धनुर्धराः शरैः क्षतान्
प्रहृतान् अतएव मूर्च्छितान् मोहं गतान् भूयः पुनः चिरं दीर्घकालात्
परमिति यावत् योद्धुम् आश्वसतः जीवतः अभिलषत इति भावः
प्रत्यैच्छन् प्रतीक्षाञ्चक्ररे । प्रत्यैच्छन्नित्यत्र प्रत्यैच्छन्निति पाठान्तरम्
॥ ३७ ॥

क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिष्टचोरसिना करम् ।

निर्भिद्य दन्तमुसलावारोह जिष्टक्षया ॥ ३८ ॥

खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।

प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥

करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।

असिनासूक्ष्महाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥

तुरङ्गी तुरगारूढं प्राप्तेनाहत्य वक्षसि ।

क्रुद्धस्येति । पत्तिः पादचारी भटः क्रुद्धस्य कोपनस्य जिष्टचोः
अङ्गीर्तुमिच्छोर्दन्तिनः हस्तिनः करं शुण्डम् असिना खड्गेन निर्भिद्य
हत्वा जिष्टक्षया अङ्गीर्तुमिच्छया दन्तो सुपलाविव तो सुपलाकार-
दशनौ आरोह । दन्तमुपलावित्वत्वं दन्तमुपलानिति पाठान्तरम्
॥ ३८ ॥

खड्गेनेति । प्रातिपक्ष्ये विपक्षसैन्यमध्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः
पादचारी भटः खड्गेन दन्तिनः विपक्षीयगजस्य रदनद्वयं दन्तयुगलं
मूलतः मूलात् हत्वा विपक्ष्य द्रुतं शीघ्रं निरगात् निचक्राम शत्रु-
सैन्यादिति शेषः । शत्रुसैन्यप्रविष्टस्य पुनः प्रत्यावर्त्तनं असम्भवमिति
अपिशब्देन द्योत्यते । खड्गेन मूलत इत्यत्र खड्गेनामूलत इति
रदनद्वयमित्यत्राङ्गुचतुष्टयमिति प्रातिपक्ष्ये इत्यत्र प्रपतिष्णोरिति
च पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

करेणेति । वीरः कश्चिदिति शेषः कोपिना क्रुद्धेन करिणा
हस्तिना करेण शुण्डादखण्डेन सुगृहीतोऽपि समाक्रान्तोऽपि स्वयम-
क्षतः सन् असिना तलवारेण तस्यैव करिणः चक्रेण प्राणान् आशु
शीघ्रं जहार ॥ ४० ॥

तुरङ्गीति । तुरङ्गी अवारोही तुरगारूढं प्रतिवीरं वक्षसि

पततस्तस्य नाज्ञासीत्प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥

द्विषा प्रासहतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासनः ।

हस्तोद्धृतमहाप्रासो भुवि जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनं शस्त्रहतप्राणं गतं भुवि ।

अवद्वोऽपि महावाजी न साश्वनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥

भक्तेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः ।

नामूर्च्छं कोपतो हन्तुमियेष प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥

प्रासेन अस्त्रविशेषेण आहत्य प्रहृत्य पततः तस्य प्रासाघाते-
नेति शेषः स्वके हृदि आत्महृदये प्रासघातं प्रासास्त्रप्रहारं न अज्ञा-
सीत् ॥ ४१ ॥

द्विषेति । द्विषा शत्रुणा प्रासेन हृताः प्राणा यस्य तथाविधः
अपिरत्नाध्याहार्यः वाजिनः अश्वस्य पृष्ठे दृढं निश्चलम् आसनम्
अवस्थानं यस्य तथोक्तः तथा हस्तेन उद्धृत उद्धामितः महान् प्रासो
येन तथाभूतः सन् जीवन्निव भुवि रणाङ्गणे इति यावत् अभ्रमत्
विचचार । अश्वभ्रमणवशात् भ्रमन् शवोऽपि अश्व इव लज्यते
अनेति भावः । भुवीत्यत्र भट इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनमिति । अवद्वः अष्टङ्गबलसंयत अपि महावाजी
महान् अश्वः साश्वनयनः सज्जनेनः सन् प्रभुस्तेहादिति भावः शस्त्रैः
हृताः प्राणाः यस्य तथोक्तम् अतएव भुवि गतं पतितं तुरङ्गसादिनं
स्वारोहिणमिति यावत् न अत्यजत् न त्यक्त्वा यथावित्यर्थः । अवद्वो-
ऽपीत्यत्र अन्नाद्य इति न साश्वनयन इत्यत्र नातस्त्रनयन इति
पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

भक्तेनेति । अश्वगः अश्वारोही रिपुणा शत्रुणा शितधारेण
तीक्ष्णधारेण भक्तेन तटाख्येनास्त्रेण भिन्नः विद्धः अतएव प्रपतन्
अपि न अमूर्च्छं न मोहमापेदे प्रत्युत कोपतः कोपात् हन्तुं शत्रु-

मिथः प्रासाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।

शक्त्या युयुधतुः कौचित् केशकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

रथिनो रथिभिर्बाणैर्हृतप्राणा दृढासनाः ।

क्षतकार्मुकसन्धानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।

प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नातिष्ठद्युधि लोभतः ॥ ४७ ॥

मिति शेषः इयेष आचकाङ्क्ष । भक्ष्येनेत्यत्र खड्गेनेति प्रपतन्नपीत्यत्र
च पतन्नपीति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

मिथ इति । कौचित् वीरौ मिथः अन्योन्यं प्राप्तेन आहतौ
प्रहृतौ ततः वाजिच्युतौ अश्वात् अष्टौ अतएव भूमिगतौ भूतलस्थौ
सन्तौ रुषा कौपेन शक्त्या यथाशक्ति केशकेशि केशेषु केशेषु च समा-
लब्धं यदुष्टं तत् तथा भुजाभुजि भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रहृत्य यदु-
ष्टं तत् यथातथा युयुधतुः युद्धं चक्रतः । मिथः प्रासाहतावि-
मिथः प्रहारत इति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

रथिन इति । रथिनः रथिभिः बाणैः हृता प्राणा येषां तथा-
भूताः अतएव क्षतं विनष्टं कार्मुकसन्धानं धनुर्योजनं येषां तथोक्ता
अपि दृढं निश्चलम् आसनम् अवस्थानम् येषां तादृशाः रथादपतिता
इति भावः अतएव सप्राणा इव जीविता इव मेनिरे अमन्यन्त
लोकैरिति शेषः । क्षतेत्यत्र क्षतेति पाठे क्षतं कार्मुकसन्धानं धनुषि
शरयोजनं यैः तथोक्ताः तादृश पूर्वभावे स्थिता इति भावः ॥ ४६ ॥

नेति । रथी शस्त्रैः शस्त्रप्रहारैरित्यर्थः मूर्च्छितं रथिनं भूयः
पुनः न प्राहरत् । प्रत्याश्वसन्तं प्रत्युज्जीवनम् अन्विच्छन् आकाङ्क्षन्
लोभतः तादृशवीरेण युद्धलोभात् युधि अतिष्ठत् तस्यौ प्रतीक्षाञ्चक्रे
इति यावत् । अन्विच्छन्नित्यत्र मत्वेनमिति अतिष्ठद् युधि लोभत
इत्यत्र नागमद् युद्धलोभत इति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

अन्योन्यं रथिनौ कौचिन्नतप्राणौ दिवं गतौ ।

एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥

मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धनौ रथिनौ रुचा ।

खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कथं कथञ्चिन्ननृतुर्धृतायुधाः ।

नदत्सु तुर्येषु परेतयोषितां गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ॥ ५० ॥

इति सुररिपुर्वत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो

रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।

अन्योन्यमिति । कौचित् वरायुधौ श्रेष्ठशस्त्रधारिणौ रथिनौ
अन्योन्यं हृताः प्राणा याभ्यां तथोक्तौ अतएव दिवं र्गं गतौ सन्तौ
अपिरत्वाध्याहार्यः । एकाम् अप्सरसं सुरसुन्दरीं प्राप्य युयुधाते
युद्धं कृतवन्तौ ॥ ४८ ॥

मिथ इति । कौचित् रथिनौ मिथः परस्परम् अर्धचन्द्रेण
निर्लूनः छिन्नः मूर्ध्नां ययोस्तथाभूतौ अतएव खेचरौ देवत्वं प्राप्तौ
रुचा कान्त्या समन्वितौ चेति शेषः भुवि रणभूमौ नृत्यन्तौ स्वकबन्धौ
निजौ अप्रमूर्द्धकलेवरौ अपश्यतां दृष्टवन्तौ । रथिनौ रुचेत्यत्र रुषितौ
रुषेति पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

रणाङ्गणे इति । शोणितपङ्केन सरक्तकर्दमेन पिच्छिले मल्ले
रणाङ्गणे संप्रामभूमौ तुर्येषु रणवाद्यभेदेषु नदत्सु ध्वनत्सु तथा
परेतयोषितां प्रेतनारीणां गणेषु गायत्सु च हृतायुधाः शस्त्रपाणवः
कबन्धराजयः कबन्धनिचयाः कथं कथञ्चित् अतिकष्टेन नन्दतुः नन्दं
चक्रुः । वंशस्थविभं वृत्तं वदन्ति वंशस्थसुदीरितं जरारिति लक्ष-
णात् ॥ ५० ॥

इतीति । इतीत्यं सुरासुरसैन्ययोः युद्धे वृत्ते चरिते रुधिर-

अरुणनयनः क्रोधाग्नीमभ्रमद्भृकुटीमुखः

सपदि ककुभामीशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

सुरासुरसैन्यसङ्ग्रामवर्णनं नाम

षोडशः सर्गः ।

शरितां रक्तनदीनां तटेषु अलं सस्यक् सज्जन्तः दन्तिव्रजाः हस्तिवभूहा
येषु तादृशेषु सत्सु च सुररिपुस्तारकः त्रोधात् अरुणे रक्ते नयने
यस्य तथोक्तः तथा भीमं यथा तथा अभ्यन्ती । भ्रूकुटी भ्रूकुटिल्लं
यस्य तादृशं मुखं यस्य तादृशः सन् सपदि सद्यः युयुत्सया योद्धुमि-
च्छया ककुभां दिशाम् दिशान् दिक्पालान् इन्द्रादीन् अभ्यागमत्
अभिदुद्राव । क्रोधाद्भीमेत्यत्र क्रोधापीनेति पाठान्तरम् । हरिणी
वृत्तं न च सरसत्तागः षड्वेदेर्हरिणीमेतेति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

—००००—

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-
 त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।
 योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
 बाणान्धकारितदिगस्वरगर्भमेत्य ॥ १ ॥
 देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
 बाणावलीभिरमरान्विकटान्ववर्ष ।
 शैलानिव प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-
 नङ्गिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥

दृष्टेति । अथ असुरपतेः सप्तस्वागमनानन्तरं ककुभां दिशाम-
 धीशाः दिक्पात्रा इन्द्रादयः सङ्ग्रामे केलिकुतुकेन रणक्रीडाकुतूहलेन
 घनः सान्द्रः प्रमोदः हर्षः यस्य तथोक्तं बाणैः शरैः अन्धकारितः
 आच्छादितः दिशाम् अस्वरस्य आकाशस्य गर्भः उदरम् अवकाश
 इत्यर्थः येन तथाभूतं दैत्यपतिम् असुरेश्वरं तारकं पुरस्तात् अग्रतः
 अभ्युपेतम् उपस्थितं दृष्ट्वा एव आगत्य मदेन हर्षेण योद्धुं मिमिलुः
 समवेताः बभूवुः । वसन्ततिलकं वृत्तमस्मिन् सर्गे तदुक्तं ज्ञेयं वसन्त-
 तिलकं तमजा जगौग इति । दैत्यपति मित्यत्र तच्च पतिमिति
 पाठान्तरम् ॥ १ ॥

देवद्विषामिति । अथानन्तरं देवद्विषां असुराणां परिवृढः
 प्रभुः तारकः विकटं विहस्य उच्चैर्हसित्वेत्यर्थः प्रवरवारिधरः महा-
 सेधः पराभिः अत्यन्ताभिः अनारताभिः अनवरताभिः अङ्गिः
 जलैः गरिष्ठान् अतिशयगुरुन् शैलानिव पर्वतानिव बाणावलीभिः

जम्भहिषप्रभृतिदिक् पतिचापमुक्ता
 बाणाः शिता दनुजनायकबाणसङ्गान् ।
 अक्राय तार्क्ष्यनिवहा इव नागपूगान्
 सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥
 तान् प्रज्वलत् फलमुखैर्विषमैः सुरारि-
 नामाङ्कितैः पिहितदिग्गमनान्तरालैः ।
 आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह-
 शिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशराज् शरीरैः ॥ ४ ॥

शरनिकरैः विकटान् प्रवृत्तान् अमरान् गाढं दृढं यथा तथा ववर्ध
 छादयामास । उपमालङ्कारः । अमरान् विकटानित्यत्वाभितः
 कुपित इति प्रवरवारिधर इत्यत्र प्रवृत्तवारिधर इति अङ्गिः पराभि-
 रित्यत्वाभ्यस्ततिभिरिति च पाठान्तरम् ॥ २ ॥

जम्भेति । रणान्ते रणसीमायां जम्भहिषन् जम्भारातिरिन्दुः
 प्रभृतिः प्रसुखः येषां तथोक्ता ये दिक्पतयः दिक्पात्राः तेषां चापै-
 र्धनुर्भिर्मुक्ताः विक्षिप्ताः शितास्तीक्ष्णाः बाणाः शराः तार्क्ष्यनिवहाः
 गरुडव्रजाः सद्यः भटिति नागपूगान् भुजङ्गसङ्गानिव व्यङ्गाद
 भटिति अलम् अतिशयेन दनुजनायकस्य दैत्यपतंस्तारकस्य बाणसङ्गान्
 शरनिकरान् कणशः विचिच्छिदुः सञ्चूर्ययामासुरित्यर्थः । उपमा-
 लङ्कारः । दनुजनायकेत्यत्रासुरराजकेति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तानिति । आच्छादितः सुराणां शरजालैरिति शेषः सोऽपि
 असुरराजः हव्यवाहः अग्निः तृणचयानिव तृणराशीनिव प्रज्वलत्
 फलं फलकं मुखे येषां तैः विषमैः दारुणैः सुरारिस्त्वारकः तस्य नामा-
 ङ्कितैः नामविङ्कितैः पिहितम् आच्छादितं दिशं गगनस्य च अन्व-
 रालं यैः तथाभूतैः शरीरैः शरनिवहैः तान् सुरसैन्यानां शराज्
 शिच्छेद भस्मसाक्षकारेत्यर्थः । उपमालङ्कारः । तान् प्रज्वलत्फल-
 मुखैर्विषमैः सुरारीत्यत्र तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिष्टैः सुरारिसिति

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः

सद्यो मुमोच युधि यान्विशिखान् सहेलः ।

ते प्रापुरुदभुजङ्गमभीमभावं

गाढं बभूवुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः

श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।

दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-

सूनोः समीपमगमन्विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह इत्यत्र प्राच्छादयं स्तृणचयैरिव
हव्यवाहमिति च पाठान्तरे प्रज्वलतफलसुखैः नासाङ्गितैः स्वस्वनाम-
चिह्नितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः तैः विशिखैः शरैः तृणचयैर्हव्यवा-
हमग्निमिव सुरारिं तारकं प्राच्छादयन् सुरा इति शेषः । सोऽपि
शरौघैः सुरसैन्य शरान् चिच्छेदेति योजना ॥ ४ ॥

दैत्येश्वर इति । ज्वलितेन दीपितेन रोषेण विशेषभीमः अति
भयङ्करः सहेलः हेलया अश्रयया सह वर्त्तमानः देवानगणयज्ञे वेत्यर्थः
सद्यः अटिति युधि यान् विशिखान् शरान् मुमोच तत्ताज ते विशि-
खाः उदुभटा विकटा ये भुजङ्गमाः तेषां भीमभावं भीषणत्वं प्रापुः
उदुभटभुजङ्गमा इव भीषणा बभूवुरित्यर्थः । अत्र एकस्य धर्मं
कथमन्यो लभते इति विशिख भुजङ्गमयोर्विष्वप्रतिविष्व प्रत्यायनात्
निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुमन्वोऽसम्भवन्
वापि कुलचित् यत्नं विस्वातुविस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । तान्
त्रिदशेन्द्रमुख्यान् देवप्रवरान् इन्द्रादीन् गाढं सुदृढं यथा तथा बबन्धु-
रपि बद्धान् चक्रुरपि नागपाशस्वरूपेणेति भावः । सहेल इत्यत्र
सहेलमिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

ते इति । असुरेण तारकेण नागपाशविशिखैः बद्धाः संयताः
बलरिपुरिन्द्रः प्रसूखो येषां तथोक्ताः ते दिङ्नायकाः दिशामधीशाः

दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिस्त्रुनो-
स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।

इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः

सेवां व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥

उद्दीप्तकोपदह्नोऽथ सुरेन्द्रशत्रुः

रज्जाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।

बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य

बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

आसानिलेन निश्वासवायुना आकुलानि सुखानि येषां तथाभूताः
दीर्घं निश्वासन् इत्यर्थः अतएव रणस्य विमुखाः रणपराङ्मुखा
इत्यर्थः रणस्येति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । विपदन्तहेतोः विपद्नाशार्थं
आरारिस्त्रुनोः कुमारस्य समीपम् अगमन् । आसानिलाकुलसुखा
इत्यत्र आसाकुचाकुलसुखा इति रणस्येत्यत्र रणान्तादिति च
पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

दृष्टीति । ते इन्द्रादयः देवाः पुरारिस्त्रुनोः कुमारस्य दृष्टिप्रपात-
वशतः अपि दृष्टिपातमात्रेण एव नागपाशैः घनः निविडः यः बन्धः
स एव विपत्तिः विपत् तया यत् दुःखं नखात् मुमुचिरे सक्ता बभूवुः ।
ततश्च स्वयं अस्य महाजिगीषोः कुमारस्य निकटम् एत्य आगत्य
सेवां स्तुतिमिति यावत् व्यधुः चक्रुः । व्यधुर्निकटमेत्येत्यत्र व्यधुश्च
पुनरेत्येति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

अथ युष्मेनाह । उद्दीप्तेत्यादि । अथ सुराणां नागपाश-
विमोचनानन्तरं चण्डबाहुः उपभुजवच्च इत्यर्थः सुरेन्द्राणां शत्रुः
तारकः उद्दीप्तः कोपदह्नः क्रोधाग्निर्यस्य तथाभूतः सन् अज्ज्ञाय
भटिति सारथिम् अवोचत अवबोत् मया प्रसह्य बद्धात् बद्धाः
नागपाशेनेति शेषः सुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयः देवाः बालस्य शिशोः

मुक्ता बभूवरधुना तदिमान्विहाय
 कर्तास्मामुं समरभूमिपशूपहारम् ।
 तस्यन्दनं सपदि वाहय शम्भुसूनुं
 द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥
 तस्यन्दनः सपदि सारथिसम्पणुनः
 प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरवोषः ।
 चण्डश्चाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
 मांसास्थिशोणितविपङ्गविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

धूर्जटिस्तस्य हरस्तनोः निरीक्षणेन कपावलोकनेन मुक्ता बभूवुः,
 तत् तस्मात् अधुना साम्प्रतम् इमान् देवान् विहाय त्यक्त्वा अमुं
 कुमारं समरभूमौ ये पशवः शृङ्गालादयः तेषां उपहार्यते उपहारी-
 क्रियते इति उपहारः उपढौकनं कर्तांस्मि एवं विनाश्य पशुभ्यः
 भक्षणीयत्वेन दास्यामीति यावत् । तत् तस्मात् सपदि शीघ्रं स्यन्दनं
 रथं वाहय चालय, दर्पितभुजाबलं भुजबलदर्पितमित्यर्थः शम्भुसूनुम्
 आहवाय संप्रायाय द्रष्टास्मि द्रष्ट्यामि । उद्दोषकोपदहन इत्यत्र
 उद्यत्प्रकोपदहन इति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ ९ ॥

तदिति । सारथिना सपदि तत्क्षणात् सम्पणुनः सञ्चालितः
 प्रक्षुब्ध प्रकर्षेण चलितस्य वारिधरस्त्वमेव धोरः घनः गभीरः
 वोषो वर्षरध्वनिर्यस्य तथाभूतः चण्डः भीषणः दलितानां निहतानाम्
 अखिलानां अशेषाणां शत्रुसैन्यानां मांसास्थिशोणितैः यः विपङ्गः
 पङ्कविशेषः तेन विलुप्तानि नटानि गूढानीत्यर्थः चक्राणि यस्य तथोक्तः
 तस्य तारकस्य स्यन्दनः रथः चाल । प्रक्षुब्धेत्यत्र प्रारब्धेति चण्ड
 इत्यत्र चण्डमिति विपङ्गविलुप्तचक्र इत्यत्र सुपङ्गविलुप्तवेग इति च
 पाठान्तरम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
 कल्पं दलदलविरावविशेषरीद्रम् ।
 अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
 क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥
 प्रक्षुब्धमाणमवलीक्य दिगीशसैन्यं
 शम्भोः सुतं कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।
 उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः
 प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥
 रे शम्भुतापसशिशी ! वत मुञ्च मुञ्च
 दोर्दपमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात् ।

दृष्टेति । सुरराजसैन्यं देवेन्द्रसेना प्रलये कल्पान्ते यः वातः
 वायुः तेन चलन् यः गिरीन्द्रः पर्वतराजः तस्मादीपदूनः तं दलतां
 वेगपथेन चूर्णीभवतां बलानां सैन्यानां विरावेण आर्त्तनादेन विशेष-
 रीद्रम् अतिभीषणम् अभ्यागतं समागतं सुररिपोः तारकस्य रथं
 दृष्ट्वा भयेन वेपमानं कम्पमानं सत् परमं क्षोभम् उद्वेगम् अधैर्यमि-
 त्यर्थः जगाम प्राप । विरावेत्यत्र विरामेति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

प्रक्षुब्धमाणमिति । उद्दामाभ्यां दोर्ध्यां बाहुभ्यां कलितेन
 हृतेन कार्मुकदण्डेन चण्डः भीषणः स तारकः प्रक्षुब्धमाणं भयविच-
 खितं दिगीशानां दिक्पालानां सैन्यम् अवलीक्य कलहकेलौ रथ-
 प्रोद्धायां यत् कुतूहलम् आनन्दः तेन उत्कः उत्सुकः तं शम्भोः सुतं
 कार्तिकेयम् उपगम्य वाचं प्रोवाच ॥ १२ ॥

रे इति । रे इति अवज्ञास्त्वचकं सम्बोधनम् । शम्भुतापस-
 शिशो ! तपस्वि शङ्करतनय ! वतेति खेदस्त्वचकमव्ययं क्षुद्रस्त्वं कथं
 मया व्यापाद्यसे इति भावः । अत्र सयि दोर्दपं बाहुबलगर्वं मुञ्च
 मुञ्च त्यज त्यज, त्रिदिवेन्द्रकार्यात् देवेन्द्रसाहाय्यात् विरम निवर्त्तस्व ।

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव
 बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥
 एवं त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्योः
 किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।
 संग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-
 स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्गतलं विधेहि ॥ १४ ॥
 सम्यक्स्वयं किल विनृश्य गिरीशपुत्र !
 जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।

भवतः अतोऽनुचितैः अयोग्यैः बालत्वेन कोमलयोर्भुजयोः अतु-
 लभारभूतैः अत्यन्तभारवाद्भिरित्यर्थः शस्त्रैः अत्र संघामे किम् ? न
 किमपि प्रयोजनमस्त्यर्थः । त्वं शिशुः विशेषेण तापससुतः तव
 शस्त्रधारणमनुचितम् अशक्यञ्चेति निष्कर्षः । शम्भुतापसेत्यत्र
 शम्भुतान्तेति दोषेर्नमित्यत्र दोहं द्यमिति त्रिदिवेन्द्रेत्यत्र त्रिदिवेशेति
 शस्त्रैरित्यत्र शस्त्रदिति अनुचितैरतोवेत्यत्रानुचितैश्चरित्वैरिति बाल-
 त्वकोमलभुजातुलभारभूतैरित्यत्र बालाङ्गकोमलभुजाक्रमभीरुभूतैरिति
 च पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

एवमिति । एवं सद्यः सह योद्धुं प्रयत्न इत्यर्थः त्वं गिरीश-
 गौर्याः तनयः असि भवति एव सत्यमित्यर्थः अपरस्य एतादृशसाहस-
 काय्ये प्रयत्नसत्त्ववादिति भावः । तथापि बालस्त्वं मे नम विषमैः
 दारुणैः शरैः किं कथं कालविषयं शमनसदनं यासि गच्छसि । अतः
 संग्रामतः रक्षात् अपसर पलायस्व जीव प्राणिहि, तूर्णं शीघ्रं
 पितुः जनन्याः सातुच प्रविश्य समीपं गत्येत्यर्थः अङ्गतलं क्रोडं वरम्
 उत्कृष्टम् उत्पलमित्यर्थः विधेहि कुरु । एवं त्वमेवेत्यत्र एकस्वमे-
 वेति संग्रामत इत्यत्र तत्त्वास्त इति तूर्णमित्यत्र पूर्णमिति च पाठा-
 न्तरम् ॥ १४ ॥

सम्यगिति । हे गिरीशपुत्र ! त्वं स्वयं सम्यक् विनृश्य पिविष्य

एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाह्ये
 पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
 इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
 कम्पाधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
 क्षोभात्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
 प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
 दैत्याधिराज ! भवता यदवादि गर्वा-
 त्तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।
 द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं
 शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

अस्य जम्भद्विषः इन्द्रस्य प्रतिपक्षं शत्रुं भान्ति शेषः आशु शीघ्रं
 जहिहि परित्यज किञ्च निश्चितं शीघ्रं मम साम्मुख्यं त्यक्त्वा पलाय-
 स्वेति भावः । एषः जम्भारिपुः स्वयं दुर्विगाह्ये अगाधे इति यावत्
 पयसि पाषाणनौरिव शिलातरिरिव मज्जति निमग्नोभवति त्वां
 चकारोऽन्वाध्याहार्यः पुरा निमज्जयते निमज्जयिष्यतीत्यर्थः निकटा-
 गामिके पुरेत्यमरः । अत्र पुरायोगे भविष्यति लट् । दुर्विगाह्ये
 इत्यत्र दुर्विगाहे इति पाठान्तरम् । उपप्रेक्षालङ्कारः ॥ १५ ॥

इत्यस्मिन् । त्रिलोचनसुतः हरकुमारः युधि युद्धे तारकस्य
 इत्यम् एवमकारं सगर्वमिति भावः वचनं निशम्य श्रुत्वा क्षोभात्
 मनोविचलनात् कम्पाधरः कम्पिताधरोऽः तथा विकचे विकसिते
 कोकनदे रक्तोत्पले इव अरुणे रक्ते अजिष्णी यस्य तथाभूतः धनु-
 रीक्षमाणः पश्यन् शक्तिं तदाख्यमन्त्रं परिमृश्य स्मृद्धा उचिताम्
 अलुरुपां वाचं प्रोवाच उक्तवान् । क्षोभादित्यत्र कोपादिति परि-
 मृश्येत्यत्र परिमृज्येति च पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

दैत्याधिराजेति । हे दैत्याधिराज ! भवता गर्वात् अहङ्कारात्

इत्युक्तवन्तमवदत्तिपुरारिपुत्रं

दैत्यः क्रुधौष्ठमधरं किल निर्विभिद्य ।

युद्धार्थमुद्भटभुजाबलदर्पितोऽसि

बाणान् सहस्र मम सादितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं

सद्यो विधाय विषमान्विशिखाग्रधत्त ।

स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं

चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १९ ॥

यत् अवादि उक्तं तत्सर्वम् अपि तत्रैव नान्यस्येति एवकारार्थः उत्ति-
तमेव योग्यमेव किन्तु ते तव वरिष्ठं श्रेष्ठं प्रवरम् उत्कृष्टं बाहुबलं
द्रष्टव्यं द्रष्टव्यमि, शस्त्रं गृह्णाण, कार्मुकं धनुः आतता विसृता
ज्या यत् तथाभूतम् अधिज्यमित्यर्थः कुरु ॥ १७ ॥

इतीति । दैत्यः तारकः इति उक्तवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारं
क्रुधा कोपेन ओष्ठम् अधरं च निर्विभिद्य दंशित्वेव अवदत् ।
रे शिशो इति अध्याहार्यं युद्धार्थम् उद्भटकेन उत्कटेन भुजयो-
र्बलेन दर्पितः गर्वितः अस्मि, ततः सादितानि खण्डितानि शत्रूणां
पृष्ठानि येः तादृशा मम बाणान् शरान् सहस्र । सादितशत्रुपृष्ठा-
नित्यत्र शोणितरक्तपृष्ठानिर्वात पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दुःप्रेक्षणीयेति । सः तारकः सद्यः तत्क्षणात् अरिभिः शत्रुभिः
दुःप्रेक्षणीयं दुर्दर्शनीयं धनुः आततज्यम् अधिमौर्षीकं विधाय कत्वा
ज्या सङ्गम्येत्यर्थः क्रोधेन भीमः भीष्मणः यः भुजगेन्द्रः नागराजः
तन्निभं तत्सदृशं चण्डम् उग्रं स्वचापं स्वधनुः जैत्रशरैः जयसाधनैः
बाणैः प्रपञ्चयति योजयति कुमारे विषमान् दारुणान् विशिखान्
शरान् न्यधत्त निहितवान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । स क्रोधभीमभुजगेन्द्र-
निभमित्यत्र सक्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभमिति पाठे सक्रोधेत्यादि समस्तं
पदम् । चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे इत्यत्र चण्डप्रभं यशसि

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विक्रयमाणं
 कोदण्डमेतदभितः सुषुवे शरीरान् ।
 व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहैः
 सान्द्रैरशेषककुभां पलितं करिणून् ॥ २० ॥
 बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-
 निर्घोषभीषितभटो लसदंशुजालैः ।
 अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्य ईश-
 स्रुतः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

जैत्रगरं कुमार इति पाठे कुमार इति पाठस्तु असङ्गतएवेति चिन्त्यम् ।
 उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

कर्णान्तमिति । दितिजेन तारकेण विक्रयमाणम् एतत् कोदण्डं
 धनुः कर्णान्तम् एव आगत्य आकर्षणं सदिन्यर्थः अभितः सर्वतः
 सान्द्रैः घनैः किरणानां मयूखानां प्ररोहैः अद्भुतैः व्योमाङ्गणे गगन-
 चत्वरे लिपिकरान् चित्तकर्मकरानित्यर्थः तथा अशेषककुभां सर्व-
 दिशां पलितं जराजनितं शैलं करिणून् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । शरी-
 रान् शरधनुषान् सुषुवे जनयामास ॥ २० ॥

बाणैरिति । ईशस्य शम्भोः स्रुतः तनयः सुरारेस्तारकस्य
 धनुषः प्रसृतैः निःसृतैः लसन्ति स्फुरन्ति अंशुजालानि मयूखनिघडा
 वेपां तथाभूतैः अनन्तैः अशेषैः असंख्यै रित्यर्थः बाणैः शरैः निर्घोषेण
 रवेण बाणानामिति भावः भीषिता भयं प्रापिता भटाः बोधा यस्य
 तथाभूतः तथा अन्धीकृतानि आच्छादितानि अखिणानि समयाणि
 सुरेश्वरसैन्यानि यस्य तादृशः सन् कुतोऽपि दृष्टेः विषयं न जगाम
 शराच्छन्नदेहतया व्यदर्शनोऽभूदित्यर्थः । निर्घोषभीषित भट इत्यत्र
 निर्घोषभीषितभटैरिति सुरेश्वरसैन्य ईश इत्यत्र सुरेश्वरसैन्यकोऽसा-
 विति स्रुतः कुतोऽपीत्यत्र अज्ञाकृतिः स इति च पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-
 माकर्णकष्टमभितो धनुराततज्वम् ।
 बाणानसूत निशितान्युधि यान् सुजैत्रा-
 स्त्रैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
 रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
 सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेतो ।
 देवः प्रभाप्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
 प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥
 तत्राथ दुःसहतरं समरे तरस्वी
 धामाधिकं दधति धीरतरं कुमारः ।

देवेनेति । मन्मथरिपोः हरस्य तनयेन कुमारस्य देवेन गाढं
 दृढं यथातथा आकर्णकष्टम् आततज्वं विस्तृतसौर्वीकं धनुः युधि
 युद्धे अभितः समन्तात् यान् निशितान् बाणान् शरान् असूत उव-
 षादवामास तैः सुरारेः तारकस्य सुजैत्राः अतिजयसाधनानि साय-
 काः शराः सहसा सद्यः विभिदिरे खण्डिताः । निशितानित्यत्र
 विविधानिति सुजैत्रा इत्यत्र विजैत्रैरिति च पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

रेजे इति । निखिलानां सकलानां खेचराणां व्योमविहारिणां
 खेदहेतोः श्रेयकारणे सुरारेस्तारकस्य शरदुर्दिनके शरवर्षणे इति यावत्
 निरस्ते विध्वंसिते सति सद्यस्तरां ऋण्डति देवः स्मरशत्रुसूनुः
 कुमारः प्रभाप्रभुरिव सूर्य इव प्रकर्षेण द्योतते दीप्यते इति तथोक्तः
 तथा सुघनानां सान्द्राणां दुर्धराणां दुःसहानामित्यर्थः धाम्नां तेजसां
 धाम स्थानम् आश्रयः सञ्जित्यर्थः रेजे शुशुभे । सद्यस्तरामित्यत्र
 सद्यः स्वयमिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथानन्तरं तत्र समरे संपाप्ते कुमारः कार्तिकेदे
 दुःसहतरम् अविदुःसहं धीरतरम् अल्पम् अधिकं सहत् धाम तेजः

मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो

मायाप्रचारचतुरी रचयाञ्चकार ॥ २४ ॥

अङ्गाय कोपकलुषो विकटं विहस्य

व्यर्थां समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारे ।

जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं

वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥

सन्धानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-

भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः ।

उद्धूतधूलिपटलैः पिहिताम्बराशः

प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत्समीरः ॥ २६ ॥

इधति आश्रयति सति तरस्वी महाबलः महासुरेन्द्रस्तारकः आशु
शीघ्रं मायाप्रचारे चतुरः सत्वरः सन् मायामयं कपटमयं समरं
युद्धं रचयाञ्चकार कल्पयामास । मायाप्रचारचतुर इत्यत्र मायाप्र-
चचतुर इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अङ्गायेति । जगतां विजयेन दुर्ललितः दुर्विनीतः जिष्णुः विजयी
सः असुरः अङ्गाय सद्यः कोपेन कलषः सलिनात्मा सन् कुमारे
वरशस्त्रयुधं प्रवरास्त्रयुद्धं व्यर्थां विफलाम् अकिञ्चित्करोमित्यर्थः
समर्थं सम्भाव्य विकटं विहस्य उच्चैर्हसित्वेत्यर्थः सहेलं सावज्ञं
धनुषि वायव्यं वायुदेवतम् अस्त्रं न्यधत्त निहितवान् युयोजेत्यर्थः
॥ २५ ॥

सन्धानमात्रमिति । यस्य अस्त्राय सन्धानमात्रमपि धनुषि
संयोगमात्रेणैवत्यर्थः परुषः श्रुतिकटुः भीषणः भयङ्करः घोरः गम्भीरः
घोषः नादः यस्य तथाभूतः उद्धूतैः उद्धूतजिह्वैः धूलिपटलैः रजसां
चयैः पिहिता आच्छादिता अम्बरमाकाशम् आशा दिशश्च येन तथोक्तः
अतएव प्रच्छन्नः समाष्टतः चण्डकिरणः सूर्यो येन तथाभूतः समीरः

कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
 धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
 उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि
 मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसस्रुः ॥ २७ ॥
 विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
 नीता नभःस्थलमलं नवमल्लिकाभाः ।
 स्वर्गापगाजलमहीधसहस्रलीलां
 व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥

वायुः युगान्तकालस्य प्रलयकालस्य भूतः सञ्जातः भ्रमः भ्रान्तिर्यस्मिन् तद्
 यथा तथा व्यसृत् बहति स्म । सन्धानमात्रमपि यज्येत्त्यत्र सन्धान-
 मात्रं समस्येति उद्धृतधूलिपटनैरित्यत्र उद्धृतधूलिपटल इति
 पिङ्गिताम्बराश्च इत्यत्र पिङ्गिताम्बरान्त इति व्यसरदित्यत्र व्यवहृदिति
 च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

कुन्दोज्ज्वलानीति । सुरसैनिकानां कुन्दवत् कुन्दपुष्पवत् उज्ज्व-
 लानि श्वेतानि सकलानि व्यातपवारणानि व्यातपत्राणि तेन मरुता
 वायुना धूतानि कस्मिंतानि अतएव उड्डीयमानानाम् उत्पततां
 कलहंसानां कुलोपमानि कुलसदृशानि सन्ति मेघाभैः मेघमलिनैरिति
 भावः धूलिभिः रजोभिः मल्लिने नभसि आकाशे प्रसस्रुः प्रसृतानि
 बभूवुः क्तिन्नानि जावानीति भावः । कलहंसेत्यत्र वरहंसेति मेघा-
 भेत्यत्र संप्रामेति च पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विध्वस्येति । नवमल्लिकाभाः नूतनमल्लिकासदृश्य सुरसैन्यानां
 सहस्रः पताकाः वैजयन्त्यः तेन वायुना अलम् अतिशयेन विध्वस्य
 खण्डयित्वा नलःस्थलम् अन्तरीक्षं नीताः सत्यः दिवि आकाशे सिता-
 म्बरकैतवेन श्वेतवस्त्रच्छलेन स्वर्गापगाया सन्दाकिन्याः जलस्य ये
 महान्तः ओघाः प्रवाहाः तेषां सहस्रस्य लीलां विलासं व्यातेनिरे

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
 सद्यः शतानि विधुराणि दलकुथानि ।
 पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २८ ॥
 तास्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि
 दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमाश्च ।
 विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ताद्
 व्यावृक्ष्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

विस्तारयामासुः प्राप्पुरित्यर्थः । अत्र कथमेकस्य लीलामपरोक्ष-
 त्विति विम्बानुविम्बप्रत्यायनात् निदर्शनालङ्कारः । नभःस्थलमित्यत्र
 नभस्तलमिति दिवि सिताम्बरकैतवेनेत्यत्र दिविचरीं चिरविभ्रमेणेति
 च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

धूतानीति । सुरसैन्येषु ये महान्तः गजास्तेषां शतानि तेन
 वायुना धूतानि कम्पितानि विधुराणि कातराणि दलन् च्छेदं
 गच्छन् कुथः पृष्ठास्तरणकम्बलविशेषः येषां तथाभूतानि अतएव कुपि-
 तस्य वासवस्य इन्द्रस्य वज्रेण कुलिशेन लूनाच्छिन्नाः प्रज्ञा यस्य तादृ-
 शस्य भूधरकुलस्य पर्वतवृन्दस्य तुलां सादृश्यं वहन्ति दधानानि सन्ति
 क्षितौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति च । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

ता इति । सुरवाहिनीनां देवचमूनां ताः ताः रथानां राजयः
 सङ्घाः खरेण उद्येण मरुता वायुना दोधूयमानाः पुनः पुनः कम्पय-
 मानाः अतएव निपतिष्णवः निपतनोन्मुखाः तुरङ्गमाश्च यासां
 तथोक्ताः तथा विस्त्रस्ताः विच्युताः सारथिकुलप्रवराः सारथिभ्योऽपि
 यासां तथाविधाः सत्यः समन्तात् व्यावृक्ष्य विपर्यस्ता भूत्वेत्यर्थः अवनौ
 पृथिव्यां पेतुः पतन्ति च । तास्ता इत्यत्र भ्रष्टा इति दोधूयमान-
 निपतिष्णुतुरङ्गमाश्चेत्यत्र दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमध्ये इति विस्त्र-

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरङ्गवाहा-
 वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।
 शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्यां
 स्त्रीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥
 तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
 स्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
 वात्याविवर्त्तदलवद् भ्रममेत्य दूरं
 निःपेतुरख्यतलाहसुधातलेऽस्मिन् ॥ ३२ ॥

स्तसारथिं कुञ्जप्रवरा इत्यत्र पितृस्तसारथिवरप्रकरा इति व्याख्येत्य पेह-
 रित्यत्र व्याख्येतिमाधुरिति च पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

हित्वेति । सुरसैन्येषु तुरङ्गवाहा अश्वारोहिणः तेन वातेन
 विधुराः व्याकुलाः सन्तः सुरसैन्यानां मध्ये आयुधानि शस्त्राणि हित्वा
 त्वक्ता शस्त्राभिघातं शस्त्रप्रहारम् अनवाप्य अप्राप्य अपिरत्नाध्याहार्यः ।
 स्त्रीयेषु निजेषु वाहनवरेषु अश्वश्रेष्ठेषु पतत्सु सत्सु उर्व्यां पृथिव्यां
 निपेतुः निपतन्ति अ । सुरसैन्यतुरङ्गवाहा इत्यत्र सुरसैन्यतुरङ्गधारा
 इति वातेन तेन विधुरा इत्यत्र वेगेन तेन विधुता इति च पाठान्त-
 रम् ॥ ३१ ॥

तेनेति । तेन वायुना आहताः ताडिताः त्रिदशसैन्येषु पदा-
 तयः अपि सुविधुरा अतिव्याकुलाः स्रस्तानि हस्तेभ्यः व्युत्तानि
 आयुधानि येषां तथाभूताः तथा परुषं कठोरं रसन्तः नदन्तः सन्तः ।
 वात्याया विवर्त्तेन विघूर्णनेन दलवत् पलवत् दूरम् अत्यर्थं भ्रमं घूर्णनं
 एव प्राप्य अस्मिन् वसुधातले रणक्षेत्रे अस्वरतलात् आकाशात्
 निःपेतुः निपतन्ति अ वात्याविवर्त्तदलवद्भ्रममेत्येत्यत्र वायोर्विद्युन्त-
 दलइन्दमिवेत्येति वसुधातलेऽस्मिन्नित्यत्र वसुधातलेऽपिते इति पाठा-
 न्तरम् । उपमाउद्धारः ॥ ३२ ॥

इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमथो अशेषं
 दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
 स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु-
 र्दिव्यं प्रभावमतनोदतनुः स देवः ॥ ३३ ॥
 तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
 स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।
 दृष्ट्वा सृजद्दहनदैवतमस्त्रमिद्व-
 मुद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
 वर्षातकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते
 गाढान्धकारितदिशो घनधूमसङ्घाः ।

इत्थमिति । अथो देवसैन्यपतनानन्तरं स्वर्लोकनाथस्य सुर-
 पतेः कमलयाः त्रियाः कुशलस्य मङ्गलस्य स्थापनस्येति भावः एकः
 अद्वितीयः हेतुः कारणं अतनुः महान् स देवः कुमारः इत्यम् अनेन
 प्रकारेण दैत्येश्वरेण तारकेण अस्त्रयोगात् वायव्यास्त्रप्रभावात् अशेषं
 समस्तं सुरसैन्यं विधुरीकृतं विपर्यस्तं विलोक्य दिव्यं प्रभावम्
 अतनोत् विस्तरयामास । अथो अशेषमित्यत्राशेषमेवेति कुशलैक-
 हेतुरित्यत्र कललैकहेतुमिति अतनुरित्यत्रातनुमिति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

तेनेति । तेन वायव्यास्त्रेण उज्झितं विद्युक्तं दिव्यप्रभावादिति
 भावः सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं स्वास्थ्यं पूर्वावस्थांमत्यर्थः प्रपद्य प्राप्य
 पुनरेव युधि युद्धे प्रवृत्तं समुद्यतं दृष्ट्वा सुरारिः तारकः सहसा उद्दी-
 प्तकोपदहनः उज्ज्वलितकोपाग्निः सन् इहं दीप्तं दृष्ट्वा दैवतम् आग्ने-
 यमित्यर्थः अस्त्रम् अस्त्रजत् तत्त्वाज । तेनोज्झितमित्यत्र तेनान्वितमिति
 युधौत्यत्र युधौ इति उद्दीप्तकोपदहनः इत्यत्र उच्चैः प्रकोपदहन
 इति च पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥

वर्षेति । वर्षासु अतिकाला अतिकृष्णा ये जलदा मेघाः तेषां

सद्यः प्रससुरसितोत्पलदामभासो
 दृगोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥
 दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभि-
 लिप्तं नभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
 धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा
 गन्तुं सरः सपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
 जज्वाल वज्जिरतुलः सुरसैनिकेषु
 कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।

द्युतिरिव द्युतिर्वेषां तथाभूताः गाढं यथा तथा अन्धकारिता
 आच्छादिता दिशो यैः तादृशाः तथा आसितोत्पलानां नीलोत्पलानां
 दामानि साल्यानि तेषामिव भासः प्रभाः येषां तथाभूताः घनाः
 सान्द्राः धूमसङ्घाः घूसराजयः अखिलं समस्तं जगत् दृशां दृष्टोनां
 गोचरत्वं विषयत्वं न हि सन्नयन्तः नैव प्रापयन्तः दर्शनशक्तिं नाशयन्त
 इत्यर्थः नभोऽन्ते गगनायकांशे सद्यः तत्क्षणात् आग्नेयास्त्रसन्धान-
 नात् शैवेत्यर्थः प्रसस्रुः विस्तारं जग्मुः । वर्षातिकालेति तत्काल-
 जातेति गाढान्धकारितादिश इत्यत्र तत्त्वान्धकारितादिश इति न हि
 सन्नयन्त इत्यत्र द्युसदां हरन्त इति च पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

दिक्चक्रेति । दिशां चक्रवालं सखलं गिलन्ति असन्ति आक्षा-
 दयन्तीति तथोक्तैः घनानां मेघानां वृन्दानीव सान्द्राः घनाः तैः
 तमोभिः तिमिररूपैः सन्निभैः धूमैः नभःस्थलम् अलम् अत्यर्थं लिप्तम्
 आद्यतं विलोक्य खलु दृष्ट्वैव मुदिताः राजहंसाः सपदि सद्यः मानसं
 सरः गन्तुम् उच्चैरेत्यर्थम् ईषुः इच्छन्ति वा दिक्चक्रवालगिलनैरित्यत्र
 दिक्चक्रवालमिलितैरिति नभःस्थलमित्यत्र नभस्तलमिति मुदिता
 इत्यत्र पिहिता इति च पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

जज्वालेति । सुरसैनिकेषु देवसेनासु कल्पान्ते प्रलये यः काल-

आशामुखानि विमलान्यखिलानि कीला-
 जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥
 उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
 ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
 कीर्णं प्रयोदनिवहैरिव धूमसङ्घै-
 र्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
 गाढाद्भयाद्वियति विद्रुतखेचरेण
 दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
 दन्दद्व्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-
 मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमाप ॥ ३९ ॥

दहनः कालाग्निः तत्पतिभः तन्निभः अतुलः असमः सहान् वङ्गिः
 कीलाजालैः शिखासमूहैः वङ्गेर्दयोर्ज्वालावर्चिर्हेति शिखास्त्रियाभित्य-
 मरः विमलानि निर्मलानि अखिलानि आशामुखानि दिङ्मुखानि
 तथा सकलं नभोऽपि अन्तरीक्षञ्च अलम् अतिशयेन कपिलयन् पिञ्ज-
 रोक्त्वान् समन्तात् जज्वाल दिदीपे । आशामुखानि विमलान्यखिला-
 नोत्पलाशामुखान्यपि दधन्निखिलानीति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

उज्जागरस्येति । प्रयोदानां मेघानां निवहैरिव धूमसङ्घैः
 धूमनिचयैः कीर्णं व्याप्तं नभः आकाशम् उज्जागरस्य उद्दीप्तस्य निर-
 र्गलस्य निर्वाधस्य दहनस्य अग्नेः अतुलाभिः असमाभिः अनारताभिः
 सन्तताभिः ज्वालावलीभिः शिखाराजिभिः उच्चैः सहस्रभिः तडितां
 विद्रुतां कुलैरिव अभ्यलक्ष्यत अदृश्यत । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३८ ॥

गाढादिति । गाढात् अत्यन्तात् भयात् वियति आकाशे विद्रु-
 ताः प्रलायिताः दाहभयादिति भावः खेचराः व्योमचारिणः यस्मात्
 तादृशेन दीप्तेन सुदुःसहेन तेन दहनेन अग्निना दन्दद्व्यमानं पुनः
 पुनरतिशयेन वा दह्यमानम् अखिलं समस्तं सुरराजस्य सैन्यम् अति-

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतं
तद्देवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
सस्मेरवक्त्रकमलोऽन्धकश्चतुःसूनु-
र्बाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥
घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते ।
गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणां
शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
विद्युल्लता वियति वारिद्वन्दमध्ये
गम्भीरभीषणरवैः कपिशिक्षताशा ।

शयेन आकुलं सत् शिवस्तस्य कुमारस्य समीपं आप आजगाम ।
आदाह भयाह वियति विद्रुतखेचरेण दीप्तेनेत्यत्र तत्प्रान्ततो वियति
चादुभुत सञ्चरेण दीर्घेणेति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

इतीति । ततः अनन्तरम् इति एवमकारेण घनतरेण प्रबल-
तरेण अग्निना अभिभूतम् अतएव विकलम् अखिलं तत् देवसैन्यं
विलोक्य सः अन्धकश्चतुःसूनुः कुमारः सस्मेरं वक्त्रकमलं वदनपद्मं
यस्य तथाभूतः सन् बाणासनेन चतुष्पा वारुणास्त्रं समधत्त संहित-
वान् । बाणासनेनेत्यत्र बाणासनेऽयेति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

घोरेति । नभोऽन्ते गगनावकाशे घोरं निविडं यत् अन्धकारं
तत् प्रतिमः अतएव कालानलस्य प्रलयान्तेः प्रबलः उत्कटः यः
धूमः तन्निभः तत्सदृशः मेघनिवहः जलदनिचयः गर्जारवैः गर्जन-
अग्निभिः अवनीधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि विघटयन् विस्फेपयन्
सन् घनं सान्द्रं यथा तथा उज्जगाम उदियाय । विघटयन्नित्यत्र
विघ्नमयन्निति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

विद्युल्लतेति । अथ मेघोदयानन्तरं वियति आकाशे वारिदानां

घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्कराय
 कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
 कादम्बिनी विरुरुचे विषकण्ठिकाभि-
 रुत्तालकालरजनीजलदावलीभिः ।
 व्योम्नाच्चकैरचिररूपरिदीपिताशा-
 दृष्टिच्छदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥
 व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
 गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।

मेघानां दृन्दस्य समूहस्य मध्ये गम्भीरभीषणरवैः घोरा भीषणा कपि-
 शीकता पिञ्जरीकता आशा यथा तथोक्ता विद्युक्ता युगान्ते प्रलय-
 काले चलितस्य जगदुपासोद्यतस्येत्यर्थः कालस्य भयङ्करा लोला चञ्चला
 रमनेव जिह्वेव चमच्चकार विस्मयं जनयामास । वारिदृन्दमध्ये
 इत्यत्र वारिदृन्दवर्गे इति भयङ्करायेत्यत्र भयङ्करस्येति पाठान्तरम् ।
 ॥ ४२ ॥

कादम्बिनीति । विघाणि जलानि कण्ठे आसतां ताभिः विषं
 तुङ्गवले तोवे इति विश्वः उत्तालाभि रुक्ताभिः कालरजन्याः प्रलय-
 रात्रेः जलदावलीभिः मेघराजिभिः दृष्टिच्छदा दृष्टिप्रावरणी तथा
 अचिररूपभिः विद्युद्भिः परिदीपिता आशा दिशः यथा तादृशी
 विषमेण घोषेण गर्जनेन विभीषणा विशेषेण भयप्रदर्शिनी च काद-
 म्बिनी माला रचनाविशेषः उच्चकैः सहति व्योम्नि आकाशे विरुरुचे
 विदिद्युते । यद्यपि कादम्बिनीशब्दः कादम्बिनी मेघमालेत्यमरा-
 मिधानात् मेघमालावाचकः तथाप्यत्र केवलमालामभिधत्ते उक्तञ्च
 विशिष्टवाचकानां पदानां सति हि पृथग् विशेषणसमवधाने विशेष-
 व्यभावपरंतेति ॥ ४३ ॥

व्योम्न इति । व्योम्नः आकाशस्य तलं ककुभां दिशां मुखानि

अशोभतामतितरामनणीयसीभि-
 धारावलीभिरभितो वष्टपे समूहैः ॥ ४४ ॥
 घोराभ्यकारपटलैः पिहिताम्बराणां
 गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
 दृष्ट्वा तथा जलमुचां वरुणास्त्रजानां
 विश्वोदरम्भरिरपि प्रशशाम वङ्गिः ॥ ४५ ॥
 दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
 राकर्णकृष्टधनुस्तपितैः स भीमैः ।
 तङ्गीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
 गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

च पिदधताम् आच्छादयताम् अविरतैः अनवरतैः गर्जारवैः गर्जन-
 ध्वनिभिः सनांवि तृणतं व्यथयताम् अशोभतां पयोदानां समूहैः
 अनणीयसीभि रतिमङ्गीभिः धारावलीभिः अतितराम् अतिशयेन
 अभितः समन्तात् वष्टपे दृष्टम् ॥ ४४ ॥

घोरेति । घोरैः सान्द्रैः अभ्यकारपटलैः तिस्रिचयैः पिहि-
 तम् आच्छादयन् अम्बरम् आकाशं यैः तथोक्तानां गम्भीरगर्जनरवैः
 व्यथिता असुराः यैः तादृशानां वरुणास्त्रजानां जलमुचां मेघानां
 तथा दृष्ट्वा विश्वस्य जगतः उदरम्भरिः कञ्चिन्भरिरपि जगद्व्याप-
 कोऽपीत्यर्थः वङ्गिः प्रशशाम शान्तिं प्राप ॥ ४५ ॥

दैत्य इति । स दैत्योऽपि रोषेण क्रोधेन कलुषः सलिनः तथा
 तेभ्यः क्षुरप्रैभ्यः वा भीतिं भयं तेन विद्रुतं पलायितं समस्तं सुरे-
 न्द्रसैन्यं यस्य तथाभूतः सन् निशितैः तोक्ष्णैः अतएव भीमैः मख-
 ङ्करैः आकर्णकृष्टात् धनुषः उत्पतितैः क्षुरप्रैः तदास्थैः अस्त्रवि-
 शेषैः मकरध्वजशत्रोः हरस्य सूनुं कुमारं गाढं दृढं यथा तथा

देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापं
 बाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारी ।
 योगीव योगविधिमुष्कमना यमाद्यैः
 सांसारिकं विषयसङ्गममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥
 भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
 सन्दीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
 क्रीडत्करालकरवालकरोऽसुरेन्द्र-
 स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥

अधानं विव्याध । तदुभोतिविद्, तमस्तसुरेन्द्रसैन्य इत्यत्र तदु-
 भोतिविद्, तमस्तसुरेन्द्रसैन्यैरिति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

देव इति । रणकेलिकारो संग्रामविहारी देवः कुमारोऽपि
 योगविधिना समाधिनियमेन शुष्कं निर्मलं मनो यस्य तादृशः योगी
 यमाद्यैः यमनियमप्रवृत्तिभिः सांसारिकं विषयसङ्गमिव बाणैः असो-
 घवीर्यम् अव्ययबलं सचापं सकार्मकं दैत्यस्य विशिखप्रकरं शर-
 समूहं कणशः चकर्त चूर्णयामासेत्यर्थः । रणकेलिकारीत्यत्र रण-
 केलिकार इति योगविधिमुष्कमना इत्यत्र योगविनिषक्तमना इति
 विषयसङ्गमित्यत्र विषयवर्गमिति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

भ्रूभङ्गेति । अथानन्तरं भ्रूभङ्गेन भीषणं मुखं यस्य
 तथोक्तः सन्दीप्तः सञ्ज्वलितः कोपदहनः क्रोधानलः यस्य तादृशः
 तथा क्रीडन् स्फुरन् करालः भीमः करवालः खड्गः करे यस्य
 तथाभूतः असुरचक्रवर्ती असुरेन्द्रः तारकः रथं विहाय तं त्रिपुरारि-
 स्सुतं कुमारम् अभितः प्रति प्रत्यधावत् अभिदुष्टाव । असुरेन्द्र
 इत्यत्र दधान इति तं प्रत्यधावदित्यत्र चर्माभ्यधावादिति च पाठान्तरे
 चर्म दधान इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्री
 दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम् ।
 दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां सुमोच
 शक्तिं प्रमोदविकसद्दनारविन्दः ॥ ४९ ॥
 उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
 शक्तिः पद्मात् हृदि तस्य महासुरस्य ।
 हर्षांशुभिः सह समस्तदिगीश्वराणां
 शोकोष्णवाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥
 शक्त्या हृतासुमसुरेश्वरमापतन्तं
 कल्पान्तवातहतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।

अभ्यापतन्तमिति । प्रमोदेन हर्षेण विकसत् प्रसादं गच्छत्
 वदनारविन्दं सुखकमलं यस्य तथाभूतः ईशस्य शम्भोः पुत्रः सुराणां
 सैनिकैः दुर्वारः निवारयितुमशक्यः बाह्वोर्विभवः सामर्थ्यं यस्य तादृशं
 तम् असुराधिपं तारकम् अभ्यापतन्तम् अभिधावन्तं दृष्ट्वा युगान्ते
 प्रलयकाले यः दहनः अग्निः तत्प्रतिमां शक्तिं तदाख्यमस्त्रं सुमोच
 तत्पाज । असुराधिपमित्यत्रासुरेश्वरमिति तमित्यत्र तैरिति च पाठा-
 न्तरम् ॥ ४९ ॥

उद्योतितेति । शक्तिः अंशुजालैः प्रभासमूहैः उद्योतितम्
 उद्योभासितम् अम्बरम् आकाशं दिगन्तरं दिशसवकाशञ्च यस्मिन्
 तद् यथा तथा तस्य महासुरस्य ताकरस्य हृदि वक्षसि
 समस्तदिगीश्वराणां सर्वेषां दिक्पालानां हर्षांशुभिः आनन्दवाष्पैः
 सह तथा दानवानां शोकोष्णवाष्पसलिलैः शोकोष्णांशुभिः सह
 पद्मात् । शोकोष्णेत्यत्र शोकोत्येति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

शक्तेरिति । लिदशेन्द्रसूक्षाः इन्द्रादयः देवाः आपतन्तम् आग-
 च्छन्तम् असुरेश्वरं शक्त्या हृता नाशिता असवः प्राप्ता यस्य तथोक्तम्

दृष्ट्वा प्ररुद्धपुलकाञ्चितचारुदेहा

देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥

यत्रापतत्स दनुजाधिपतिः परासुः

संवर्त्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्यः ।

तत्रादधात्फणिपतिर्धरणीं फणाभि-

स्तद्भूरिभारविधुराभिरधोव्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥

स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्तात्-

सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः

शम्भोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशतोः ॥ ५३ ॥

अतएव कल्पान्तवातेन प्रलयपवनेन हतं ताडितम् अतएव भिन्नं
भेदं गतम् अद्रिष्टृङ्गमिव पर्वतशिखरमिव दृष्ट्वा प्ररुद्धेन सञ्जातेन
पुलकेन रोनाञ्चेन चारवः मनोज्ञाः देहाः शेषां तथाभूताः सन्तः
प्रमोदं हर्षम् अगमन् प्रापुः । शक्त्या हृतासुमित्यत्र शक्ताय तार-
मिति त्रिदशेन्द्रमुख्या इत्यत्र त्रिदिवेशमुख्या इति च पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

यत्नेति । स दनुजानां दैत्यानामधिपतिः परासुः प्राप्तपञ्चत्वः
अतएव संवर्त्तकाले प्रलयकाले निपतन् यः शिखरीन्द्रः शैलेन्द्रः तेन
तुल्यः सन् यत्र अपतत् पपात, तत्र फणिपतिः शेषः तस्य तारकस्य
भूरिभारेण प्रभूतगौरवेण विधुराभिः कातराभिः फणाभिः अधोव्र-
जन्तीं रसातलगामिनीं धरणीम् अदधात् यत्नेन दधारेति यावत् ।
संवर्त्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्य इत्यत्र संवर्त्तवात निपतच्छिखरीन्द्र-
कल्प इति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

स्वर्गेति । स्वर्गापगाया सन्दाकिन्याः सलिलसीकरिणी जलकेण
शालिनी समन्तात् सर्वतः सौरभ्येण सौगन्ध्येन लुब्धाभिर्मधुपावलिभिः
भ्रमरराजिभिः सेव्यमाना अलुगम्यमाना नभस्तः आकाशात् कल्प-

पुलकभरविभिन्नवारवाणा

भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।

सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः

प्रमदमुखच्छविसम्पदोऽभ्यनन्दन् ॥ ४५ ॥

इति विषमशरारैः सूनुना जिष्णुनाजौ

त्रिभुवनवरशल्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।

द्रुमाणां प्रसवदृष्टिः पुष्पदृष्टिः त्रिदशारैः देवशत्रोः तारकस्य शत्रोः
शत्रोः सुमुखस्य कुमारस्य शिरसि अभूत् पपातेति यावत् ॥ ५२ ॥

पुलकैति । महेन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तथोक्ताः सकलसुरगणाः
सर्वे देवाः पुलकानां रोमाञ्चानां भरेणातिशयेन भिन्नानि भेदं गतानि
स्फुटितानीत्यर्थः वारवाणानि यस्मात्त्रिं येषां तथोक्ताः तथा प्रसवेन
प्रसवदृष्टेण सुखानां छविसम्पत् औज्वल्यसम्पद्विद्येयां तादृशाः हर्षो-
त्फुल्लसुखा इत्यर्थः तारकस्य शत्रोः कुमारस्य भुजविभवं वाङ्मयं
बहुं यथा तथा सगौरवमित्यर्थः अभ्यनन्दन् प्रशंसन् इत्यर्थः ।
पुलकभरविभिन्नवारवाणा इत्यत्र पुलकभरविभिन्नचारुदेहा इति
सकलसुरगणा इत्यत्र ससुरवरगणा इति प्रमदमुखच्छविसम्पद इत्यत्र
प्रमदमुखद्वयुतिसम्पद इति च पाठान्तरम् । पुष्पताम्रा दृष्टम् अशु-
जि न युग रेफनो यकारा युजितु न जौ जरगाश्च पुष्पताम्रेति तल्ल-
ज्यात् ॥ ५४ ॥

इतीति । इति इत्यं विषमशरस्य कामस्य अरिः शत्रुः हरः
तस्य सूनुना जिष्णुना विजयवता कुमारेण व्याजौ युद्धे त्रिभुवनस्य
वरं मङ्गत् शल्यं तस्मिन् महाशल्यभूते इत्यर्थः दानवेन्द्रे तारके
प्रसवेण सत्यक् उद्धृते उन्मूलिते सति अधानन्तरं बलरिपुः इन्द्रः
नाकस्य स्वर्गस्य आधिपत्यं प्रपद्य मास्य सुराणां देवानां वृद्धारतैः
शिरसिभिः दृष्टौ अपपादौ पादाभ्यां यस्य तथाभूतः देवदन्दैः

बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडारत्नदृष्टाग्रपादः ॥ ५६ ॥

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये तारका-

सुरबधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

समाप्तम् ।

प्रणत इत्यर्थः व्यजयत विशेषेण जयति स सर्वोत्कर्षेण तस्यावित्कर्षः ।

त्रिभुवनवरशल्ये इत्यत्र त्रिभुवन खलशल्ये इति प्रोद्धृते इत्यत्र
मेरिते इति च पाठे मेरिते शमनसदनं नीते इत्यर्थः । मालिनीवृत्तं
जनमयवयुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५५ ॥

इति सप्तदशः सर्गः ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता कुमारसम्भवस्य उत्तरखण्डव्याख्या समाप्ता ।